

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ÖZLEM
GENÇ

ORTA ÇAĞ AVRUPASI

SOSYAL
KÜLTÜREL
VE
EKONOMİK
HAYAT

Kronik

ORTA ÇAĞ AVRUPASI
Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat

—
ÖZLEM GENÇ

KRONİK KİTAP: 332

Avrupa Tarihi Dizisi: 17

YAYIN YÖNETMENİ

Adem Koçal

EDİTÖR

Can Uyar

DÜZELTİ

Çağatay Yegen

KAPAK TASARIMI

Kutan Ural

MİZANPAJ

Kronik Kitap

1. Baskı, Ekim 2022, İstanbul

ISBN

978-625-8431-88-9

KRONİK KİTAP

Şakayıklı Sk. N°8, Levent

İstanbul - 34330 - Türkiye

Telefon: (0212) 243 13 23

Faks: (0212) 243 13 28

kronik@kronikkıtap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 49639

www.kronikkıtap.com

   kronikkıtap

BASKI VE İLT

Optimum Basım

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1

34295 K. ekmece / İstanbul

Telefon: (0212) 463 71 25

Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI

Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

Ö Z L E M
Ğ E N Ç

ORTA ÇAĞ AVRUPASI

S O S Y A L
K Ü L T Ü R E L
V E
E K O N O M İ K
H A Y A T

Kronik

ÖZLEM GENÇ

1982 Samsun doğumlu olan yazar, lisans eğitimini 2003 yılında Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra, 2007 yılında Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi'nde “*Fransiskanların Orta Çağ Avrupası'ndaki Önemi ve Orta Çağ Avrupası'na Etkisi*” başlıklı tezi ile Yüksek Lisans, 2012 yılında Ankara Gazi Üniversitesi'nde “*Charlemagne ve Karolenj Rönesansı*” başlıklı tezi ile doktora eğitimini tamamlamıştır. Ardından Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Latin Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde ikinci bir yüksek lisans eğitimi almıştır. Üniversite öğrencileri için ders kitabı olarak tasarlanan “*Orta Çağ Avrupa Tarihi*” adlı kitabın editörlüğünü yapmış ve üç bölüm yazarak katkıda bulunmuştur. “*Birleşik Avrupa'nın Mimarı Şarlman ve Karolenj Rönesansı*”, “*Orta Çağ'ın İlk Laik Biyografisi Einhard Vita Karoli Magni*” ve “*Erken Orta Çağ Avrupası'nda Hayat, Franklar Özelinde, Pactus Legis Salicae Çevirisiyle*” adlı kitapları bulunan yazar, 2013 yılından bu yana Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Evli ve bir çocuk annesidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
1 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NA DAİR	11
2 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA KİTAP	17
3 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA DİL VE YAZI	69
4 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA TAKVİM / ZAMAN	93
5 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA VERGİ SİSTEMİ	113
6 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA TATİL	143
7 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA OCAK-ARALIK TATİLLERİ	153
8 BİR ORTA ÇAĞ KALESİNDE YAŞAMAK	185
9 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA ÇAN GELENEĞİ	199
10 ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA BANYO VE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ	215
11 1346-1351'DE YAŞANAN KARA ÖLÜM DIŞINDA ESKİ ÇAĞ'DAN ORTA ÇAĞ'A SALGINLAR	231
12 1346-1351 VEBA SALGINI: KARA ÖLÜM	247
13 14. YÜZYIL VEBA YAZARLARINA ÖRNEKLER: FOLIGNOLU GENTILE VE GIOVANNI VILLANI	261
KAYNAKÇA	273
DİZİN	297

ÖNSÖZ

Bu kitabın hikâyesi pandeminin ülkemize gelişi ve bizim evlere hap-solmamızla başladı. Bahsi geçen süreçte bir dizi çevrimiçi yayın ve program yapılarak insanlara ulaşılmaya çalışıldı. Aslında biz de bu düşünceyle yola çıktık ve sevgili öğrencim Çağatay Yegen ile “Doç. Dr. Özlem Genç ile Orta Çağ Avrupası’na Dair” başlığı altında 1 Temmuz 2020’de başlayan ve tam bir yıl süren bir söyleşi serisi gerçekleştirdik. İtiraf etmeliyim bu söyleşilerin bir gün bilimsel bir kitaba dönüşmesini hiç düşünmemiştim, tek niyetim konuya ilgi duyanlara doğru bilgileri ulaştırmaktı. Bu noktada Kronik Kitap’tan Adem Koçal beyefendiye çok teşekkür etmek isterim, onun teklifi ile bu noktaya gelindi.

Söyleşi serimiz bu alanda Türkiye’de daha önce yapılmadığı kadar uzun soluklu oldu. Orta Çağ Avrupası’na dair, çoğu daha önce hiç değinilmeyen, 27 farklı konuda 34 haftalık bir okuma dizisi oluşturduk. Söyleşi formatını kullandığımız için verdiğimiz bilgilerin dipnotları yoktu. Bu nedenle konuları bilimsel dipnotlu bir esere dönüştürmek için uzun süre üzerine çalışmam gerekti. Bilimselliğe leke sürmemek adına kaynağına ulaşamadığım bazı bilgileri çıkardım ve pek çok yeni bilgi ekleyerek yepyeni bir eser ortaya koymaya gayret ettim. Bugün ulaştığım noktadan ve masamda duran eserden son derece memnunum.

Konu sayısı çok ve içeriği çeşitli olduğu için tüm konuları tek bir ciltte toplamak yaklaşık 500 sayfalık ağır bir kitap sunmak demektir. Okuyucuyu bir anda bu kadar boğmamak için konuları ikiye

bölmeye ve iki cilt halinde yayımlamaya karar verdik. Bu noktada söyleşi serimizde olmayan bazı yeni konuları da esere dâhil ettiğimi belirtmek isterim. Ayrıca elimden geldiğince ana kaynak kullanmaya, görsel malzemeye yer vermeye ve başlıkları Antik Roma ve Yunan mirası üzerinden ele alarak Orta Çağ'ın sonlarına kadar getirmeye çalıştım. Böylece her bir konunun oluşum süreçlerinin de kavranılacağını düşündüm.

Elinizde tuttuğunuz bu eser ülkemizde Orta Çağ Avrupası'na dair daha önce değinilmemiş kitap, dil ve yazı, takvim ve zaman, vergi sistemi, tatil anlayışı ve yıl boyu tatiller, bir Orta Çağ kalesinde yaşamak, çan geleneği, banyo ve temizlik kültürü gibi konulara yer vermektedir. Bunlara ek olarak pandemi döneminden geçmemiz dolayısıyla Eski Çağ'dan Orta Çağ'a salgınlar, Kara Ölüm adı verilen büyük veba salgını ve 14. yüzyıl veba yazarlarından olan Folignolu Gentile ve Giovanni Villani'ye de ayrı başlıklar halinde değinilmiştir. İkinci ciltte ise gıda maddeleri, yemek ve sofrâ kültürü, sıradan kadınlar, aşk, jinekoloji, evlilik ve boşanma, çocuk olmak, yaşlılık, saç-sakal-bıyık, hacı olmak, hayır işleri, manastır hayatı, yoksulluk ve dilencilik, dilenci tarikatlar, hırsız olmak, intihar, reklam ve hayvan konuları incelenecektir.

İşlemeye çalıştığımız tüm konular Orta Çağ Avrupası'nda yaşayanların kendilerinden önceki kültürlerden neleri miras aldıklarını, zihinsel altyapılarını, kültürel özelliklerini, yaşayışlarını, nelere önem verdiklerini, ne zorluklar çektiklerini, çocukların, kadınların, yaşlıların dünyasını, doğumdan ölüme giden süreçte başlarına gelenleri, kendilerini yönetenlerle ilişkilerini, aldıkları cezaları, kilise ya da dinden ne kadar etkilendiklerini, dışarıdan bakanlar tarafından nasıl göründüklerini ve burada belirtmeyeceğim kadar çeşitli daha pek çok hususu okuyucunun dikkatine sunacaktır. Orta Çağ Avrupası'nı anlamanın yolunun sosyal hayatı anlamaktan geçtiğini düşünen biri olarak, seçtiğim konuların, büyük resmi net bir şekilde görebilmek için, ilmek ilmek işlenmiş küçük parçalar olduğuna inanıyorum.

Bu eserin ortaya çıkmasında yol arkadaşım olan sevgili öğren-cim ağatay Yegen'in emeği çok büyük, ciddi zaman ayırıp her konuyu tek tek inceledi, görseller ekledi, kendisine minnettarım. Kronik Kitap ailesinden Sayın Adem Koçal ve editörümüz Sayın Can Uyar beyefendilere ilgi ve alakaları için çok teşekkür ediyorum. Elbette en büyük teşekkürüm, hem bir yıllık söyleşi döneminde hem de bu eserin oluşumu sürecinde, kendi akademik çalışmalarını bir kenara bırakıp her daim beni önceleyen, hafta sonları bile alışabilmem için gereken her türlü kolaylığı sağlayan sevgili eşim Dr. Ahmet Genç içindir.

Özlem Genç

2022

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NA DAİR

Orta ağ Avrupası denince aklımıza neler gelmeli ya da gelmemeli?

Öncelikle yaklaşık 1.000 yıllık bir dönem gelmeli. Süreç çok uzun olduğu için standart özelliklerle tanımlamak oldukça zor ancak genel bir şeyler söylenebilir. Dönemin tamamında dinin ve dolayısıyla kilisenin etkin bir rolü var ve bu rol kiliseyle dünyevi iktidar arasında zaman zaman önemli sorunlar yaşanmasına neden oluyor. Orta ağ, modern hukuki sistemlerin şekillenmeye başladığı dönem olmasının yanında savaşlar, saldırılar ve kuşatmalarla dolu olduğu için insanların ilk ihtiyacı güvende olmaktır. Bu nedenle, Merkezî/ Yüksek Orta ağ (11.-13. yüzyıl) döneminden itibaren insanlar, sağlam yapılar olan kalelerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda erkekler için en geçerli iş de askerliktir. Din ve askerî sistemin baskınlığı, Haçlı Seferleri gibi eşi benzeri görülmemiş olayların yaşanmasını sağlamıştır. Aksi hâlde o kadar insanı harekete geçirmek mümkün olamazdı.

Hayvancılık ve ticaret de var olmakla birlikte tarıma dayalı bir ekonomi söz konusu olduğundan, toprağa dayalı bir sistem ve *serf* dediğimiz toprağa bağlı yarı köle işçilerle karşılaşırız. Özellikle üniversitelerin kurulduğu döneme kadar okuma yazma oranı son derece düşüktür. Bu nedenle yazılı gelenekten ziyade sözlü gelenek hâkimdir. Tıbbi olarak da manastırların hâkim olduğu uygulamalar görülür. Orta ağ tıbbi eşittir manastır tıbbi ifadesinin nedeni buna

dayanır. Bazı istisnalar dışında kadınların çok geri planda kaldığı, çocukların küçük erişkinler olarak görüldüğü ve erken yaşlarda evlendirildiği bir dönemdir. Geç dönemde kıtlıklar ve salgın hastalıklarla mücadele edilmiştir. Eğitim ve sağlık hizmetleri, yoksullar ve ihtiyaç sahipleri hariç, paralıdır.

Orta Çağ denildiğinde, aklımıza gelmemesi gerekenlerin ilki “karanlık” bir dönem olduğu fikridir. Hümanist düşünürlerin ortaya attığı bu yakıştırma, bilinmezliği ifade etmekte, değersizlik anlamı taşımaktadır. Oysa bu döneme ait veriler tamamen karanlıkta değildir. En azı erken dönemde olmakla birlikte, özellikle Karolenj Rönesansı sayesinde, o dönemde yazılmış pek çok esere sahibiz. İnsanlar çok cahil değillerdi. Okuma yazma oranı düşüktü ama Le Goff’un da dediği gibi dünyanın düz olduğunu düşünmüyorlardı ya da etraflarındaki dünyadan habersiz değillerdi. Cadılık meselesi vardı ama cadıların yakılması çoğunlukla 17. yüzyılda idi. İnsanların pislik içerisinde yaşadığı bir dönem değildi. İnsanlar günümüze oranla çok çok daha az banyo yapıyorlardı ve tuvalet kültürü çok farklıydı ancak yıkanamamasalar da kötü kokmamak için çaba sarf ediyorlardı. Orta Çağ halkı şiddete meyilli bir halk değildi. İntikam almak, hatta bunun için adam öldürmek normal ve onurlu kabul ediliyordu ama suçlular en ağır şekilde cezalandırılıyordu. Dolayısıyla Orta Çağ Avrupası, şiddetin gelişigüzel yaşandığı bir yer olarak görülemez. Bunların yanında ulaşım da çok kısıtlı değildi. Her ne kadar Ren ve Tuna nehirlerinin ötesine geçilmese ve Roma İmparatorluğu’ndan kalma yollar büyük oranda tahrip edilmiş olsa da var olan yol ağı aktif bir şekilde kullanılıyordu.

Orta Çağ Avrupası çalışmak ya da anlatmak için doğru yol nedir, nasıl bir yaklaşım benimsenmelidir?

Öncelikle dil bilmek gereklidir. Modern dillerden bahsetmiyorum, onlardan en az birini iyi düzeyde bilmek zaten zorunlu ancak Orta Çağ Avrupası çalışacaksanız Latince öğrenmelisiniz. Eserlerden çoğunun çevirisi var, kaynak diline ne gerek var gibi bir yaklaşım,

yapılacak en büyük hatadır. Çeviriler bir yerde mutlaka yorum barındırır, bu kaçınılmazdır. Dolayısıyla bize düşen ana kaynağı görmektir. Yorum yapmak gerekliyse -ki bazen gereklidir- bunu, okurlarınızın anlayabileceği şekilde yapmalısınız.

İkinci olarak Orta Çağ Avrupası çalışacak olan herkes mutlaka Roma tarihi bilmelidir. Sadece siyasi değil bilhassa Roma sosyal tarihini bilmeden Orta Çağ Avrupası'nı anlamak mümkün değil. Hukuk, ekonomi, ticaret, tarım, eğitim ya da aklınıza gelebilecek her alanda Orta Çağ, Roma'nın mirasçısıdır. Aksini düşünmek, dört işlem bilmeden denklem kurmaya, problem çözmeye benzer. Bu durumda da ortaya koyduğunuz çalışma hep bir hata barındırır. Ülkemizdeki Orta Çağ Avrupa tarihçiliğinin en büyük sorunu da bu.

Mutlaka diğer disiplinlerden faydalanılmalı; antropoloji, arkeoloji (özellikle erken dönem için), sanat tarihi, edebiyat, coğrafya, felsefe, sosyoloji ve hatta müzik. Ben derslerime hazırlanırken de ders anlatırken de Orta Çağ Avrupası'na ya da Endülüs medeniyetine ait müzikleri dinliyor, dinletiyorum. Çok motive edici oluyor.

Mümkünse o döneme ait materyaller kullanmak da önemli. Elbette o günün şartlarını yaratmamız, ürünlerini kullanmamız mümkün değil ancak öğrencilere az da olsa o ruhu aşılayabildiğimizde, dönemi de konuyu da çok daha iyi özümseyebilirler. Örneğin öğrencilerimle balmumu tabletler hazırlamayı ya da yapay kuştüyü kalemlerle yazı yazmayı deniyoruz. Roma Tarihi dersinde tariflerine sadık kalarak hazırladığım yemekleri tadıyoruz. Mesela bir öğrencime, özel olarak diktirdiğim bir *toga*¹ giydiriyorum ya da orijinal boyutlarına göre hazırladığım *gladiusu* ve *scutum*u ellerinde tutabiliyorlar. Roma döneminde özellikle kadınların oyun oynamak için kullandıkları gerçek aşık kemiklerine temas ederek oyunun nasıl

1 Sadece vatandaş olanların giyebildiği bu giysi, tunik üzerine sarılan, 5, 5.5 metre uzunluğunda, genelde yarım daire şeklinde, yünden bir kumaş parçası idi. Dikişsiz bir manto görevi görürdü. Daha çok erkekler giyerdi. MÖ 2.yüzyıldan itibaren kadınların giymesi tamamen yasaklanmıştır. Giyen kişinin statüsünü belirlerdi. Recai Tandoğan, "Roma Dönemi Erkek Kıyafetlerine Bakış", s. 5. https://www.academia.edu/25229533/Roma_D%C3%B6nemi_Erkek_K%C4%B1yafetleri Erişim: 02.08.2022.

oynandığını deneyimleyebiliyorlar.² Böylece o dönem insanların hislerini bir nebze de olsa anlayabileceklerini umuyorum.

Yol göstermesi açısından öğrenciler Latinceyi nasıl öğrenebilirler, siz nasıl öğrendiniz?

Ülkemizde hem bölüm hem kurs noktasında Latince öğretimi çok sınırlı ama son dönemde, belki pandeminin bir getirisi olarak, Cengiz Çevik gibi bazı uzmanlar Youtube üzerinden anlatımda bulundular. Bunların bazıları devamlı hâle gelmeye başladı. Bu, alanımız için harika bir gelişme. Ayrıca az da olsa, sevgili Çiğdem Dürüşken hocamızın *Descartes Latince Öğreniyor* adlı eseri gibi, Türkçe yazılmış gramer kitapları da var. Birebir ders dinleyebilecekleri hocaları yoksa bunları değerlendirebilirler. Latince zor bir dil. Cümle kurulumu bir parça dilimize benzese de diğer pek çok açıdan farklı, dolayısıyla sürekli tekrar gerektiriyor. Bence en önemlisi kararlı olmak, pes etmemek.

Ankara Gazi Üniversitesi'ndeki doktora eğitimimin başlangıcında değerli hocam Prof. Dr. Altan Çetin'in yönlendirmesi ve tabiri caizse nefes aldırmaıışı sayesinde Latince ile tanıştım. Kendisine minnettarım. Ankara'da olduğum için şanslıydım, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki (DTCF) hocalarımın izniyle lisans ve lisansüstü derslere katıldım, açılan özel kurslara devam ettim. Çevrimiçi özel dersler aldım ve en sonunda 2019'da DTCF Latin Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans programını tamamladım. Yalnız hocalarım bile, “*öğrendim, biliyorum*” demezken benim söylemem yakışık almaz. Bu bir süreç, her gün yeni bir şey öğreniyorum. Bazen bir kelime üzerine günlerce araştırma yapıyor, düşünüyorum. Biliyorum demek kolay, bilmek o kadar kolay değil.

Neden çoğunlukla Erken ve Merkezi/Yüksek Orta Çağ çalışıyorsunuz? Erken Orta Çağ'ı diğerlerinden ayıran özellikler nelerdir?

Orta Çağ ruhu, özellikle geç dönemde yavaş yavaş kayboluyor. İnsanlar kendilerinin, güçlerinin farkına varmaya başlıyorlar ve

2 Bu kemikleri Azeri öğrencilerim Azerbaycan'dan getirdiler.

kilisenin hâkimiyeti zayıflıyor, özgürlükçü hareketler, isyanlar ortaya çıkıyor, felaketler daha çok yaşanıyor. Ulus dilleri önem kazanmaya başlıyor, uzak bölgelerle artan etkileşim sonucu hem fiziksel hem de zihinsel dünya değişiyor. Teknoloji her alanda kendini göstermeye başlayarak savaşlarda bilek gücünün yerini alıyor, tarımda ve sanayide insana olan ihtiyacı azaltıyor. Bu örnekler artırılabilir, velhasıl Orta Çağ'ı Orta Çağ yapan unsurlar kaybolmaya başlıyor. Yine de elbette çalıştığım dönem seçimim bir tercih meselesidir.

Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı 5. yüzyıldan 10. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Erken Orta Çağ, Avrupa coğrafyası için bir geçiş dönemidir. Antik dönemin mirasının devralındığı ve günümüz modern devletlerinin oluşmaya başladığı, modern halkların kimlik kazandığı dönemdir. Çok köklü bir miras söz konusudur. Kavimler Göçü sonrası gelen yeni yerleşimciler önce bu mirasa hayran olmuş sonra da özümseyerek yavaş yavaş kendi kültür ve gelenekleriyle harmanlamışlardır. Böylece Roma temelleri üzerinde yükselen günümüz modern anlayışlarının, Avrupa kimliğinin tohumları atılmıştır.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Avrupa'da neler oldu?

Batı Roma'nın yıkılışından sonra Avrupa'da kalan hâkim güç kili-seydi. Bu hâkimiyet, Geç Orta Çağ'a kadar artarak devam etti ve sonra etkisi yavaş yavaş azaldı. Kavimler Göçü ile Avrupa içlerine yerleşmeye başlayan *barbar* denilen Germen kökenli halklar, Roma'nın izniyle askerî hizmet karşılığında Roma topraklarına zaten yerleşmişlerdi, bunlara *foederatus* denilmektedir. Roma ordusunda görev yapan Germen komutanlar zamanla yükseldiler ve Roma'nın gücünün iyice zayıflaması ile etkinlikleri arttı. İmparatorluğun yıkılmasından sonra ise yerleştikleri topraklarda kendi idari sistemlerini kurdular. Bu halkların en başarılısı Franklardır. Yerleştikleri topraklara o dönemde *Frankia*; bugün Fransa adı verilmektedir.

En etkin güç kilise olduğu için bu halklar kilise ile iyi geçindiler. Yöneticilerin meşruiyeti ve halklarına söz dinletebilmeleri için

bu gerekliydi. Zamanla başa geçen krallar en yüksek dinî lider olan papadan onay almaya başladılar. Erken Orta Çağ'da başlayan bu uygulama tüm çağ boyunca sürdü, zaman zaman papa-imparator çekişmelerine neden oldu.

Germanler, Roma'nın yıkılışıyla birlikte eskiden Roma topraklarında yaşayan Romalı halk ile bir arada yaşamaya başladılar. Bu durum her açıdan onlardan etkilenmelerini, pek çok şeyi öğrenmelerini sağladı. Örneğin Roma'nın çok köklü bir yazılı geleneği vardı oysa Germanler sözlü geleneğe sahiptiler. Devletleşmeyle birlikte ilk iş olarak sözlü yasalarını yazıya geçirdiler. Ekonomik sistemlerini, tarımsal faaliyetlerini hatta giyimlerini bile yenilediler. Bu durumu, belki de ceza hukuku hariç her alana genelleyebilirsiniz çünkü cezalar ve yargılama konusunda Germanler son derece tutucuydular. Tüm bunların sonucu olarak da Roma mirası üzerinde, Roma-Germen sentezinden oluşan yeni bir medeniyet inşa ettiler. O medeniyet, bugünkü Avrupa'nın temellerini oluşturmaktadır.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA KİTAP

Antik ağ ve Orta ağ Avrupası'nı kitaplar özelinde karşılaştırabilir miyiz?

Antik ağ'da yazarlar papirüsten¹ yapılma rulolara yazarlar ve bunları kutularda ya da özel yapılmış bölmelerde saklardı. Bu rulolar yapılarından ötürü zarar görmeye çok müsaitti, bu nedenle de ne yazık ki günümüze bunların çok fazla örneği ulaşamamıştır. Orta ağ'da ise hayvan derisinden yapılan parşömen kullanılırdı. Parşömenlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan el yazması eserine *kodeks*² adı verilir; iki levha arasına ciltlenmiş daha doğrusu bağlanmış, çift yapraklardan/sayfalardan oluşan bir tür kitaptır. Orta ağ'da yapılan kitaplar ahşap kapaklar arasında olduğu için daha iyi korunabilmiştir. Dolayısıyla günümüze daha çok örnek ulaşabilmiştir. Batı dünyasında iklim ve coğrafyanın avantajı sayesinde, kesim amaçlı besicilik ön planda olduğu ve hayvanların her şeyinden faydalandığı için parşömen daha yaygındır. Doğu'da

- 1 Papirüs kullanımı için bkz.: Lucian Reynhout, "Stages in Manuscripts Production", *The Oxford Handbook of Latin Paleography*, Ed.: F. Coulson, R. Babcock, Oxford University Press, New York, 2020, s. 585; Cornelia Römer, "The Papyrus Roll in Egypt, Greece and Rome", *Companion to the History of the Book*, 2nd Edition, Ed. S. Eliot, J. Rose, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2020, s. 191-202.
- 2 Michelle P. Brown, "The Triumph of the Codex: The Manuscript Book Before 1100", *Companion to the History of the Book*, Ed. S. Eliot, J. Rose, 2nd Edition, Ed. S. Eliot, J. Rose, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2020, s. 203-218.

hayvancılık kesim değil besi ve yetiştiricilik ağırlıklıydı, dolayısıyla hayvan derisi kitap yapımında kullanılamayacak kadar değerliydi.³

Parşömen kelimesinin kökeni nedir?

Pergament için dilimizde kullanılan parşömen⁴ kelimesi, Avrupa dillerinden özellikle de Fransızcadan alınma bir kelimedir. Modern anlamda iyi cins kâğıt için kullanılmaktadır.⁵ Eski Çağ'da parşömen için kullanılan *pergament* kelimesi ise *pergamena* şeklinde ilk kez İmparator Diocletianus'un MÖ 301'de fiyatlarla ilgili çıkardığı fermanda (*Edict Diocl.*, 7, 38) ve sonrasında Jerome'un (355-420) bir mektubunda (*ad Jovin et Euseb.*, VII, 2) geçmektedir. Kelimenin kökü, Pergamon/Bergama şehri olarak gösterilmektedir. Plinius'un (Doğa Tarihi, 13.70) Romalı âlim Varro'dan aktardığı bilgiye göre, Mısır kralı Ptolemaios ve Bergama Kralı II. Eumenes (MÖ 197-160/59) birbirlerinin kütüphaneleri kıskanmaktadır. Mısır kralı İskenderiye'de kütüphane inşa ettirdiğinden ve kıskançlığından papirüs ihracatını yasaklamış, bunun üzerine Bergama'da kütüphane⁶ inşa ettiren Eumenes döneminde, parşömen icat edilmiştir.⁷ Parşömenin çok eski devirlerden itibaren Anadolu'da kullanımından dolayı bu bilginin çok da doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bilim insanları bugün, Suriye Kralı Antiochos'un MÖ 170-168 yıllarında Mısır'a saldırması ve İskenderiye'yi işgal etmesinden dolayı papirüs ihracatının kesintiye uğradığını; bu nedenle eskiden beri zaten var olan parşömenin Hellenistik dönemde Bergama'da kitap yazmak

- 3 Orta Çağ Avrupası'nda kitap konusunda Ahmet Altunbaş'ın verdiği değerli bilgilere sosyal medya hesapları üzerinden ulaşılabilir.
- 4 Michael Clanchy, "Parchment and Paper: Manuscript Culture 1100-1500", *Companion to the History of the Book*, Ed. S. Eliot, J. Rose, 2nd Edition, Ed. S. Eliot, J. Rose, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2020, s. 219-234.
- 5 Parşömenin maliyeti ve fiyatı için bkz.: Orietta Da Rold, *Paper in Medieval England*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020, s. 87-88.
- 6 Bu kütüphanenin akıbeti için bkz.: Nuray Yıldız, "Antikçağda Bergama'nın Kültür Aktarımındaki Rolü ve Kitabın Oluşmasında Parşömenin Önemi", *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri*, Bergama, 2019, s. 317.
- 7 Demet Sağlam, "Parşömenin Tarihçesi ve Geleneksel Yapım Tekniği", *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri*, Bergama, 2019, s. 245.

üzere tasarlandığı ve rulo hâline getirilerek kullanılmaya başlandığını düşünmektedir. Bu malzemeye *pergamene*, *somation*, *derma* gibi adlar verilmiş, kodeks değil rulo şeklinde kullanılmıştır. Orta Çağ Avrupası'ndaki kodeks şeklinde kullanımın Roma'dan miras alındığı düşünülmektedir. Anadolu nemli bir iklime sahip olduğu için burada yapılan kazılardan günümüze gelen parşömen kalıntısı bulunamamıştır.⁸ Orta Çağ Avrupası'nda kodekslere numaralar verilmeye başlanmış ancak bu numaralar yalnızca bir taraftaki yaprağa verilmiştir. Yaprığın her iki tarafına numara verme sistemi matbaanın bulunuşuydur.⁹

Antik dönemde de parşömen kullanılıyor muydu?

Bergama'da kitap yazımı için kusursuz hâle getirilene kadar daha az işlenmiş ya da işlenmemiş deriler yazı için kullanılıyordu. Roma parşömen kullanımını Bergama'dan aldı ve rulodan kodeks hâline dönüştürdü. Bunda Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında Germen akınları nedeniyle yaşanan zorluklardan dolayı papirüs temininin zorlaşmasının da etkisi olmuştur. Parşömen, not alıp karalama yapmak, taslak-müsvedde olarak kullanmak için balmumu tabletlerden daha elverişliydi. Gerçi Quintilianus (35-yak. 96), kolay silindiği ve mürekkep kullanımı sebebiyle dikkat dağıtmadığından balmumunu tercih etse de gözleri zayıf olanlara parşömeni tavsiye ederdi çünkü parşömende beyaz zemin üzerine siyah ile yazılıyordu ve yazılanların görülmesi daha kolaydı. Ayrıca büyük harfler kullanılabiliyordu. Cicero (MÖ 106-43) döneminde de parşömenin yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz. 2. yüzyıla gelindiğindeyse parşömen artık çok kullanılır olmuştu. Plutarkhos (46-120?) da onu kullanıyordu. Edebî eserleri parşömen üzerine yazan ilk kişi Martialis'tir

8 Nuray Yıldız, "Eskiçağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Parşömen", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 1989, İstanbul, 1990, s. 338.

9 Calkins 1983, s.16'dan aktaran Tümay Hazinedar Coşkun, "Bizans El Yazmalarındaki İncilci Minyatürlerden Cam Hokkalar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (1), Haziran 2019, s. 164.

(40-102). İlk zamanlar papirüs daha değerliken sonradan parşömen onun yerini almıştır. 4. yüzyıldan itibaren senato belgeleri ve hukuk metinleri de parşömene yazılmaya başlandı. Ayrıca kolay yırtılmadığı için borç senetleri de ona yazılır olmuştur. Parşömenin taşınmasının, üzerine yazı yazılmasının kolaylığı, her iki yüzünün (*recto* ve *verso*) de kullanılması, ucuz ve açık renk oluşu Roma İmparatorluğu'nda yaygınlaşmasını sağlamıştır.¹⁰ Diğer özellikleri arasında alev almaması, üzerindeki yazıların okunmasının gözü yormaması, hat ve tezhip sanatına uygunluğu, neredeyse hiç yırtılamaması da sayılmalıdır.¹¹ Tüm bu nedenlerle papirüs yazmalar 4. yüzyılda parşömen üzerine geçirilmeye başlanmış, (Valentinianus 372'de kütüphanelerdeki papirüslerin parşömene aktarılmasını emretti) böylece günümüze kadar gelmeleri sağlanmıştır. 5. yüzyılda ise özellikle dinî metinler parşömene yazılır olmuştur. Başka bir husus 4. yüzyılda parşömen üzerine yazılan metinler bir eşya gibi miras hukukunda yer bulmuş, miras bırakılabilir bir nesne konumuna gelmiştir.¹² Bunlara “*liber*” adı verilmiş ve bu kelime *kitap* anlamında kullanılmıştır.

Bugün Orta Çağ el yazmalarına nereden ulaşılabilir?

Dünyadaki en geniş Orta Çağ el yazması koleksiyonuna sahip kütüphaneler, Londra'daki British Library ve Paris'teki Bibliothèque Nationale de France'dır. Ayrıca Roma'daki Vatikan ve Floransa'daki Laurentian Kütüphanesi (Biblioteca Medicea Laurenziana) de geniş koleksiyonlara sahiptir. Bu eserler sadece bilim insanlarının ulaşabileceği eserlerdir çünkü çok değerlidirler, hazine olarak görülürler. Bazen özel zamanlarda sergilendikleri de olur. Neyse ki günümüzde pek çoğu dijital hâle getirilerek dijital ortamda da sergilenmektedirler. Bu sayede onları bizler de görüp kullanabiliyoruz.

10 Yıldız, agm, s. 348.

11 Lütü Dağtaş, “Anadolu’da Tabakçılık Karatabak Zanaatı ve Parşömen”, *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri*, Bergama, 2019, s. 295.

12 Bu sorunun cevabında verilen bilgiler için bkz.: Nuray Yıldız, “Eskiçağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Parşömen”, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 1989, İstanbul, 1990.

Orta Çağ Avrupası'nda el yazmalarını kimler kopyalıyordu?

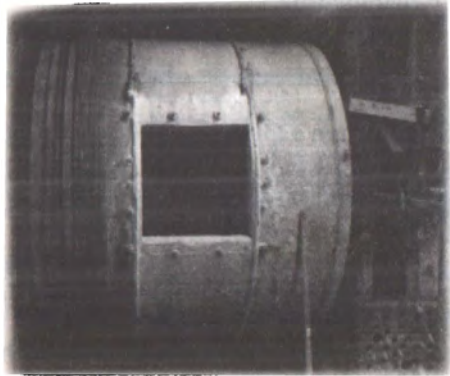
Orta Çağ Avrupası'nda¹³ bu işi üstlenenler manastır keşişleriydi çünkü ruhban sınıf okuma yazma bilen tek sınıftı ve ilimle uğraşan da onlardı. Önceleri kendi odalarında, sonra geniş kütüphanelerinde *scriptorium*¹⁴ denilen özel yazı odalarında el yazmalarını usulüne uygun şekilde kopyalıyorlardı. Burası soğuk bir odaydı ve mum yakmak yasaktı çünkü yangın çıkabilirdi. Hava kararana kadar burada çalışılırdı. Yapay ışık yazmalara zarar verdiğinden, gün ışığından faydalanmak için bu odalara büyük camlar yapmışlardı. Hep beraber mi vardiyalı mı çalışıyorlardı kesin olarak bilmiyoruz ama 816-836 arasında Aziz Gall Manastırı'nda yaklaşık 100 müstensih; yani yazı kopyalayanın çalıştığı iddia edilmektedir. Bu gerçekse kısa süreli vardiyalar hâlinde çalışıyor olmalıydılar. Müstensihler, aynı yazı şeklini kullanıyorlardı çünkü bir manastırda kopyalanan eserin diğerlerinde de kopyalanabilmesi için okunabilmesi gerekiyordu. Bu iş, saatler alan son derece dikkat isteyen bir işti. Bu dönemde yeni eser yazmaktan çok var olan eserlerin kopyalanması yapıldığı için orijinali kayıp olan pek çok esere bugün sahip olabiliyoruz.

Parşömen nasıl yazmaya hazır hâle getiriliyordu?

El yazmalarının yapımında, Geç Antik Çağ'dan itibaren papirüs yerine, parşömen kullanılıyordu. Parşömen hayvan derisinden yapılıyordu.¹⁵ Hayvan derisini yazı yazılabilir bir madde hâline getirmek

- 13 Orta Çağ Avrupası'nda kitap bölümü hazırlanırken Erik Kwakkel'in blogunda yayınladığı yazılardan, başlıklardan yararlanılmıştır. Bu konudaki ayrıntılı bilgiler için bkz.: <https://medievalbooks.nl/>
- 14 Gilbert Huddleston, "Scriptorium", *Catholic Encyclopedia*, vol. XIII, New York, 1912, s. 635. Cistercian yazıhaneleri için bkz.: Ana Suarez Gonzales, "Cistercian Scriptoria in the Twelfth and Thirteenth Centuries a Starting Point", *Culture and Society in Medieval Galicia*, Ed.: James D'Emilio, Brill, Leiden, 2015, s. 765-811.
- 15 Kullanılan hayvan derileriyle ilgili bkz.: Miranda Griffin, "Animal Skins and the Reading Self in Medieval Latin and French Bestiaries", *The Futures of Medieval French: Essays in Honour of Sarah Kay*, Ed.: J. Gilbert, M. Griffin, D. S. Brewer, Cambridge, 2021, s. 281-2.

çok yavaş bir işlemi. Parşömeni hazırlayacak olan kişi, çoğu dişi olmak üzere, koyun (York İncilleri), keçi, geyik, ceylan, antilop (Mısır'da) ya da dana (buzağı, en iyisi buydu) derilerinden seçim yapıyor,¹⁶ deriler hayvanın kulları yumuşasın diye üç ila on gün arasında ahşap ya da taş teknelerdeki taze sönmüş ya da tam sönmemiş hamur kıvamındaki kireçli suda (alternatif olarak idrar ya da ağaç külleri dolu bir teknede) bekletiliyordu. Bu süre zarfında teknelerdeki su günde birkaç kez tahta bir çubuk ile karıştırılıyordu. Sonra hayvan kulları ve varsa kalan et parçaları (bir kütüğe sürterek) temizleniyor; deri kireçten temizlenmesi, yağlarının yok edilmesi ve beyazlaması için, iki gün taze/tatlı suda bekletiliyor (bu aşamada suyun içine, kolajenleri parçalayan enzimler içerdiği için etçil hayvanların, özellikle köpek ya da güvercinin dışkısı konuyor, deri yumuşayana dek ayaklar altında eziliyor, iki-üç saat hamur gibi yoğruluyordu) ve yuvarlak ya da dikdörtgen bir çerçeve içine sıkı bir şekilde gerilerek asılıyordu. Bu sırada deri, kepçe kullanılarak sıcak su ile ıslatıldıktan sonra istenen kalınlığa göre *lunellum*¹⁷ denilen ve hilal şeklinde ucu olan bir bıçak ile kazınıyordu. İşlem çok dikkatle yapılmalıydı çünkü doğru miktarda baskı uygulanmazsa deride kolayca hasar oluşabilirdi. Bu nedenle bu iş günlerce devam edebiliyordu. Parşömenin hazırlanabilmesi için kullanılacak olan deri tabakası ortadaki *corium* tabakasıydı. Sözü geçen tabakanın çıkartılması için dıştaki *epidermis* ve *dermis* tabakaları temizlenmeliydi. Bu

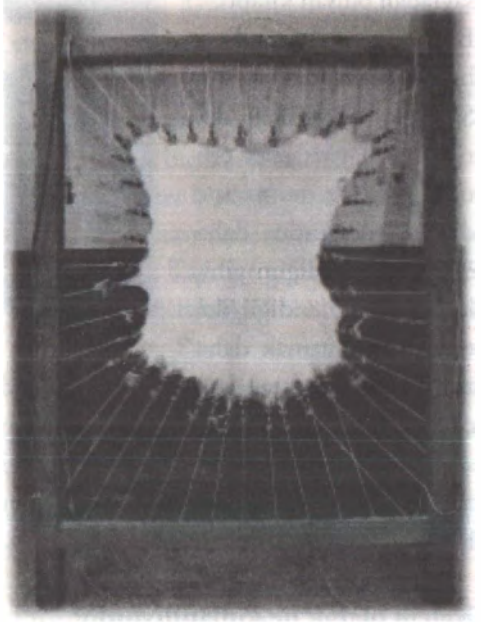

1. Derinin kireçli suda bekletildiği varil örneği

16 Seçilecek hayvan coğrafyaya göre değişiklik gösterebiliyordu. Dağtaş'a göre doğmamış ya da ölü doğmuş kuzu, domuz, eşek, kurt, yılan, fil derileri de kullanılıyordu. Dağtaş, agm, s. 296.

17 Sağlam, agm, s. 249.

sürede çerçeve içindeki deri sıcak bir yerde kururken sürekli olarak geriliyordu. Varsa deri üzerindeki sinek ısırıklarının parşömen şeritler ile yamanması da önemliydi. Sonuçta dayanıklı ve pürüzsüz bir parşömen elde ediliyordu (parşömen ıslakken çok kötü, kuruyken biraz daha az kötü koktuğundan, derilerin işlendiği yerler şehrin dışında olurdu). Yazmaya başlamadan önce parşömenin yüzeyi sünger taşı tozu ile pürüzsüzleştiriliyor,

2. Gerilmiş hayvan derisi

üzerine yapışkan bir pudra (tebeşir tozu ile pudra hâline getirilmiş kireç) serpiliyordu. Ardından parşömenin beyaz ve kusursuz olması için kireçli su işlemi tekrar ediliyordu. Üzerine resim yapılacak parşömen donuk olup yüzeyi pudra ile kaplanmalıydı. Yüzeyin mürekkebi ve renkli boyaları emmesi için yapılan bu işlem her iki yüzeye de uygulanırdı. İyi kalitede ince parşömene *vellum* deniyordu.¹⁸ Yazma için etli kısım tercih edilirdi. Etli olan iç yüzü beyaz ve daha düzgün, tüylü olan arka taraf sarı ve pürüzlü olurdu. Geniş parşömen istenen ölçülerde sayfalar hâlinde kesilir, yapraklar *bifolia* (Latince karşılıklı iki yaprak/sayfa) şeklinde katlanır, 8, 16 ya da 20 sayfa olacak şekilde bir araya getirilerek iç içe geçirilirdi. Genelde dört yaprak alınarak ikiye katlanır ve bunlardan her birine *diploma* adı verilirdi. Bu katlamalar sonunda *paginae* adını alan sekiz yapraklı bir kitap oluşurdu. En çok kullanılan kitap şekli sekiz yapraklı, 16

18 Paul Werner, *Vellum Preparation*, Orange Press, 2000, s. 3.

sayfadan oluşan kitaptı.¹⁹ Bu şekilde oluşan kitaba *volumen*²⁰ deniyordu. Sayfalar katlanırken derinin yazı yazılacak etli tarafının içe gelmesine dikkat ediliyordu, daha önce de söylediğim gibi, kolların temizlendiği arka tarafa yazı yazmak daha

3. Lunellum

zordu. Parşömen tabakası bir bütün hâlindeyken uçlarında kalan ince ve yarı saydam kenarlar kesilip çıkartılıyordu çünkü bunlar kitap sayfası olmak için uygun değildi. Bu parçalar bazen çöpe atılıyor, bazen de sınıfta not almak için ya da el yazmalarına eklemeler yapmak için kullanılıyordu.

Kalem olarak ne kullanılıyordu?

Kalemler kuş tüylerinden yapılıyordu.²¹ Sağ elini kullananlar kuşun sol kanadından, sol elini kullananlar sağ kanadından tüy kullanılabiliyordu çünkü en iyi eğim bu şekilde elde edilebiliyordu. Latince *kanat* anlamına gelen *penna*, bugünkü *pen*'in kökenidir. *Penne* denen içi oyuk silindirik makarna da adını buradan almaktadır.

En iyi tüyler kaz veya kuğunun dış kanat tüyleriydi. Bazıları kartal, karga ve kuzgun tüyü kullanıldığını da belirtmektedir. Yine de bunlar kısa tüyler olduğu için ve bir kitap yazarken uzun tüy lazım olduğundan karga ve kuzgun tüyleri çok sık kullanılmıyordu. Kuştan yeni çıkarılan veya dışarıda bulunan tüyler esnekti ve sertleşmesi gerekiyordu. Kimi zaman birkaç ay kurumaya bırakılırlardı kimi zaman da suda bekletilip, kurutulup, ısıtılmış kum ile sertleştirilirdi.

19 Kitap yapımı için bkz.: Elaine Treharne, *Perceptions of Medieval Manuscripts*, Oxford University Press, Oxford, 2021, s. 20.

20 Yıldız, agm, s. 323.

21 Orta Çağ Avrupası'nda kalem için bkz.: Melanie Holcomb, *Pen and Parchment Drawing in the Middle Ages*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Tüyün ince, yağlı dış derisi ve içindeki özü böylece kolaylıkla çıkarılabiliyor, geriye şeffaf ve sert bir tabaka kalıyordu. Müstensih, yuvarlak bir hat oluşması için tüyün ucunu bir bıçakla²² yontuyor, mürekkebi çekebilmesi için bir yarık oluştuyordu. Sonrasında tüyün ucu, yazı fontuna uygun olarak bir bıçakla kenarlardan daraltılıyor, bugünkü dolmakalem ucuna benzer bir hâle getiriliyordu. Yarığın kullanım sonucunda giderek açılması nedeniyle kalem ucunu sürekli keserek yenilemek gerekiyordu. Kayıtlar günlük çalışan bir müstensihin bu işlemi 60 kez yapması gerektiğini belirtmektedir.²³

Mürekkepler nasıldı?

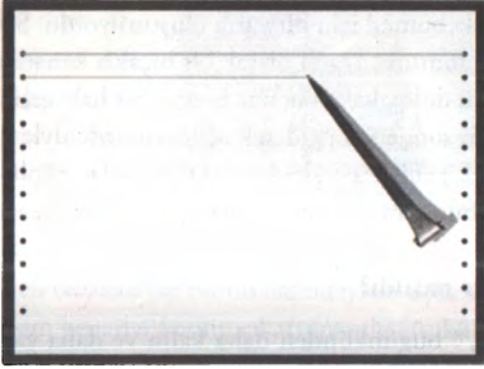
Mürekkepler,²⁴ bugünkünden daha kalın ve daha yapışkandı, çeşitli maddelerden yapılabilirdi. Bunların üretimi için çok sayıda tarif vardır. Meşe ağaçlarında bulunan yumrular siyah mürekkep için kullanılıyordu. Kırmızı mürekkep en çok kullanılan ikinci mürekkepti. Başlıklar, baş harfler, takvimlerdeki önemli tarihler, metinlerdeki düzeltmeler kırmızı ile yapılırdı. Mavi ve yeşil mürekkep daha az kullanılırdı. Müstensih yazmaya başlamadan önce bir cetvel kullanarak parşömenin uzun kenarları boyunca ya da dört kenarına noktalar hâlinde delikler açıyor ve sonra cetvel yardımıyla bu delikler arasına renk vermeyen kalem ya da kurşun bir tığ kullanarak renkli olmayan satırlar çiziyordu. Böylece deri üzerine bastırarak hatlar/oluklar oluşmasını sağlıyordu. Bu, sırtı çok ağrıtan bir işlemdi. 13. yüzyıldan itibaren bu çizgilerin kahverengi, kırmızı, yeşil ya da mor renkte yapıldığı hatta bazen karışık olarak çizildiği de görülmektedir. Yanlış yazıldığı takdirde bıçaktan bir kalem ile yazı kazınıyordu. Parşömen bu tür bir silme işlemi için çok sağlamdı. Yanlış yazılan tek bir harfse kazınarak

22 Erik Kwakkel, "Doodling in the Middle Ages". <https://leidenmedievalistsblog.nl/articles/doodling-in-the-middle-ages> Erişim: 02.08.2022.

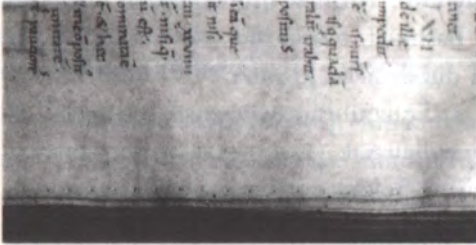
23 Katerina Hornickova (ed.), "Materials and Techniques of Manuscript Production" <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame7.html> Erişim: 07.06.2022.

24 Mürekkep ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Paul R. Wonnig, *Short History of Libraries, Printing and Language*, Ripley County Edition, Mossy Feet Books, 2019, s. 27; Yıldız, agm, s. 329.

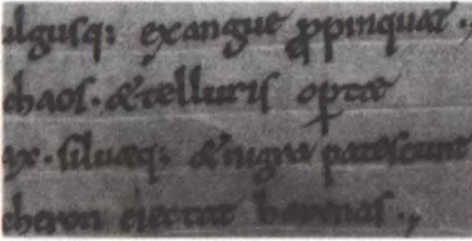
düzeltiliyor, kelimeyse yandaki sayfa boşluklarına yazılıyor ve bir okla yerleri işaret ediliyordu.²⁵

4. Satırların belirginleştirilmesi

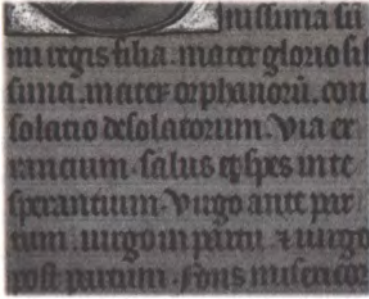

5. Boethius, *De institutione arithmetica*, yak. 1100,
The Hague, Royal Library, MS 78 E 59

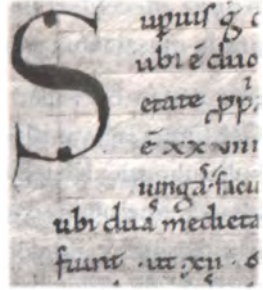

6. Statius, *Thebais*, The Hague, Royal Library, MS 128 A 38, yak. 1100

25 Hornickova, agm, <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame8.html> Erişim: 07.06.2022.

7. Metnin baş harfi ve demir tüğ ile çizilen satırlar

8. Elyazması metin örneği

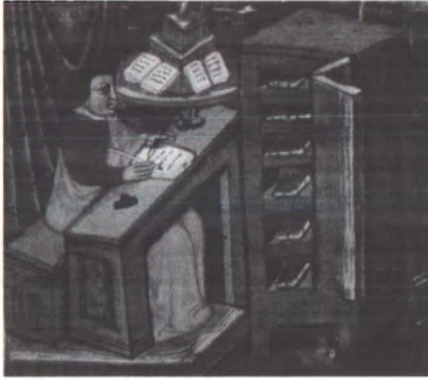
Müstensihlerin kullandığı masalar nasıldı?

Müstensihler eğimli bir masanın önünde, genellikle arkalığı olan uzun sandalyelerde çok dik otururlardı çünkü metni iyi görmeleri gerekirdi. Ayrıca eğimli masa, tüy kalemi dik tutmak için de gerekliydi. Kalem başka türlü yazmıyordu. Bu masanın bir diğer faydası da bu eğim sayesinde elin sayfaya değmesinin gerekmiyor olması, hareketin koldan gelmesiydi. Masa eğiminden dolayı bazen harflerin alt kenarlarında, mürekkebi yoğun yerler de görülüyor çünkü mürekkebin kuruması birkaç dakika sürüyordu. Mürekkebin akmasını önlemek için müstensihlere, kopyalamaya başlamadan önce, parşömene ince bir sünger taşını son bir kez sürtmeleri ve yüzeyi tebeşirle düzeltmeleri tavsiye ediliyordu. Kopyalanacak el yazmasının sayfaları kapanma eğiliminde olduğundan, kapanmasını diye, bir ucu masanın arkasına doğru, diğer ucu da sayfanın üstünden öne doğru sarkan ağırlıklar kullanılırdı. Bazı kitaplarda, yazı yazmanın iki elle yapılan bir işlem olduğu, müstensihin yazmadığı elinde bir bıçak tuttuğu, bu bıçakla kalemi sık sık keskinleştirdiği, mürekkep emilmeden yanlışları düzelttiği ve parşömenin yaylanan yüzeyini sabitlemeye çalıştığı belirtilmektedir.²⁶ Bu noktada, kopyalanacak eserin her zaman göz önünde olmadığını, bazen bir keşişin kopyalanacak kitabı okuduğunu ve diğerlerinin de dinleyerek kopyaladığını söylemeliyiz.

26 Erik Kwakkel, "Medieval Desktops" <https://medievalbooks.nl/2014/10/10/medieval-desktops/> Erişim: 07.06. 2022.

Kopya edecekleri ile üzerine yazacakları parşömenler bir arada masalarına sığıyor muydu?

Her zaman bu kadar geniş masalara sahip değillerdi, bu nedenle Geç Orta Çağ; yani 14. yüzyılda kitap çarkı denilen bir mekanizma kullanılmıştır. Kitaplarla çalışan insanlar ve müstensihler, tek bir kitap yerine birçok kitabı aynı anda görebilmek istemiş olmalılar. Müstensihler çarkı döndürerek istedikleri kitap sayfasını okuyabiliyorlardı. Bu çarklar bazen iki katlı yapılmıştır.²⁷

9. Oxford, Bodleian Library, Canon. Class. Lat. 257, fol. 002r, 1383. İtalya'da (Bologna) Latince yazılmıştır. Çalışır vaziyetteki Cicero resmedilmiştir.

10. Oxford, Bodleian Library, MS e Mus. 65, fol. 030v, yak. 1390, Eski Fransızca olarak Fransa'da yazılmıştır.

27 Erik Kwakkel, "Medieval Book Carousels". <https://medievalbooks.nl/2018/11/02/medieval-book-carousels/> Erişim: 07.06. 2022.

Orta Çağ el yazmaları süslemeleriyle de dikkat çekici, bunları da müstensihler mi yapıyordu?

Bazı el yazmalarının ilk sayfasında²⁸ tek bir isim bulunması ve bu ismin müstensihe ait olması, müstensihle müzehhip; yani süsleme²⁹ yapan kişinin aynı kişi olabileceği fikrini akla getirir de Orta Çağ Avrupası'nda tezhip yapan kişiler genelde farklı kişilerdi. Tezhip ustaları genellikle ressamı loncasına ya da metin yazıcılar, ciltçiler, kitap satıcıları gibi kitap ticaretiyle ilgilenen loncalara mensuptular. Orta Çağ sonlarına kadar tezhip ustalarının çoğunun ismi pek bilinmiyordu. Yazarların isimleri, yazdıkları kitaplarda 6. yüzyıldan itibaren yer alıyordu ama bu durum tezhipçiler için pek geçerli değildir. 13. yüzyıldan itibaren özellikle kitap üretiminin yoğun olduğu Bolonya, Paris gibi merkezlerde tezhip ustalarının adlarına çok sık rastlanmaktadır. 9. yüzyıldan itibaren tezhip kurallarını içeren kitaplar hazırlanmaya başlandı ve kuralları loncalar belirledi. Eğitim genelde atölyelerde usta çırak ilişkisi ile yapıldı. Burgonya-lılar ve Flamanlar uzun süre bu işi lider olarak sürdürdüler.

Süsleme (illuminate) işinde yöntem nasıldı?

Müstensihler süslü baş harflerin yapılacağı yerleri tezhip ustası için boş bırakırlar ve bu harfler için bazı talimatlar yazarlardı. Bazen bu boşluğun yakın bir yerine ya da sayfanın boş yerlerine hangi harfin yazılacağı ve hatta hangi renk ile boyanacağı da küçük yazılarla not düşülürdü. Rengi belirtmek için o renkte küçük bir leke bırakılması da mümkündü. Rengin adı bazen kenar boşluklarına bazen de tasarımın yapılacağı boş alana yazılabilirdi.

28 Erik Kwakkel, "The First Page of the Medieval Book" <https://medievalbooks.nl/2014/08/21/the-first-page-of-the-medieval-book/> Erişim: 07.06. 2022.

29 Martin Kauffmann, "Decoration and Illustration", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 43-67.

Sayfa süslemelerini³⁰ yapan kişinin işi, müstensih metni yazdıktan sonra başlıyordu. Önce resmin taslağını çiziyor, sonra detayları ekliyordu. Altın gibi değerli metallerden yapılan incecik yapraklar süsleme için kullanılacaksa ilk önce onlardan başlanıyordu. Bir altın yaprak parçası bir kâğıttan çok çok daha inceydi. Neredeyse kalınlığı da ağırlığı da yoktu. Önce içinde bir tür yapışkanın da olduğu astar boya yapılıyordu. Bu boya, üflenerek kıvama gelecek kadar kurutuluyor ve üzerine ince altın tabakadan kesilen bir parça yapıştırılıyordu. Sonra bir fırça yardımıyla yapışkanın dışında kalan ve yapışmayan kısımlar temizleniyordu. Altınla süslenecek kısımlar bittikten sonra boyama işlemine geçiliyordu. Önce soluk renkler sonra koyu renkler boyanıyor, daha sonra siyah çizgiler ve beyaz aydınlatmalar yapılıyordu. Mavi, yeşil, sarı ve beyaz kullanılan ana renklerdi.

El yazmalarında en dikkati çeken şeylerden biri de süslü büyük baş harfler, bunun yapılma sebebi neydi?

Orta Çağ Avrupası'nda üretilen el yazmalarına baktığınızda süslü, büyük baş harfleri hemen görürsünüz. Bu harfler aynı zamanda bir işaretti. Önemli bir bölümün ya da konunun başladığını gösteriyor, okuyucuyu yönlendiriyordu. Bu süslemeyi yapan keşişler ayrı bir eğitim alıyordu çünkü bu süslemeleri yapmak çok zahmetli bir işti.

Altın bu amaçla ilk kez ne zaman kullanılmıştır?

Özellikle Roma İmparatorluğu çökmeye başladığında; yani MS 3. yüzyıldan itibaren zenginler lükse daha fazla düşkün olmaya başladılar. Erguvan renkli parşömenler ve altın yaldızlı harfler hatta kitap kapaklarının değerli taşlarla süslenmesi ilk bu dönemde görülmüştür.

30 Süsleme ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Kathleen Doyle, Charlotte Denoël, *Medieval Illumination*, British Library, 2021. Geç dönemde İngiltere'de süsleme/tezhip için bkz.: Martha Driver ve Michael Orr, "Decorating and Illustrating the Page", *The Production of Books in England 1350-150*, Ed.: A. Gillespie, D. Wakelin, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 104-128.

Altın olduğuna göre hırsızlık da oluyor muydu?

Kitaplar çok değerli olduğu için sıklıkla çalınıyordu. Özellikle altın kullanılan süslü baş harfler aşağıdaki gibi bıçakla kesilip çalınabiliyordu.³¹ Bunu önlemek için yapılanlardan biri kitap raflarının zincirlerle çevrilmesiydi. Başka bir seçenek, kitabı masaya zincirlemekti. Bunun için kitapların alt ya da üstlerine zincirin takılabileceği halkalar yapılıyordu.

Bir diğer yöntem, kitapları sandıklara koymak ve kilitlemekti. Böylece sandıklar çok ağır oluyor ve kolay taşınamıyordu.³² Başka bir yöntem, kitabın içine hırsızlara karşı bir beddua/lanet yazmaktır: “Bu kitabı kim çalarsa ve kilisesinden çıkarırsa, geri dönmediği veya eylemi için kefaret ödemediği sürece sonsuza kadar lanetlenebilir”, “bu kitap ... manastırına aittir. Kim onu çalarsa bilsin ki aforoz cezasına çarptırılacaktır”, “her kim çalarsa ruhu lanetlensin”. Bazılarında ise kitabı alan kişinin kitabı gerçek sahibine iade etmesini

11. Leiden, University Library, BPL MS 59, 14. yüzyıl. (Fotoğraf: Erik Kwakkel)

12. Yazar: Cistercian Tarikatı'ndan keşiş Frater Soccus. Sermones de sanctis. Domuz derisiyle ciltlenmiştir. University of Kansas, Spencer Library, MS D84. yak. 1370. (Zincir 15 ya da 16. yüzyıla ait)

31 Erik Kwakkel, “The Skinny on Bad Parchment” <https://medievalbooks.nl/2014/10/24/feeling-good-about-bad-skin/> Erişim: 07.07.2022.

32 Erik Kwakkel, “Chain, Chest, Curse: Combating Book Theft in Medieval Times” <https://medievalbooks.nl/2015/07/10/chain-chest-curse-combating-book-theft-in-medieval-times/> Erişim: 07.07.2022.

isteyen notlar bulunuyordu. “Ben ...’nın kitabıyım, beni bulan ona götürsün.” gibi.³³

El yazmalarının ciltlenme süreci nasıldı?

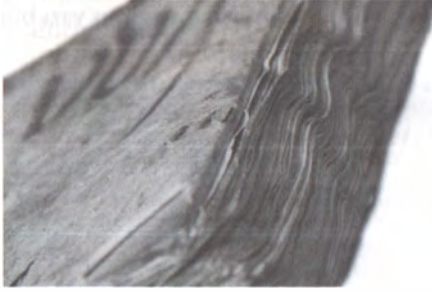
Yazma ve süsleme bitince katlanmış parşömen yaprakları gruplar hâlinde birleştiriliyor, kitabın sırtının oluşması için esnekliği destekleyen birkaç dar deri kayış üzerine oturtulan yapraklar, sağlam bir keten ip ile hem birbirlerine hem de bu deri kayışlara dikiliyordu.³⁴ Kitabın en alt ve en üst sayfalarını koruyabilmek için sırtın üst ve alt kenarlarına koruyucu bir deri dikiliyor ve böylece kitap ciltleniyordu. Ciltleme yapılırken her sekiz veya on satırda bir delik açılıyor ve dikiliyordu. Bu delikler küçük üçgenler hâlinde oldukları zaman bıçağın ucuyla delindikleri düşünülüyordu. Sonra cildin uzayan parçaları, ahşap levhalar içine oyulmuş kanal veya tüneller vasıtasıyla omurga boyunca yerleştiriliyordu. Bu ahşap (meşe, kayın) levhalar el yazmasının kapaklarıydı. Bu nedenle el yazmaları genelde ağır olurdu. Yarım metre boyundaki dev İnciller 25 kilo ağırlığındaydı. Parşömen sayfaları korumak için bu ahşap kapakların ağırlığı gerekliydi.

Ahşap levhalara yerleştirilen bu deri kayış parçaları, sabitlenmeleri için, demir tırnaklar ya da tahta çivilerle ahşaba tutturuluyordu. Kitabın bu ahşap kapakları ve sırt kısmı genelde deriyle kaplandığından bu işlemler okuyucu tarafından görülüyordu. Böylece yapraklar basınç olmadan da düz kalabiliyordu çünkü sıcaklık ve nemdeki değişiklikler, parşömenin genişlemesine ya da büzüşmesine neden olabilirdi. Baskı, kitabı kapalı tutan kelepçe ya da kancaların

33 Çok daha fazla örnek için bkz.: Marc Drogin, *Anathema, Medieval Scribes and the History of Book Curses*, Allanheld, Osmun & Co. Publishers, New Jersey, 1983, s. 46-111.

34 Orta Çağ'da Danimarka'da yapılan ciltleme faaliyetleri için bkz.: Magdalena L. Midtgaard, “Medieval Danish Binding”, *Care and Conservation of Manuscripts 9: Preceedings of the Ninth International Seminar*, Ed.: Gillian Fellows-Jensen, Peter Springborg, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2006, s. 125. Genel olarak ciltleme için bkz.: Francis Newton, *The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058-1105*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 216.

eklenmesiyle mümkün oluyordu. Bu kanca/kelepçe ya da tokaların birincil amacı sayfaları korumaktı. Tokası kaybolan el yazmalarının sayfaları aşağıdaki gibi görünüyordu.

13. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL MS 96, 14. yüzyıl.
(Fotoğraf: Erik Kwakkel)

Bir el yazmasının cildi çeşitli materyallerle süslenebiliyordu. El yazması deriyle, ipekle ya da kadifeyle de kaplanabilirdi. Kaplamada kullanılan materyaller, kitabı hazırlatanın zenginliğine, el yazmasının tipine ve kullanım amacına göre değişebiliyordu.

Başka bir ciltleme türü de esnek ciltlemeydi. Bunda kapak olarak başka bir parşömen parçası kullanıldığı için kitap daha hafif oluyor, daha kolay taşınıyor, daha kısa zamanda yapıldığı için daha ucuz oluyor ve bu nedenle genelde öğrenciler tarafından tercih ediliyordu.

Ciltleme yapılırken yanlış sayfaların birbiri ardına getirilerek dikildiği de oluyor muydu?

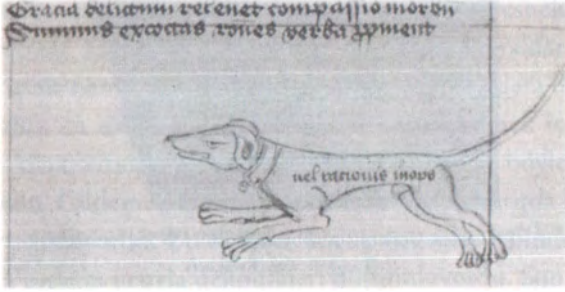
Böyle bir yanlışlığın olmaması, dinleyicilerin dağılmasının önüne geçilmesi³⁵ için müstensih, ciltleme yapılırken sonraki sayfanın doğruluğundan emin olmak için, sonraki sayfanın ilk kelimelerini³⁶ önceki sayfanın sağ (*recto*)³⁷ alt kenar boşluğuna yazardı. Buna *catchword*

35 Elizangela Dias, *From One Page to the Next*, Blucher, 2020, s. 99.

36 Martha Dana Rust, *Imaginary Worlds in Medieval Books*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 141.

37 Barbara A. Shailor, *The Medieval Book*, University of Toronto Press, Toronto, 1991, s. 54.

adı verilir. Burada sayfa derken kastımız parşömen tabakasıdır.³⁸ Sonraları bu kelimelerin yerini sayı ve harfler aldı. Tüm sayfaların numaralandırılması 13. yüzyılda ortaya çıktı ve yayıldı. Bazı ayin ve teoloji kitaplarında metindeki sütunlar ve hatta satırlar da numaralandırılıbiliyordu. Aşağıda, köpek resmi içine yazılmış yazı buna örnektir.³⁹

14. Oxford, Bodleian Library, Canon. Misc. MS 110, fol. 17v, yak. 1400

Parşömenlerin yapımı çok zahmetliydi, peki hepsi kusursuz muydu?

Değildi çünkü her hayvan derisi aynı kalitede değildi. Kimi hayvanlar ağaçlara sürtünmeyi severdi, bazılarında ise böcek ısırıkları çok olurdu. Dolayısıyla parşömen sayfalarında küçük delikler, koyu renkli yerler ve hatta yamalar görmek son derece mümkündü. Bunları özellikle Aziz Jerome ve Chaucer'ın el yazmalarında görebilirsiniz. Parşömenlerin iyi kalitede olanları, hafif sarı ve koyu beyaz renkte olanlardır. İyi bir parşömen yumuşak, ince, kolay katlanabilir ve dokunduğunuzda kadife hissi verebilendir. Diğerleri kalındır ve çıtırtı sesi çıkarmaktadır. Sayfaların kalınlıkları farklıdır ve renkleri çeşitlidir. Koyun ve keçi derisi genelde daha koyu renklidir. Parşömendeki delikler parşömen ustasının hayvan kollarını temizlediği aşamada da meydana gelebiliyordu. Bu deliklere dikkatle

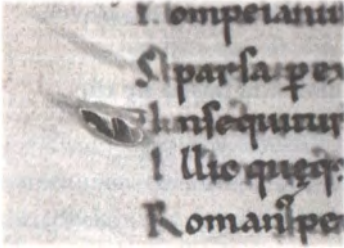
38 Peter Beal, *A Dictionary of English Manuscript Terminology: 1450 to 2000*, Oxford University Press, New York, 2008, s. 65.

39 Erik Kwakkel, "Making Medieval Manuscripts" <https://brewminate.com/making-medieval-manuscripts/> Erişim: 08.07.2022.

bakıldığında hayvandan kalan küçük kılları da görebilirdiniz. Hayvan kılları bazen tam temizlenmemiş olabiliyordu.⁴⁰ Yine de hayvan derilerinin kusurlu olmasından daha ziyade bıçağı kullananların hatalarından dolayı delikler oluşuyordu. Delikler dikilerek ya da yama yapılarak tamir edilebiliyordu.⁴¹

15. Leiden, University Library, BPL MS 25, 9. yüzyıl.

16. Leiden, Universiteitsbibliotheek,
BUR MS 1, yak.1100.
(Fotoğraf: Erik Kwakkel)

17. El yazmasının sahibi olan rahibeler
tarafından onarılmış bir delik.
Uppsala, University Library,
MS C 371, 14. yüzyıl.

40 Erik Kwakkel, "The Skinny on Bad Parchment" <https://medievalbooks.nl/2014/10/24/feeling-good-about-bad-skin/> Erişim: 08.02.2022.

41 Erik Kwakkel, "Damaged Goods: A Photo Essay", TXT, S. 1, Academic Press, Leiden, 2016, s. 51-55.

18. İpek iplikle, tül kullanılarak tamir edilmiş bir parşömen.

19. Parşömende oluşmuş bir delik

20a. Lunellum kullanımı

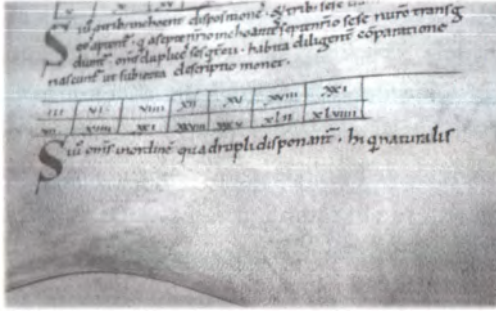
20b. Parşömeni pürüzsüzleştirme

Bu dönemde imal edilen el yazmalarında başka ne tür sorunlarla karşılaşılıyordu?

Başka bir problem, kıl kökleri idi. Parşömen ustaları, çoğu zaman deriyi zımparalayarak istenen pürüzsüz yüzeyi sağlayabiliyordu ama bazı hayvanlarda kıl kökleri çok derin olabiliyordu ve bu da köklerin belli olmasına yol açıyordu. Bu kıl kökü izlerinden bugün, kullanılan hayvanın koyun, keçi ya da buzağı olup olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan yola çıkılarak el yazmasının nerede üretildiği de tahmin edilebilirdi. Örneğin keçi kullanımı sıklıkla İtalya'da oluyordu.

21. Leiden, University Library, BPL MS 191 A, 12. yüzyıl. (Fotoğraf: Erik Kwakkel)

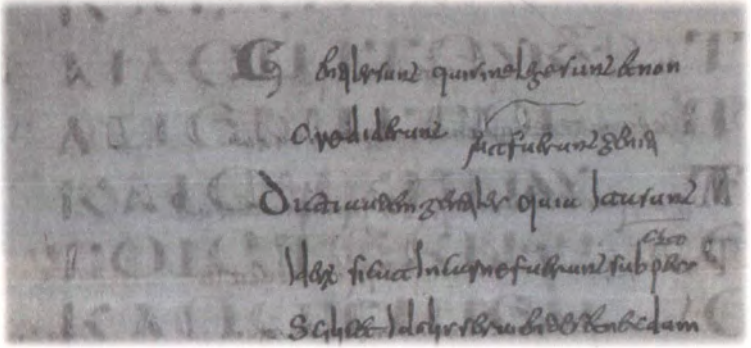

22. Kullanılan derinin kenarları eğri, rengi de eşit değil, muhtemelen manastır eğitiminde kullanılıyordu. Boethius, *De institutione arithmetica*, The Hague, Royal Library, MS 78, E 59, yak. 1100.

Orta Çağ müstensihleri⁴² bazen, yazacak parşömen bulamadıklarında manastır kütüphanesinden artık kullanılmayan bir kitabı alıp sayfalarındaki yazıyı *scalprum* denen çakıya benzer bir aletle kazıyarak/silerek tekrar kullanabiliyorlardı. Bu durumda eski yazı çoğu zaman tamamen silinmiyor, alttan görünüyordu. Bu işleme *palimpsestum* veya *çift kullanma*⁴³ deniyordu. İlk yazılan metin daha iyi okunuyordu çünkü onun mürekkebi deriye daha iyi işlemiş oluyordu.

42 Rodney Thomson, "Scribes and Scriptoria", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 68-84.

43 Çift kullanım hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Yıldız, agm, s. 327.

23. Codex Guelferbytanus A, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, MS Lc 1, 6-13, fol. 90v, 6. yüzyıl.

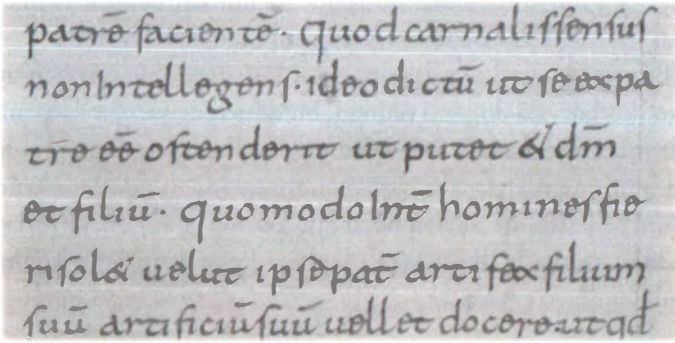
Küfün dışında, eğer kitap kapakları sayfalara uygun basıncı uygulamazsa, örneğin kitabın kapatıcı kancası yoksa sayfalar bükülür ya da sayfalarda dalgalar oluşurdu. Sayfa kenarlarında sayfanın çevrildiği yerlerde renk değişiklikleri görebilirdiniz. Ayrıca yazmalarda mürekkep lekeleri, yanan mumdan damlayan damlalar, mürekkepli parmak izleri, damlayan boyalar görülebiliyordu.

24. Nem parşömen sayfaların en büyük düşmanlarındandı. Küfe sebep olurdu. Leiden, University Library, BPL MS 2896, 12. yüzyıl. (Fotoğraf: Erik Kwakkel)

Ne tür yazı kullanılıyordu?

800-1500 yılları arasında Avrupa'da iki tür yazı kullanıldı: Karolenj Miniskülü⁴⁴ ve Gotik yazı. Şarlman'ın yönettiği topraklar çok genişti ve insanlar birbirlerinin yazdığı yazıyı okuyamıyorlardı. Bu nedenle ortak bir yazıya ihtiyaç vardı. Karolenj yazısında satırların arası geniştir, kelimeler arasına boşluk konmaya başlanmıştır. Yazı yuvarlak hatlı ve çok okunaklıdır. İlk İtalyan matbaacılar için çalışan kalıp ustaları bu yazıyı model aldılar. Bugün bilgisayarlarımızda kullandığımız Times New Roman yazı tipi de Karolenj Miniskülü'ne dayanmaktadır.

25. Liberatus of Carthage, The Hague, Royal Library, MS 75 B 24, fol. 4r, 10. yüzyıl

Gotik yazı,⁴⁵ geç 11. yüzyılda yavaş yavaş gelişti, üzerinde bir devletin müdahalesi olmadı. Gelişimi 13. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. 1225'ten itibaren yaygın olarak kullanıldı ama geçiş süreci sancılı oldu. Bu dönemde yazılan el yazmalarında iki yazı stiline harmanlanarak kullanıldığı metinler görmek çok olasıdır. Gotik yazı okuması daha zor bir yazıydı çünkü kelimeler birbirine çok yakın yazılıyordu. Cümleler daha küçük bir alana sığdırılıyordu, bunun nedeni bilinmiyor çünkü yeterli alan vardı. Bu nedenle daha fazla

44 Özlem Genç, *Birleşik Avrupa'nın Mimarı Şarlman ve Karolenj Rönesansı*, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 270.

45 Ruth A. Johnston, *All Things Medieval*, Vol. I, ABC-CLIO, California, 2011, s. 12-13.

kısaltma kullanılıyordu. Böylece sayfada daha fazla yazı olabiliyordu. 1250-1600 arasında Gotik yazının farklı formlarında metinler yazıldı. Bazıları daha kitap yazısı gibi yazılırken bazıları daha ince kalemlerle el yazısı şeklinde yazıldılar. Geç dönemde gündelik el yazısı ile yazılmış kitaplara da rastlanmıştır. Bunun nedeni muhtemelen küçük şehirlerdeki kitap ihtiyacını karşılamaya çalışmaktır. Bu yazıyı yazmak daha kolaydı ve yazımı daha hızlı oluyordu. Daha sonraları hesap defterleri, sözleşmeler ve bazı idari metinlerde de bu yazı kullanıldı. Yazımı kolay ve hızlıydı çünkü el yazısında eli kaldırmadan dairesel hareketlerle yazılabiliyordu. 1300'den sonra kitap üretiminde, memurlar, noterler, tüccarlar, öğrenciler ve akademisyenler tarafından da kullanılır oldu. Memurlar, ücret karşılığında, mesai saatleri dışında edebî el yazmaları üretiyorlardı.⁴⁶

Bazı eserlerde iki yazı arasında, 1050-1250 yıllarını kapsayan, pregotik⁴⁷ bir yazı dönemi olduğu, bu dönemde yerden tasarruf, eli kaldırmadan yazmak ve italik yazının yaygınlaşması nedeniyle harflerin birbirine yaklaştırmaya başladığı, sonraki Gotik dönemde de bu usulün yerleştiği de söylenmektedir. Yazının anlaşılması zorlaştığı için kimi eserlerde ilk sayfaya okumayı kolaylaştıracı bir alfabe de koyuluyordu.

Kitaplarda sütun kullanılıyor muydu yoksa hepsi düzyazı mıydı?

Metinler genelde tek sütun hâlinde yazılıyordu. Özellikle taşınması kolay küçük kitaplarda bu usul kullanılıyordu. Bunlar genelde dinî kitaplardı. İki ya da daha fazla sütunlu kitaplar daha büyük kitaplardı ve bu sütunları oluşturmak daha fazla emek istiyordu. Fazla sütun kullanımı genelde yorum yapılan kitaplarda oluyordu. Sayfanın bir tarafında ana metin ya da cümle hemen yanında ise metnin ya da cümlelerin yorumu yer alıyordu. Böyle metinler oluşturmak

46 Erik Kwakkel, "Words, Words, Words: Medieval Handwriting" <https://smarthistory.org/words-words-words-medieval-handwriting/> Erişim: 10.02.2022.

47 Erik Kwakkel, "Book Script", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 28-31.

çok daha zordu. Üç ya da dört sütunlu metinler ise genelde sözlük ve ansiklopedi tarzı eserlerdi. Dörtten fazla sütunu olan eser bulmak ise çok zordur.⁴⁸

26. Leiden, University Library, VLQ MS 104, Glossed Bible. Fotoğraf: Giulio Menna

48 Erik Kwakkel, "The Architecture of The Medieval Page" <https://medievalbooks.nl/2018/09/07/the-architecture-of-the-medieval-page/> Erişim: 10.02.2022.

Kitap kopyalama ya da yenisini yazma ile amaçlanan neydi?

Orta Çağ Avrupası'nda kitaplar daha çok kilise ya da manastırın ortak kullanımı için hazırlanıyordu. Nadiren kişisel kütüphaneler için hazırlananları da vardı. Bu kütüphane sahipleri zengin insanlardı ve hazırlattıkları kitaplar kişisel ilgi alanlarını yansıtıyordu. Erken Orta Çağ'da kitapların çoğu ayin kitaplarıydı ve rahip ile keşişler tarafından kullanılıyorlardı. Bu kitaplar, kilise ya da manastırın koruyucu azizinin malı olarak görülürdü. Bu nedenle de çoğunun ilk sayfasında azizin adı yer alırdı. Kitaplar aynı zamanda mensup olunan manastır tarikatını da yansıtmaktaydı.

Yeni kitap ihtiyacı en çok, yeni bir manastır kurulduğunda ortaya çıkıyordu. Ayinler ve eğitim için kitaplar gerekliydi. Genelde, acil ihtiyaç duyulan kitaplar başka manastırlardan temin ediliyordu. Bunu sağlamak manastır başrahibinin görevidi. Karşılıklı okunan ilahi kitapları, Ekmek-Şarap Ayini'nin ilahi şeklinde okunan kısımlarını içeren kitap, ayinlerde kullanılan duaları içeren litürji kitabı, Eski ve Yeni Ahit, onlara dair tefsirler ilk etapta kopyalarına ihtiyaç duyulan kitaplardı.

12. yüzyılın başlarında bazı kitaplar, kurumlardan daha çok bireyler için üretilir olmuştur. Doğal olarak el yazmalarında önemli bir artış görülmektedir. Bu, okuyucu kitlesinin de arttığını göstermektedir. Artan kitap talebini karşılamak için manastır keşişleri dışında da kitap kopyalayan kişiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Zamanla profesyonelleşen bu müstensihler, kendilerine atölyeler de açmışlardır. Sözü geçen zanaatkârlar bazen manastırlarda kitap üretimini desteklemek için de çalışmışlardır.⁴⁹

Kitapların fiyatları hakkında neler söylenebilir?

Orta Çağ Avrupası'nda kitap meydana getirmek çok zahmetli bir işti. Bir İncil yapımı 12 aydan 15 aya kadar sürebiliyordu ve bu süreçte 300'den fazla koyun derisine ihtiyaç duyuluyordu. Bunun

49 Bu sorunun cevabındaki bilgiler için bkz.: Hornickova, agm, <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame1.html> Erişim: 02.02. 2022.

için çalışan pek çok kişi vardı. Aralarında parşömeni yazmaya hazır hâle getirenleri, müstensihleri, boya yapımcılarını, tezhip ustalarını, minyatür ustalarını ve mücellit; yani ciltçileri sayabiliriz.

Kitaplar lüks eşyalar olarak sayıldıklarından çok pahalıydılar.⁵⁰ Ne kadar değerli olduklarını, savaş ganimeti olarak görölmelerinden de anlayabiliriz. Örnek vermek gerekirse yaklaşık 1300'lerde Augustinus'un *İtiraflar* adlı eseri; 120, Luka İncili; 60 *denarius* (ortalama 1,50 gram ağırlığında gümüş para) idi. 1400'lerde bu fiyat ilki için 320, ikincisi için 120 *denarius*a çıkmıştı. Aynı dönemde, 14. yüzyılda 2 tavuk ya da 2 düzine yumurta; 1, köylü ayakkabısı; 6 *denarius*tu, sazdan çatı yapan bir usta günlük ortalama 2.5, yardımcısı 1 *denarius*, 15. yüzyılın başında bir dokumacı, yemek hariç, günlük 5 *denarius* kazanıyordu. Dolayısıyla Orta Çağ Avrupası'nda kitap toplamak oldukça zor ve maliyetli bir işti. Bu nedenle kitapçılarda ikinci el ucuz kitaplar hariç kitap bulmak zordu. Kitap sahibi olmak isteyenler kitapçıya gidip istedikleri kitabın özelliklerini söylüyor ve fiyat konusundaki anlaşımadan sonra kitabı yaptırıyorlardı. Parşömen fiyatları değişkendi ama yapraklar çoğunlukla düzineyle satılıyordu.

Orta Çağ Avrupası'nda kitabın değerli olduğunu gösteren bir diğer işaret de kılavuz çizgileriydi.⁵¹ Sadece satırlar değil sayfadaki metnin kenarları da kılavuz çizgileriyle belirtiliyordu. Orijinal bir metnin kopyası yapılırken ona benzemesi için öncelikle kılavuz çizgileri hazırlanırdı.

Orta Çağ'da da kitaplar hem yeni hem de ikinci el satın alınıyordu. Değerleri de çok farklıydı. Kullanılabilirlik ve görünüm (cilt, resimler) kitap fiyatlarının belirlenmesinde etkili oluyordu. Fiyat etiketleri genelde ilk sayfada, kolayca bulunabilmeleri için üstte ya da altta yer alırdı. İki tür fiyat etiketi vardı. Basit olanlarında 2 s, 15 s gibi ifadeler olurdu. Buradaki s harfi, *solidus* (yak. 4.5 gr ağırlığında altın para) demekti. 15 *solidus*luk bir kitap son derece

50 14-15.yüzyılda İngiltere'de el yazması fiyatları için bkz.: Joanne Filippone Overy, "The Cost of Doing Scribal Business: Prices of Manuscript Books in England, 1300-1483", *Book History*, Vol. XI, Penn State University Press, 2008, s. 1-32.

51 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yıldız, agm, s. 330.

pahalı bir kitaptı. Bu usul genelde ikinci el kitaplarda kullanılırdı. İkinci tür fiyat ise etiketinde ödenmesi gereken tek bir ücret yerine, kitap üretiminin tüm aşamalarını kapsayan ayrıntılı bir faturayı içeriyordu. Parşömene, metnin kopyalanmasına, tezhibe ve ciltlemeye ne kadar ödendiği yazılırdı. Bu bilgilerden, zanaatkârların ne kadar kazandığı da anlaşılabilir.⁵² Fiyat etiketleri, Orta Çağ kitap ticaretini anlamamıza da yardımcı olmaktadır.

Kitap fiyatlarının pahalı oluşu yoksul öğrencilerin onlara ulaşmasını engellediğinden geç dönemde bu konuda bazı düzenlemeler yapılmış, örneğin 1342'de Paris'te çıkarılan kararla kitapların kiralanması sağlanmıştır. Paris, Toulouse, Viyana ve Köln gibi şehirlerde kitapçılar ya da halk kütüphaneleri kataloglar hazırlayarak, hangi kitabın kaç paraya kiralanacağını yazmıştır. Bu fiyatlara örnek olarak şunlar verilebilir: Aziz Gregory'nin *Vaazlar Kitabı* 28 sayfa; 12 denarius, Augustinus'un *İtirafı*'ı 21 sayfa; 4 denarius, Sevilalı Isidore'un *De suma bona* adlı eseri 24 sayfa; 12 denarius, Anselmus'un *De veritate de libertate Arbitrii* adlı kitabı 40 sayfa; 2 solidus, İncil; 10 solidus.⁵³

Kitapların yapısı nasıldı?

Kitaplar genelde başlık ve eğer biliniyorsa yazarının ismiyle başlardı. Ardından ilk ve son sayfada yer, tarih, kitabı sipariş edenin ya da müstensihinin adı yazılabilirdi ama bunlar opsiyoneldi ve Orta Çağ kitaplarında nadir görülürdü. *Incipit* (başlıyor/başlar) kelimesi metnin ilk kelimesiydi. Son kelime ise genelde *explicit* (belirtiyor/belirtir/açıklar) olurdu. Manastır ya da laik (dinî olmayan) kütüphaneler için edinilen el yazmalarında genelde hangi koleksiyona ya da kişiye ait oldukları bilgisi vardır. *Ex libris* denen bu bilgiler daha çok kitabın başında yer alır. Yazının kaynağını verdikleri için çok değerlidirler.

52 Erik Kwakkel, "Medieval Bargain Books" <https://medievalbooks.nl/2015/05/22/medieval-bargain-books/> Erişim: 02.02.2022.

53 Frederick Somner Merryweather, *Bibliomania in the Middle Ages*, Outlook Verlag GmbH, Frankfurt, 2020, s. 34.

12. yüzyıldan itibaren kitaplar, okunmaktan çok danışılan eserler hâline geldiler ve kitap içinde hızlı arama yapabilmek de önemli bir gereklilik hâlini aldı. Bunun için metin başına dizin eklemeye başlandı. İlk dizinler basitti, sadece kitaptaki bölüm başlıklarını veriyorlardı.⁵⁴

27. Vaaz koleksiyonu indeksi, geç 13. yüzyıl.

54 Elena Lemeneva, "The Structure of the Text of Medieval Manuscripts". <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame12.html> Erişim: 05.02.2022.

Bazı kitapların sonunda birkaç sayfa boş bırakılırdı. Bunlar genelde fazladan bir koruma olsun diye boş bırakılıyordu ve kalemi test etmek (çünkü kuş tüyü kalem günde birkaç kez kesiliyordu ve her seferinde test edilmesi gerekiyordu), çizim yapmak ya da not almak için kullanılırdı. Kitapların son sayfasında, yazarın kendisini nerede bulabileceklerine dair bilgi verdiği bir reklam metni ya da bir dua da yer alabilirdi.⁵⁵

Kenar boşlukları da dikkate alınıyor muydu?

Kitapların çoğunda kenar boşlukları⁵⁶ sayfanın önemli bir kısmını kaplıyordu. Bu Antik Çağ'dan gelme bir gelenektir. Orta Çağ müstensihleri de bunu benimsediler. Bir örnek vermek gerekirse 4. yüzyılın ortalarında kopyalanan Codex Sinaiticus'un sayfaları 381x345 mm (yükseklik-genişlik) boyutlarındayken, *unsial* yazıyla yazılan metnin 250x310 mm olduğunu görüyoruz; yani metin, sayfanın sadece % 58'ini kaplıyordu ve sayfanın % 42'si kenar boşluklarına ayrılmıştı başka bir deyişle kitap sayfasının neredeyse yarısı boştu. Bu boş alanlara, aynı el yazmasındaki farklı bir sayfaya verilen referanslar, alıntı yapılan yazarların isimleri, metne eklenmesi istenen notlar, "*id est* yani" ile başlayan açıklamalar ya da bölüm numaraları yazılabiliyordu. En çok karşılaşılan ise üst kenar boşluğuna yazılan ve her sayfada tekrar edilen başlıktır. Bu notlar bazen modern dipnotlar gibi numaralandırılırdı. Notun başındaki numara metnin içindeki aynı numaralı yeri açıklardı. Kısa notlar satır aralarına da yazılabiliyordu.⁵⁷

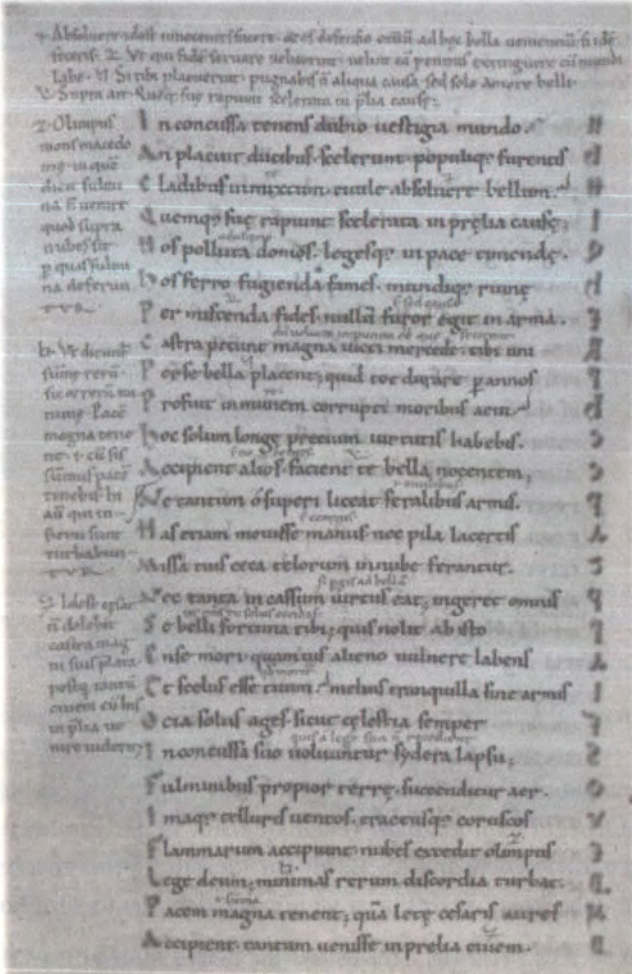
Orta Çağ kitaplarında, kenar boşluklarında ya da yaprak uçlarında bulunan karalama ya da minik çizimlere de rastlanmaktadır. Bunlar genellikle can sıkıntısından değil belli bir amaç uğruna

55 Erik Kwakkel, "The Last Page of the Medieval Book" <https://medievalbooks.nl/2014/08/21/the-last-page-of-the-medieval-book/> Erişim: 05.02.2022.

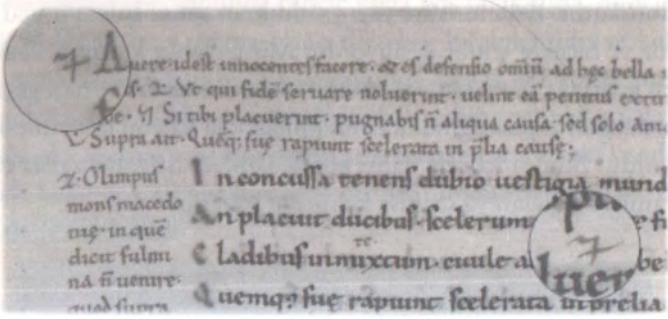
56 Mariken Teeuwen, "Practices of Appropriation: Writing in the Margin", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 139-156.

57 Erik Kwakkel, "The Medieval Origins of The Modern Footnote" <https://medievalbooks.nl/2014/12/19/the-medieval-origins-of-the-modern-footnote/> Erişim: 05.02.2022.

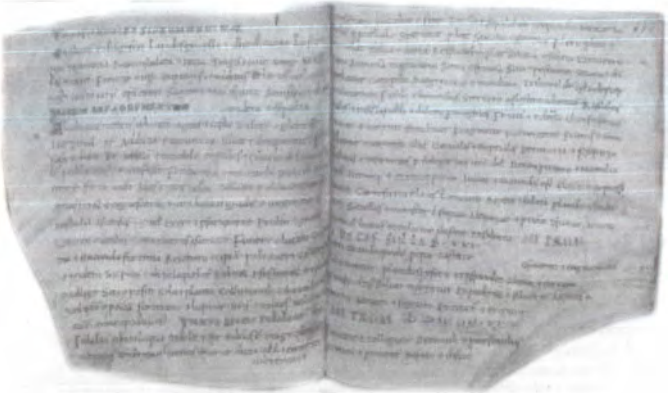
yapılmışlardır. Belli bir süre yazı yazıldıktan sonra kalemin ucu köreliyor ve bıçakla tekrar kesiliyordu. Müstensihin kalemin ucunun doğru genişliğe sahip olup olmadığını kontrol etmek ve harf geçişlerinin düzgün yapılacağından emin olmak için kalemi test etmesi gerekiyordu. Bunun için de bahsi geçen alanlara dalgalı çizgiler çizer, kare müzik notaları ya da kısa kelimeler yazardı.

28. Kenar boşluğu bırakılmış ve notlar yazılmış sayfa örneği

29. Leiden, University Library, BUR Q 1, yak. 1100.
(Fotoğraf: Erik Kwakkel)

30. Nadiren de olsa kenar boşluğu çok az bırakılmış ya da bırakılmamış el yazmaları bulunmaktadır. Bunlara bir örnek olarak 11. yüzyıl başlarında kötü bir parşömene yazılmış şu okul kitabı gösterilebilir. Leiden, University Library, VLO 92 (1000-1025)

Orta Çağ kitaplarına bakıldığında genelde genişliğin, yüksekliğin % 70'i kadar olduğu görülmektedir.⁵⁸ Sayfa numaraları genelde üst kenar boşluğuna yazılmaktadır. Daha dar kitaplar da yok değildir. Örneğin ilahi kitapları genellikle uzun ve dar yapılmışlardır. Bunun temel sebebi ayakta dururken kitabın ağırlık merkezinin tek elle daha kolay kavranması ve böylece daha uzun süre kolayca

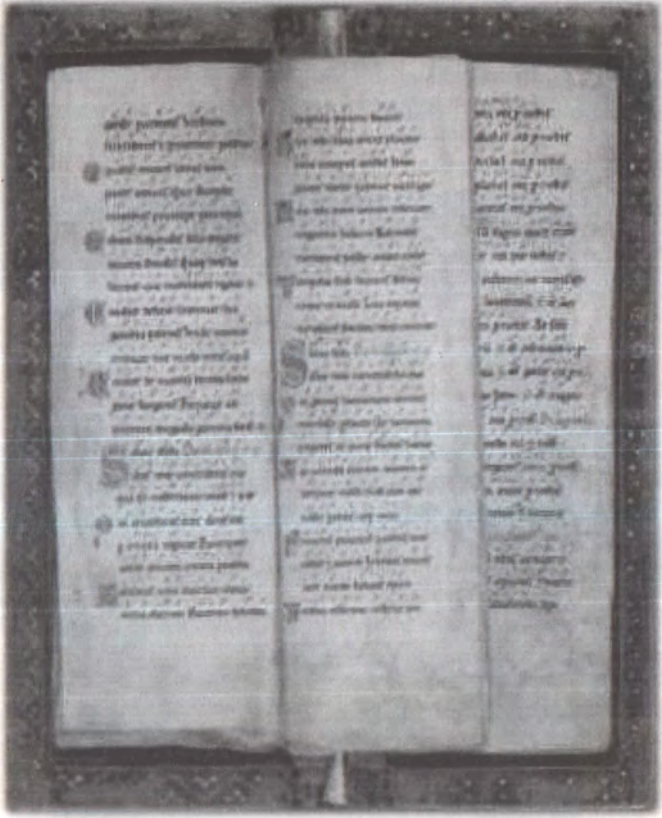
58 Erik Kwakkel, "Half Full, Half Empty: The Peculiar Medieval Page". <https://medievalbooks.nl/2015/06/05/half-full-half-empty-the-peculiar-medieval-page/> Erişim: 05.02.2022.

tutulabilmesidir. Dar kitap yapmalarının bir diğer nedeni de fildişi kitap kapağı olarak kullanılmalarıdır. Bu nadide malzeme tercih edildiğinde, fildişi tabakalar dar ve uzun olduğu için kitap da bunlara uygun olarak yapılmıştır.⁵⁹

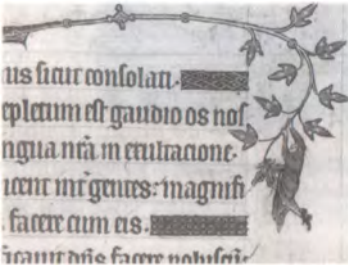

31. Aziz Gall keşişleri Sintram (metin) ve Tuotilo (ciltleme) tarafından yapılmıştır.
Switzerland, St. Gall, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 53,
Latince, ölçüleri: 39.5x23.2 cm. yak. 895.

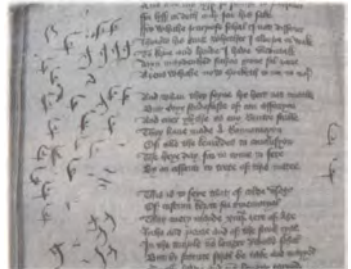
59 Erk Kwakkel, "Books on a Diet" <https://medievalbooks.nl/2015/01/09/books-on-a-diet/> Erişim: 05.02.2022.

32. Hymni (XXVII) Sangallenses in processionibus, Switzerland, St. Gall, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 360. Latince, ölçüleri: 25,5x8 cm. 12. yüzyıl.

33. Sayfa boşluklarında değişik resimler de bulunabilmekteydi.

34. Müstensihler, kenar boşluklarında harf denemeleri de yapabiliyorlardı.

Kitap kapakları ya da kenarları nasıldı?

Kitap kapakları ve ciltleri çoğunlukla dana ve domuz derisinden yapılıyordu. Kitap kaplanan bir diğer malzeme kumaştı ama dayanıksız olduğu için az kullanılıyordu. Deri kullanılmasının amacı sert olduğu için kitabı korumasıydı. Su geçirmiyordu. Bu önemliydi çünkü manastırlarda kitapların tutulduğu koridorlar açık havada olabiliyor, dolayısıyla nemlenip ıslanabiliyordu. Ayrıca deri üzerine şekil ve desenler yapmak da mümkündü. Bu anlamda günümüze gelen en eski kitap 7 yüzyılda İngiltere'nin kuzeydoğusunda yazılan *Aziz Cuthbert İncili*'dir. Keten iplikle dikilmiştir ve Erken Orta Çağ deri kaplamalarının ne kadar güzel olduğunu gösterir. Bu el yazması, azizin 687'deki ölümünden kısa süre sonra tabutuna konmuş⁶⁰ ve Durham Katedrali'ndeki mezar, 1104'te⁶¹ yeni yerine yerleştirilmek için açılınca keşfedilmiştir.

35-36. *Aziz Cuthbert İncili* ön ve arka kapak

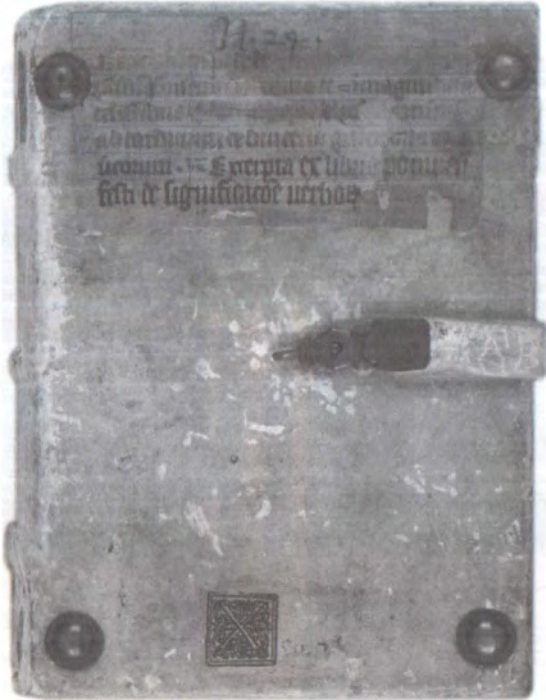
60 Erik Kwakkel, "Dressing Up: Medieval Books Wearing Leather" <https://medievalbooks.nl/2014/11/07/dressing-up-medieval-books-wearing-leather/> Erişim: 05.02.2022.

61 Dominic Marnier, *St. Cuthbert*, University of Toronto Press, Toronto, 2000, s. 22.

Kitapların kapaklarına kitabın adı, yazarı ve içindeki konularla ilgili tanıtıcı bilgiler yazılabiliyordu. Yalnız bu kolay bir şey değildi. Kapağı kaplayan derinin yapısı kaba olabilirdi ya da yazılacak yüzey pürüzlü olabilirdi. Derinin rengi koyuysa koyu zeminde siyah yazı görünmeyebiliirdi. Bu gibi durumlarda kapağa sonradan, modern etiketlerde olduğu gibi, bir parşömen parçası yapıştırılıyor ve yazı onun üzerine yazılıyordu.

37. Aziz Cuthbert *İncil*'nin boyutu bir el kadardır.

38. Austin, Harry Ransom Humanities Research Center, MS HRC 29. 10-11. yüzyıl.

Başka bir yöntem kapaktaki başlık kısmının ince bir boynuz ya da kemik parçası ile çerçevelemesi ve bir pencere oluşturmaktır. Bu kemikler kapağa çivilerle tutturulurdu. Orta Çağ'da kitapların kenarları genellikle süslenmezdi ya da süslense de süslemeler mütevazı olurdu. İstisnalar elbette vardı.

40. London, British Library, Burney MS 275. 1309-1316 arasında, Paris'te, Gotik yazı stilinde Latince yazılmış bir eser ve ölçüleri: 405x290 mm'dir.

39. Kapakta açılmış pencere örneği

Burada bir arma kullanılmıştır demek ki bu süslemeler bir amaç da hizmet edebiliyordu. Ayrıca bazı kitaplar, cildi arkada kalacak ön yüzü dışa bakacak şekilde de konumlandırılabilirdi. O zaman yaprakların üzerine kitap bilgisi yazmak gerekiyordu.

41. Quaestiones Morales. Pars 1. Ölçüleri: 284x197x43 mm.
Washington, Folger Shakespeare Library, INC_M26, 1487, İngiltere.

Tarihsel sıralamaya baktığımızda kitap bilgilerinin önce üst ve alt kenarlara, sonra yan kenara ve sonra da sırt bölgesine yazıldığı görülüyor. Bunun nedeni kitapların Erken ve Merkezî/Yüksek Orta Çağ'da yatay, Geç Orta Çağ'da ön kenarı okuyucuya bakar şekilde dik ve erken modern dönemde sırt kısmı dışa dönük dik şekilde saklanmasıdır. Kitabın künyesi çoğunlukla kapağa ya da kenarlara yazılmıyor, kitabın içinde ne olduğunu merak edenler sayfaları incelemek zorunda kalıyorlardı.⁶²

Kitaplar hep aynı türde mi hazırlanıyordu, farklı şekillerde tasarlanan kitaplar da var mıydı?

Boyutlarına bakıldığında az yer kaplayan ama en fazla bilgiyi barındıran kitap türleri, katlanabilir kitap, akordeon kitap ve rulo kitaplardı. Baş çeken ise rulolardır. Kitap yapımı 4. yüzyılda başlamıştır ama rulo yapımı çok daha uzun zamandır biliniyordu. Kitap yapımının başlaması rulo yapımını azaltsa da bitirmemiştir. 1280'lerde

62 Erik Kwakkel, "Judging a Book by Its Cover" <https://medievalbooks.nl/2015/11/11/judging-a-book-by-its-cover/> Erişim: 05.02.2022.

Bruges şehri, gelir ve giderlerini kaydetmek için hâlen rulo kullanıyordu. Ayrıca dar kitaplar vardı; bunlar tek elle tutulması kolay olan, genellikle din adamlarının ayinlerde kullandığı kitaplardı.

Orta Çağ Avrupası'nda kitaplar nasıl saklanıyor, nasıl korunuyordu?

Kitaplar kullanılmadığı zamanlarda ve yolculuklar sırasında zarar görmemeleri için kutuya,⁶³ çantaya ya da kılıfa koyuluyorlardı.⁶⁴ Kitapları kutuya koymanın bir diğer nedeni, kitapları geçit törenlerinde şehirde gezdirirken, savaş meydanında birliklerin önünde koşturan rahibin boynunda asılıken ya da koltuk altında taşınırken kitabın zarar görmemesiydi. Kutular genelde ahşaptan yapılıyor, üzerleri değerli taşlarla süsleniyor ya da fildişi parçalar çakılıyordu. Çantalar genelde deriden yapılıyorlardı. Bu tür çantaların çok azı günümüze gelebilmiştir; dolayısıyla haklarında ancak metinlerden bilgi edinebiliyoruz. 7. yüzyıla ait *Hisperica Famina* adlı eserde, kitap çantalarına dair bilgiler bulunmakta, keşişlere verilen talimatta beyaz kitap çantalarını duvara asmaları, düz bir şekilde yerleştirmeleri gerektiği belirtilmektedir. Aynı eserden anladığımız kadarıyla taze koyun derisinden yapılan bu çantaların malzemesi kare şeklinde kesiliyor, üst taraftan tek bir kenarı açık kalacak şekilde dikiliyor ve düğmeli bir kapakla kapatılıyordu. Bu çantaları genellikle din adamları kullanıyordu hatta bunun din adamları için bir gelenek olduğu ve bazen postacı çantası gibi omuza asarak taşındığı da bilinmektedir. Bu şekilde birden çok kitap taşınabiliyordu. Bazı çantalar ise askısı olmadan elde taşınıyordu.

42. Faddan More Psalter, Dublin, National Museum of Ireland, 9. yüzyıl.

63 Kitap kutuları için bkz.: Yıldız, agm, s. 325.

64 Kitapların korunması için bkz.: Newton, age, s. 220.

43. Dublin, Royal, Irish Academy, D ii 3. 8-9. yüzyıl
(Fotoğraf: Erik Kwakkel)

İngiltere'ye ait olduğu tartışmalıdır çünkü kuşak kitapları denen bu kitapların daha çok Aşağı Ülkeler ve Ren Vadisi'nde yazıldığı bilinmektedir. Bu bağlama tarzının İngiltere'ye ait örneklerinden günümüze varan bir örnek bulunmamaktadır. İçindeki metin Boethius'un *De consolazione philosophiae* (Felsefenin Tesellisi) adlı metnidir. Ölçüleri 100x80 mm; yani bir kredi kartından biraz daha büyüktür.⁶⁵

44. Dublin, Trinity College, MS 52, 9. yüzyıl
(Fotoğraf: Erik Kwakkel)

65 Erik Kwakkel, "Box It, Bag It, Wrap It: Medieval Books on the Go" <https://medievalbooks.nl/2015/02/06/box-it-bag-it-wrap-it-medieval-books-on-the-go/> Erişim: 05.02.2022.

45. Kuşak/kemer kitabı (yandan görünüm)

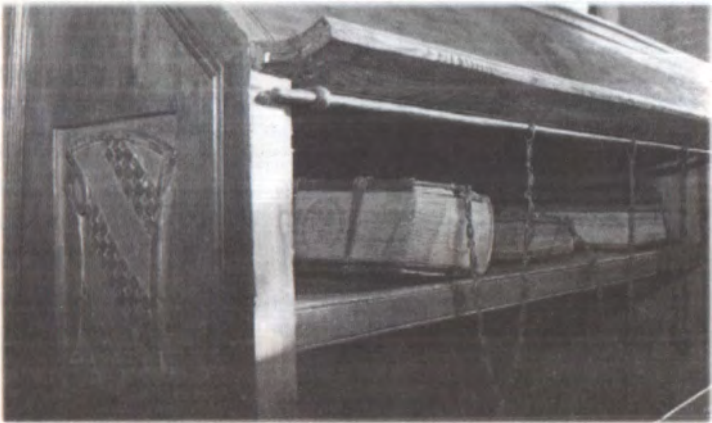
46. Kuşak/kemer kitabı (önden görünüm)

47. Yale Beinecke Library, MS 84, yak. 15. yüzyıl. (Fotoğraf: Erik Kwakkel)

Kitaplar kütüphanelere nasıl yerleştiriliyor ya da kütüphanelerde nasıl saklanıyordu?

Orta Çağ'da kitapların standart bir boyutu yoktu. Düzgün bir şekilde dizemezsiniz. Ciltlere ve cilt sırtlarına kitap ismi yazılmaya henüz başlanmadığından da bir kitabı diğerleri arasından bulmak çok zordu. Bunu yapmanın en kolay yolu, kitaba bir numara ya da harf atayarak onu rafa doğru sırayla yerleştirmekti. Bazen bir kitaba hem harf hem numara veriliyor; harf, kitabın rafını, numara da raftaki konumunu gösteriyordu. "A rafındaki 3 numaralı kitap" gibi. Aynı amaçla, özellikle kürsüler altındaki rafların her iki yanına yerleştirilen kitaplarda, renkler de kullanılmıştır. Örneğin kırmızı sayılar rafın sağ tarafındaki, siyah sayılar sol tarafındaki kitaplar için kullanılabilirdi. Kitabı bulmanın başka bir yöntemi de kataloglamaktı. 1200'lere kadar manastır kütüphanelerinde, içindeki kitapların yazılı olduğu bir liste vardı ama kitabın yerini göstermiyordu. Sonradan kitabı ve yerini gösteren gerçek kataloglar yazılmaya başlandı. Bunlar bazen kütüphane duvarlarına da yapıştırılıyordu. Daha gelişmiş olan bazı kitap katalogları uzun ve dardı, elde taşınması kolay olsun diye böyle yapılmıştı. Katalogda iki sütun vardı, biri siyahtı ve sol taraftaki kitapları gösteriyordu; diğeri kırmızıydı ve sağ taraftaki

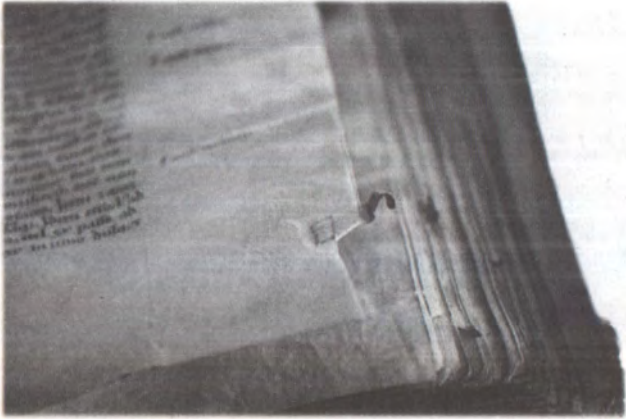
48. Kürsü ve altındaki zincirli kitaplar. Cesena, Istituzione Biblioteca Malatestiana

kitapları gösteriyordu. Ayrıca her sütun ikiye bölünmüştü. Üst yarıda üst raftaki kitaplar, alt yarıda alt raftaki kitaplar listeleniyordu.⁶⁶

Kitaplarda ayraç ya da benzeri bir işaretleyici kullanılıyor muydu?

Okuyucular kitaplara ayraç⁶⁷ koyuyorlardı. Örneğin iğneler ayraç olarak kullanılabiliyordu sayfanın kenarına önemli olduğunu göstermek için dikilen bir ip ya da sayfa arasına konan bir yaprak, dal, saman parçası ayraç işlevi görebiliyordu. Yer imleci olarak kullanılan yöntemler arasında sayfanın kenarından kesilerek bir parça çıkarılması, bir kesi atıp bu parçanın bu kesiden geçirilmesi ve bir kısmının da kitabın dışında bırakılması gösterilebilir.

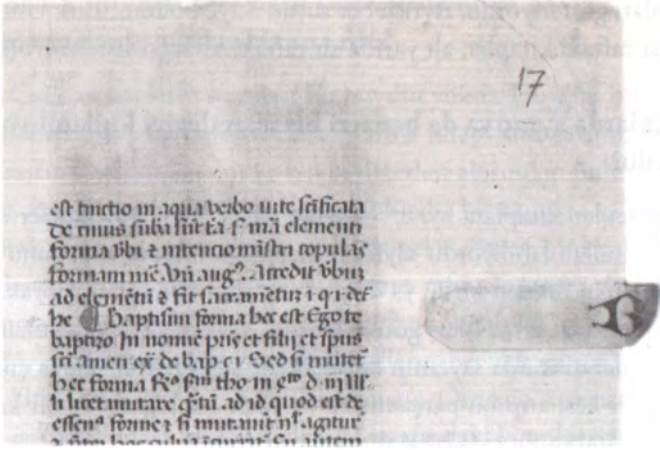
Bir diğer örnekteyse bir parça parşömen, bugün kullandığımız post-it'ler gibi, bir kısmı sayfa dışında bırakılacak şekilde sayfaya yapıştırılıyordu. Dışarda kalan kısma da bir not ya da hatırlatıcı bir harf yazılabiliyordu.

49. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL MS 2001, 12. yüzyıl. (Fotoğraf: Erik Kwakkel)

66 Erik Kwakkel, "Location, Location: GPS in The Medieval Library" <https://medievalbooks.nl/2014/11/28/location-location-gps-in-the-medieval-library/> Erişim: 05.02.2022.

67 Jenneke Janzen, "Mark Their Words: Medieval Bookmarks". <https://medieval-fragments.wordpress.com/> Erişim: 08.03.2022.

50. Utrecht, UB, MS 146, fol. 17r. Latince olarak Fransa'da yazılmıştır, yak. 1460-1480.
Ölçüleri: 290x210 mm.

Kitabın üst tarafına düğüm atılarak sayfalar arasına yerleştirilmiş ipler de ayraç olarak kullanılabilirdi.

51. İplerin düğüm atılarak ayraç olarak kullanılması.
Auckland Libraries, Sir George Grey Special Collections, Med. MS S.1588.

Başka bir ayraç türü, uzun ince bir parşömen parçasının, kitap cildinin üst tarafına tutturulması; bu parçaya, üzerinde hareket edebilen ve ucuna yine parşömenden bir yuvarlak parça kesilmesiyle dikilerek yapılanıydı. Yuvarlak parça üzerinde Roma rakamıyla 1-4 arası sayılar yer alıyordu. Sayfanın hangi sütununda kalındıysa

yuvarlak parça o tarafa çevriliyor, hangi satırda kalındıysa işaretleyici o satıra kadar aşağı çekiliyordu. Sayıların dörde kadar olmasının sebebi Orta Çağ el yazmalarında genelde en fazla dört sütunun olmasıydı. İki den fazla sütunu olan sayfalarda yuvarlak parça üzerindeki sayılar sütunu işaret ediyordu. Böylece bu ayaçla hem sayfa hem sütun hem de satır belirlenmiş oluyordu.⁶⁸

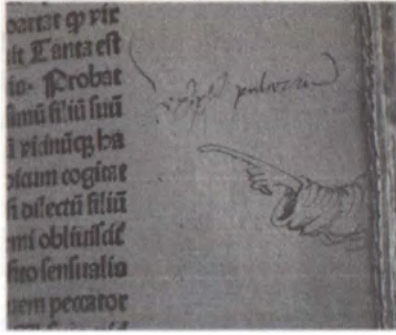

52. Harvard, Houghton Library, MS 277, 12. yüzyıl.

El yazmalarında önemli noktaların işaret edildiği el çizimleri ya da ahtapot tarzı çizimler de görmek mümkündür. Aynı amaçla kenar boşluklarına “*nota/dikkat*” kelimesi de yazılabiliyordu.⁶⁹

68 Erik Kwakkel, “Smart Medieval Bookmarks”. <https://medievalbooks.nl/2014/09/22/smart-medieval-bookmarks/> Erişim: 08.03.2022.

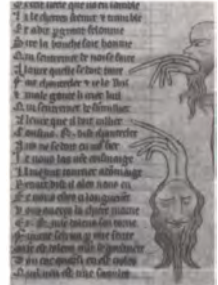
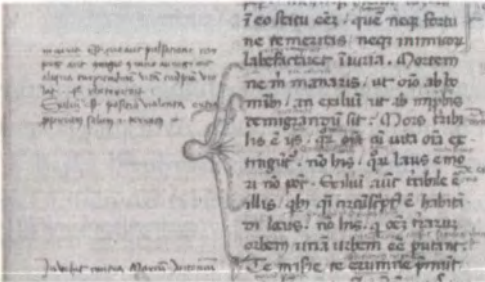
69 Erik Kwakkel, “Helping Hands on the Medieval Page” <https://medievalbooks.nl/2015/03/13/helping-hands-on-the-medieval-page/> Erişim: 08.03.2022.

53. St. Bernardino da Siena, De duodecim periculis quae superveniunt peccatoribus in ultimo fine. St. Andrews, University Library, Typ NL A85 JT Antwerp: Mathias van der Goes, yak. 1487-1490)

54. Berkeley, Bancroft Library, BANC MS UCB 085, 14. yüzyıl.

55-56. Paris, BnF, Fr. MS 12584, 13. yüzyıl.

Orta Çağ Avrupası'nda kitap satıcılarının olduğu belli bir yer var mıydı?

Orta Çağ Avrupası'nda kitap yazarak ya da kopyalayarak para kazananlar genellikle kasaba ya da şehrin en büyük kilisesinin etrafında olurlardı. Bunun nedeni bu dönemde kitap yazdıracak ya da kopyalatacak kişilerin çoğunlukla kiliseyi ziyaret edenler ya da din adamları olmasıydı. 14. yüzyılda bu kiliselerin etrafındaki mahallelere yerleşmeye başladılar. Zamanla bu mahallelere tezhip ustaları ve ciltçiler de yerleştiler. Böylece hem yazmaya hazır parşömenler hem de kitaplar buralarda satılmaya başlandı. Böylece bir kitaba ihtiyaç duyulduğunda herkes nereye gidileceğini biliyordu fakat kazanılan paranın az olduğunu söylemek gereklidir.

Barselona'dan örnek vermek gerekirse 10. yüzyıldan itibaren burada kitap satıldığı ya da satın alındığına dair bilgiler mevcuttur. 1300'de Aragon Kralı II. James, Lleida Üniversitesi'ne bazı ayrıcalıklar tanıdığında bunlar arasında kitap satıcısı olmak da vardı. Yine de noter kayıtlarında çokça yer aldığı için 1350'den sonraki kitap satıcıları hakkında daha çok bilgi vardır. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla sadece kitap satın almakla ya da satmakla değil, yazmanlara parşömen, kâğıt, mürekkep gibi gerekli şeyleri sağlamakla ve kitap ciltleme süreciyle de ilgileniyorlardı. Bu kitap satıcılarının birçoğu Yahudi ya da Yahudi kökenliydi.⁷⁰

Burada 13. yüzyıldan itibaren Fransa'da yeni bir kitap kopyalama sisteminin geliştiğine de değinmek isterim. *Pecia* denen bu sistemde el yazması bir bütün olarak değil parça parça kopyalanıyordu. Bu kopyalar kiralanıyor ve sonra diğer parça kopyalanıyordu. Bu sistem üniversitelerde gelişti ve el yazması üretimini önemli ölçüde hızlandırdı.⁷¹

70 J. Antoni Iglesias-Fonseca, "Books and Booksellers in the Cities of the Crown of Aragon: The Example of Barcelona", *Uses of the Written Word in Medieval Towns, Medieval Urban Literacy II*, Ed.: M. Mostert, A. Adamska, Brepols, 2014, s. 179-180.

71 Eltjo Buringh, "The Role of Cities in Medieval Book Production: Quantitative Analyses", *Uses of the Written Word in Medieval Towns, Medieval Urban Literacy II*, Ed.: M. Mostert, A. Adamska, Brepols, 2014, s. 172-3.

En çok talep edilen kitaplar hangileriydi?

En çok talep edilen ve dolayısıyla en çok çoğaltılan metinler İncillerdi. İncil, Orta Çağ Avrupası'nın en önemli kitabıdır. İncil'in Latince tercümesi olan Vulgata ise en çok tercih edilenidir. İnciller, nadiren ayrı ayrı kopyalanırlardı, genelde dördü birden yazılırdı. 7. yüzyıldan itibaren kopyalanan metinlere bölüm listeleri/başlıkları da eklendi. Eski Ahit kitapları da kopyalanıyordu, Zebur genellikle Eski Ahit içinde değil de tek başına ayrı olarak kopyalanıyor, okumaktan ziyade ayinlerde ilahi/dua için kullanılıyordu.⁷² Ekmek-Şarap Ayini, Hristiyan dinî yaşamındaki ana ayindi. İncil, Orta Çağ'ın başlarında tek bir kitap hâlinde olmazdı, bunun için ilahi ve duaları içeren çeşitli kitaplar kullanılır ve kopyalanırdı. 10. yüzyıldan itibaren *Missal* denen yeni kitaplar kopyalanmaya başlandı. Bunlarda İncil'den dersler, havarilerin mektupları ve dualar bir arada bulunuyordu. Rahiplerin evlilik, vaftiz gibi törenlerde kullandıkları kitaplar da çok kopyalananlar arasındaydı. Kilisede günün belli saatlerinde okunacak duaların yer aldığı dua kitapları, sonraları halk tarafından da rağbet gördüğü için çok kopyalandı.⁷³

Ruhban sınıf çoğu zaman yemin ederken bu parşömen sayfalara dokunuyor hatta öpüyordu. Yapılan araştırmalarda bu sayfalarda yüksek seviyede insan DNA'sına rastlanmıştır.⁷⁴ York İncilleri bu konuda zengin bilgiler vermektedir.⁷⁵

72 Lemeneva, agm, <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame14.html> Erişim: 04.03.2022.

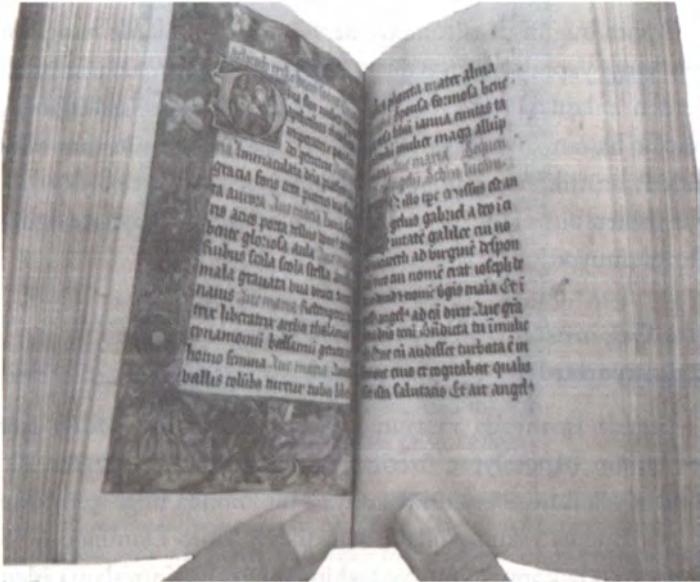
73 Lemeneva, agm, <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame15.html> Erişim: 04.03.2022.

74 Chris Baraniuk, "DNA of Long-Dead Cows Read From Pages of Medieval Books" <https://www.newscientist.com/article/2142043-dna-of-long-dead-cows-read-from-pages-of-medieval-books/> Erişim: 05.04.2022. ; Ann Gibbons, "Goats, Bookworms, A Monk's Kiss: Biologists Reveal The Hidden History of Ancient Gospels" <https://www.science.org/content/article/goats-bookworms-monk-s-kiss-biologists-reveal-hidden-history-ancient-gospels> Erişim: 05.04.2022.

75 Matthew D. Teasdale, Sarah Fiddymont, Jiri Vnoucek, Valeria Mattiangeli, Camilla Speller, Annelise Binois, Martin Carver, Catherine Dand, Timothy P. Newfield, Christopher C. Webb, Daniel G. Bradley, Matthew J. Collins, "The York Gospels: A One Thousand Year Biological Palimpsest", *Royal Society Open Science*, 4/10 (2017). <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5666278/> Erişim:

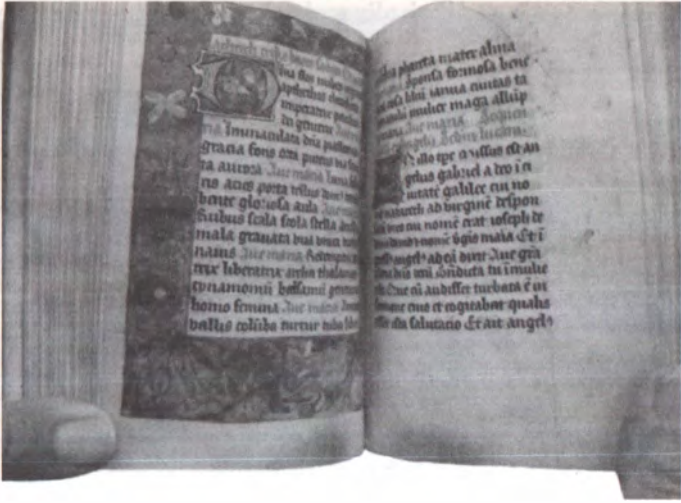

57. Sağ sayfasında parmak izi olan dini bir kitap

58. Dini kitapların tutulma şekline örnek

05.04.2022.; Sarah Zhang, "Sampling DNA From a 1000-Year-Old Illuminated Manuscript". <https://www.theatlantic.com/science/archive/2017/08/the-secret-life-of-illuminated-manuscripts-as-told-in-dna/536172/> Erişim: 05.04.2022.

59. Sayfa altlarında oluşan parmak izleri

Ayrıca bugün densitometre ile yapılan ölçümlerde hangi kitapların hangi yapraklarının daha çok okunduğu parmakların bıraktığı izlerden anlaşılabilmektedir. Bu incelemelerden anlaşıldığına göre kitaplar baştan sona okunmuyorlar, daha çok günün dua okunan saatleri, litürjik yılın zamanı (örneğin Noel'den önceki dört hafta) veya sevilen birinin ölüm yıldönümü gibi önemli olaylarla ilgili sayfalar okunuyordu.⁷⁶

Orta Çağ müstensihleri kendi işleri hakkında ne düşünüyorlardı?

8. yüzyılda İspanya'da yaşayan Liebanalı Beatus'un yazdığı eserlerden birinin (Apocalypse üzerine yorumunun), 12. yüzyılın ilk on yılından günümüze gelen bir kopyası bu konuda bilgi içermektedir. Bu eser Burgos yakınlarındaki Benedikten Santo Domingo de Silos Manastırı'nda kopyalanmış ve tezhip edilmiştir. Kopyalama işlemini yapan keşişler Munnio ve Dominico bu işi 18 Nisan 1091 Perşembe

76 Bilgi ve sonraki üç resim için; Kathryn M. Rudy, "Dirty Books: Quantifying Patterns of Use in Medieval Manuscripts Using a Densitometer", JHNA 2:1-2, 2010, s. 4-5.

günü, günün altıncı saatinde tamamladıklarını belirtirlerken, bu uğraşın zorluğu ile ilgili de yazmışlardır. Şöyle demektedirler: “Gözleri karartır, sırtı eğri/kamburlaştırır, kaburgaları ve midneyi paramparça eder, böbreklere acı verir ve tüm vücutta hassasiyeti besler. Bu yüzden sen okuyucu, yaprakları yavaşça çevir, parmakları harflerden uzak tut çünkü dolunun toprağın verimini yok etmesi gibi, faydasız okuyucu da metni ve kitabı mahveder.”⁷⁷ Birinci elden edindiğimiz bu bilgiye dayanarak kitap kopyalamanın oldukça zahmetli ve yorucu bir iş olduğunu söyleyebiliriz. Metnin bulunduğu orijinal el yazması sayfası aşağıdadır:

60. British Library, Add MS 11695, f.278r.⁷⁸

- 77 “*Oculis caliginem facit, dorsum incurbat, costas et ventrem frangit, renibus dolorem inmittit, et omne corpus fastidium nutrit. Ideo tu, lector, lente folias versa, longe a literis digitos tene; quia sicut grando fesunditatem telluris tollit, sic lector inutilis scripturam et librum evertit*”, Latince metin için bkz.: A. C. Correa, “The Scribes of the Silos Apocalypse (London, British Library, Add MS 11695) and the Scriptorium of Silos in Late Eleventh Century”, *Speculum*, 95(2), 2020, s. 361.
- 78 Beatus of Liebana, “Commentary on the Apocalypse”, *Add MS 11695*, British Library, http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11695_f268r Erişim: 09.08.2022.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA DİL VE YAZI

Orta Çağ Avrupası, dil noktasında Roma'nın devamıydı diyebilir miyiz ya da Roma sonrasında Orta Çağ'a geçtiğimizde Avrupa'da dilsel olarak nasıl bir ortam vardı?

Aslında devamıydı. Roma İmparatorluğu'na baktığımızda kullanılan dilin Latince¹ olduğunu görüyoruz ancak her yerde aynı Latince konuşulmuyordu. Şehir, kasaba ve eyaletlerde farklı Latinceler konuşuluyordu, hiçbir zaman standart bir Latince yoktu. Orta Çağ Avrupası'na geldiğimizde erken dönemde, her alanda olduğu gibi, dilde de bir karmaşa ile karşılaşyoruz. Roma vatandaşı olan halk yaşadıkları yerde kalmaya devam ederken onları yöneten güçler değişmişti. Kendileri Latince konuşuyor yazıyordu ama yeni komşuları başka dilleri, kendi yerel dillerini konuşuyorlardı. İki tarafın bir arada yaşayabilmesi için dil açısından anlaşmaları gerekiyordu. Germenler, zaten Roma kültürüne hayranlardı. Dolayısıyla Latince öğrenmek onlar için sorun yaratmadı ama bunun için kendi yerel dillerinde Latince öğreten gramer kitaplarına ihtiyaçları vardı.

Başka bir açıdan bakacak olursak, Latincenin de yeniden yazılması gerekiyordu çünkü Hristiyanlığın hâkim olduğu Erken Orta Çağ'da, antik dönemden kalma gramer kitapları pagan unsurlar barındırdığı için dönem âlimleri tarafından istenmiyordu. Ayrıca

1 Antik Roma'da dil için bkz.: G. D. A. Sharpley, *Essential Latin: The Language and Life of Ancient Rome*, Routledge, London, 2000.

bahsi geçen kitaplar, ana dili Latince olanlara ya da Latince konusunda az da olsa bilgi sahibi olanlara hitaben yazılmıştı oysa şimdi Latinceyi hiç bilmeyen insanlara hitap edilmesi gerekiyordu. Son olarak Latince öğrenmek kutsal kitapları anlamak için de gerekliydi.

Germen dilleri hakkında bilgimiz var mı?

Orta Çağ Avrupası'nda istilalar, savaşlar, yerleşimler çok tekrarlanıyordu ama insanlar bir şekilde birbirleriyle iletişim kuruyorlardı, bunu kolaylaştıran ilk şey belki de Erken Orta Çağ'da Germanlerin dillerinin birbirine çok benziyor olmasıydı. Bunu Einhard da söylüyor: “*Ren ve Vistula nehirleri ya da Tuna ve Okyanus arasında yaşayan halklar benzer bir dil konuşuyorlardı.*” Ayrıca Frizya halkı,² Şarlman'dan kendilerine Hristiyanlığı anlatması için birini göndermesini istediğinde Şarlman, dilini anlayamayacakları için bir Frank değil bir Frizyalı göndermişti.

Erken dönem Franklarda,³ saray ve Frank soyluları Frank dilini konuşuyordu ama nüfusun sadece % 10-15'i çift dil biliyordu. Franklar Galya'ya geldiğinde burada oturan Roma vatandaşlarıysa Latince konuşuyordu. Latince okuma yazma bilmek Frank üst sınıflarında yaygındı ancak Frank dilini konuşmak da soyluluğun ayrıcalıklarını güçlendiriyordu. Galya topraklarında yaşayan bir Romalı, siyasi ya da idari bir rol oynamak istiyorsa Frank dilini öğrenmeliydi. En önemli ana kaynağımız olan Tourslu Gregory, *Frankların Tarihi* adlı eserinde dil konusunda bilgi vermiyor; bazı Frankça kelimeler kullanıyor ama çok değil, bunlardan bazıları da yer isimleri.

2 Frizya topraklarının yöneticisi olan Şarlman, Frizyalıların hukukuna da el atmış ve 8. yüzyılda *Lex Frisionum*'um yazıya geçirilmesini emretmiştir. Egge Knol, “For Daily Use and Special Moments: Material Culture in Frisia, AD 400-1100”, *Frisians of the Early Middle Ages*, Ed.: J. Hines, N. IJssennagger-van der Pluijm, The Boydell Press, Woodbridge, 2021, s. 13.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ingmar Söhrman, “What is Visigothic and What is Frankish in Medieval and Later Spanish?”, *Early Germanic Languages in Contact*, Ed.: J. O. Askedal, H. F. Nielsen, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2015, s. 125-136.

Norman istilası öncesinde İngiltere’de çift dilli⁴ bir toplum vardı. Fransızcanın bir lehçesi olan Anglo-Norman dili ve İngilizce konuşuluyordu. Anglo-Norman dili, yönetici olan Norman soylularının diliydi, hem onları İngiliz kökenlilerden ayırmaya yardım ediyor hem de Galya’da Frankça örneğinde olduğu gibi, bazı alanlara girişi sınırlıyordu.⁵ İngilizce konuşanların çoğu asla Fransızca bilmiyordu, belli yerlere gelmek için öğrenmeliydiler ama tüm topraklarda bu dil konuşulmuyordu.⁶ III. Henry tarafından 1258’de yayımlanan bildiri, Norman fethi sonrasında ilk resmî İngilizce metniydi; Fransızca ve Latincesi ile birlikte yayımlanmıştı.⁷ Onun yönetiminden sonra Anglo-Norman⁸ dilinin kullanımı kraliyet bünyesinde de azalmaya başladı. Fransızcanın sosyal değeri sadece öğrenilmesi zor olduğu için arttı. Edebiyatta, hukukta, mahkemelerde ve yönetimde Fransızca ancak 1200’den sonra iyice yerleşmiştir çünkü bu tarihte bir anadilden ziyade bir kültürel başarı hâline gelmiştir.

Orta Çağ Avrupası’nda dil, halk için ne ifade ediyordu?

Dil başlangıçta, ulusal ya da etnik kimliği göstermek için önemli bir güç aracı değildi⁹ ama 12. ve 13. yüzyıllarda dil ve grup kimliği yavaşça birbirine geçti. İngiltere’nin yeni sakinleri, Fransızca konuşmaya devam ederken İngiliz oldular. 13. yüzyılda Paris dili, krallarının ve üniversitesinin artan gücü yüzünden bölgesel diller ile ters

4 Ayrıntılı bilgi için bkn; Ian Short, “On Bilingualism in Anglo-Norman England”, *Romance Philology*, 33/4 (May, 1980), s. 467-479.

5 Norman fethinin İngiliz dili üzerin etkisi için bkn; Azhar A. Alkazwini, “The Linguistic Influence of the Norman Conquest (11th Century) on the English Language”, *International Journal of Linguistics*, 8/3 (2016), s. 141-151.

6 Geç dönemde Fransızca kullanımı için bkn; Helen Suggett, “The Use of French in England in The Later Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society*, 28 (1946), s. 61-83.

7 Emily Steiner, *Documentary Culture and the Making of Medieval English Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 54.

8 Ayrıntılı bilgi için bkn; Caroline Laske, *Law, Language and Change*, Brill, Leiden, 2020, s. 36.

9 Orta Çağ Avrupası’nda dil ve kültür için bkz.: Michael Richter, *Studies in Medieval Language and Culture*, Four Courts Press, 1995, s. 148.

düştü. Paris Fransızcasının yükselişi, bölgesel bir lehçe konuşanlar (Akitanyalılar ve hatta Yüzyıl Savaşları dolayısıyla İngilizler) üzerinde kralın gücünün artışıyla da bağlantılıydı.

Çift dilli halklar içinde, ruhban sınıfında ya da akademik bir pozisyon dışında yabancı diller sadece pratik kullanım için öğreniliyordu. Avrupalı tüccarlar, özellikle İtalyanlar, Doğu'ya seyahat ediyordu ve ihtiyaçları kadarını öğreniyorlardı. 9.-10. yüzyıllarda yazılmış gramer rehberleri, seyahatte işe yarayacak temel konuşma kalıplarını verir. Hristiyan misyonerler, paganları Hristiyan yapmak için onların dillerini öğrendiler, pagan Germen halkların zengin sözlü geleneklerini Hristiyan hikâyelerine uyarlayarak yazıya geçirdiler. Sonra bunları, paganlara kendi dillerinde vaaz vermek üzere kullandılar. 13. yüzyılda Fransisken ve Dominiken rahipleri, misyonerlik faaliyetleri için Doğu'ya gittiler. Bu rahipler, çok iyi eğitilmiş ve dil bilen kişilerdi. 13. yüzyıldan önce Batı Avrupa'da yabancı diller fayda sağlamak için ve güç gösterisi için kullanıldılar, dillere eğitime dair bir ilgi söz konusu değildi.

Latince kullanımı hakkında neler söylenebilir?

Erken Orta Çağ'da ya da 12. yüzyıl öncesinde İngiltere hariç hiçbir yerde hiçbir yerel dil, dünyevi otoritenin öncelikli dili olarak Latince ile yarışmadı, gerçi böyle bir teşebbüs de olmadı. Erken Orta Çağ İngilteresi'nde, konuşulan yerel dilin yazılı biçimi olarak değil ama yabancı bir dil¹⁰ olarak Latince öğrenilmek zorundaydı.¹¹

Latince, belki 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa'da en güçlü kültürel semboldü. Tüm ruhban sınıfın ve uluslararası laik (ruhban olmayan) yazılı iletişimin diliydi. Orta Çağ boyunca eğitilmiş laik

10 Orta Çağ Avrupası'nda yabancı diller için bkz.: Bernhard Bischoff, "The Study of Foreign Languages in the Middle Ages", *Speculum*, Apr. 1961, vol. 36, no. 2, s. 209-224.

11 Nicholas Brooks, "Latin and Old English in Ninth-Century Canterbury", *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013, s. 118.

sınıf ve ruhban sınıfın da diliydi. Giderek kilisenin¹² artan gücünün ve Latince konuşanlar üzerinde hâkimiyet kuran laik elit sınıfların güç aracı oldu. Başlangıçta Hıristiyan öğretilerini daha ulaşılabilir yapmak için Roma Hıristiyanlığının dili olmuştur. 5. yüzyılda, Aziz Jerome İncil'i Grekçeden, Roma halkının dili olan Geç Latinceye tercüme etti¹³ çünkü ayinler Geç Latince konuşan bir rahip tarafından yönetiliyordu. Giderek Roma lehçeleri ve Geç Latince arasındaki aralık genişledi. Latince, kilise otoritesinin sembolü hâline geldi. 865'te Papa Nicholas Latincenin tıpkı Yunanca ve İbranice gibi kutsal bir dil olarak görülmesini istedi.¹⁴ Bu o zaman için çok aykırı bir görüştü. Latince, onları toplumun diğer üyelerinden ayırmak ve rahiplerin aracılık işlevini sembolize etmek için kullanıldı. Aslında rahiplerin çoğu Latince ayinleri anlamıyordu. Görevli rahibin, kutsal kelamı yorumlaması gerekirdi. 12. yüzyıldan itibaren Latince, kilise doktrininde Tanrı kelamının dili olarak görüldü.¹⁵

Karolenj telaffuz reformları, Latincenin sabit bir telaffuza göre okunmasını zorunlu kıldı. Böyle bir zorunluluk olmasaydı, 9. yüzyılda yerel diller ile Latince telaffuzlar kaynaşabilirdi. 813 Tours Konsili'nde, dua metinlerinin artık Latince değil yerel dilde okunmasına karar verildi, böylece herkes ne söylendiğini anlayacaktı. Konsilin 17. maddesi: *quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur*.¹⁶ “Herkes söylenenleri daha kolay anlayabilsin diye”

- 12 Erken Orta Çağ'da Galya'da dinî alanda Latince kullanımı için bkz.: Els Rose, “Liturgical Latin in Early Medieval Gaul”, *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013, s. 303-314.
- 13 Sara Agnelli, “Jerome's Translation and Publication of the Vulgate (Late 4th-Early 5th Centuries AD)”, *Great Events in Religion*, Ed.: F. Curta, A. Holt, ABC-CLIO, California, 2017, s. 259-261.
- 14 Ayrıntılı bilgi için bkz.; Evangelos Chrysos, “A War of Languages? Greek and Latin in the Confrontation Between Pope Nicholas and Patriarch Photius”, *Per respirare a due polmoni*, Ed.: M. Caroli, A. Mazzanti, R. Savigni, Bononia University Press, Bologna, 2019, s. 261-278.
- 15 Latince'nin tarihi süreci için bkz.; Patrick Geary, “What Happened to Latin?”, *Speculum*, 84/4 (October 2009), s. 859-873.
- 16 Concilium Turonense, *MGH Con. II*, Ed.: A. Werminghoff, Hanover, 1906, s. 288.

Bu konsille ilk defa Almanca ve Fransızca vaaza izin verilmiş oldu. Dualar yerel dilde edilecekti ama Ekmek-Şarap Ayini ve İncil okumaları Latince olacaktı. Başka bir deyişle yerel konuşma dilinin, halka özgü Roma dili (*rustica romana lingua*) olduğu resmen ilan edildi. Yerel dil Latince ile aynı seviyeye gelmiş oldu. Bu döneme kadar Latince yazılı bir düzene sahip tek dildi. Kendisini bu dilde ifade etmesini bilenlere *litterae* (edebiyat) kelimesinden gelen *litteratus* (aydın) denirdi. Yerel dillerin yazılı şekli ise 11. yüzyılda yayıldı. Öte yandan Latince okuma yazmayı öğrenmek yıllar alıyordu. Birçok kral ya da soylu tamamen ya da kısmen okuma yazma bilmiyordu. Latince yazmayı öğrenmelerine de gerek olmuyordu çünkü bu tür işlerini yapan çalışanları vardı.

Kitaplar bu dilde yazıldığı için, Orta Çağ Avrupası'nın en önemli yabancı dili Latinceydi. 11.-12. yüzyıllarda kent yaşamı gelişmeye başlayınca Latince kentli kesimin dili oldu. Kilise için de çok önemliydi. 13. yüzyıla kadar Latince, kilisenin diliydi. Mahkemeler tarafından terk edilmedi, bazı belge tiplerinde Latince kullanılmaya devam edildi. Umberto Eco diyor ki; “*kültürle beraber dil de evrim geçirdiğinden Orta Çağ Latincesi, Klasik Latince ile bir değildir.*”¹⁷

Orta Çağ Latincesinin ne gibi farkları vardı?

Orta Çağ Latincesinde örneğin iç ses düşmeleri olabiliyordu; yani *periculum* yerine *periclum* yazılabiliyordu. Sesli harfler birbirlerinin yerine kullanılabiliyordu, *e* ve *i*, *u* ve *o* harflerinin birbirleri yerine kullanılması gibi. Diftongların kullanımı daha azdı. Bazı sessiz harfler iki kez yazılırdı, *cotidie* yerine *cottidie* gibi. Genelde *h* harfi düşüyordu. Pek çok neutrum isim masculinuma dönüşüyordu. Düzensiz biçimleri görünüşte düzenli hâle getirmek için çekimlerde değişiklikler yapılabiliyordu. Örneğin *aper*, *aprus* şeklinde yazılıyordu çünkü *aper*'in genetivusu *apri* idi; yani düzensizdi ama nominativusu *aprus* yapıldığında genetivusunu yapmak düzenli; yani

17 Elisabetta Bartoli, “Klasik Metinlerin Aktarımı ve Klasik Yazarlar Hakkındaki Görüşler”, Ed.: Umberto Eco, *Ortaçağ, Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2012, s. 590.

daha kolay hâle geliyordu. *Ablativus absolutus*'un kullanımı klasik literatürde çok yaygındır ama bu Erken Orta Çağ'da değişime uğramıştır. Onun öznesi, ana cümlelerin öznesiyle çakıştığı zaman yapı yanlış kullanılmıştır. Geç Orta Çağ Latincesinde iki farklı *absolutus* yapısı görülmektedir: *Accusativus absolutus* ve *nominativus absolutus*. Genelde *accusativus absolutus*'un öznesi ana cümlelerin öznesiyle çakışırdı. Bunlar dışında zamirler, bağlaçlar, edatlar konusunda da pek çok örnek verilebilir.¹⁸

Yerel dillerin, Latincenin yerini alması nasıl oldu?

Aslında bu uzunca bir süreci ve her yerde farklı zamanlarda yaşandı. Eski İngilizce ve Almancanın en eski yazılı kanıtları Latince yasal belgelerdeki kişi ve yer isimleridir. Buralarda yazmanlar ya Latinceyi ya yerel dildeki karşılıkları kullanmışlardır. Bu kullanımlar eski Germen dillerindeki heceleme hakkında da bilgi verir. Tanık listelerinde ve taslak belgelerde daha çok yerel dil kullanılırken asıl belgelerde daha çok Latince kullanılıyordu. Önemli kişilerin isimleri daha çok Latince hâlleriyle, yer isimleri daha çok yerel dilde yazılıyordu.

Latineden uzaklaşıp yerel dillere¹⁹ geçme eğiliminde, Latincenin ruhban sınıfın dili olarak kabul edilmesi ve ruhban sınıfın baskısından kurtulmak istenmesi de etkili oldu. En açık örneği Habsburglu kontlar Rudolf ve Albert'in 1238 tarihli yasa metninde ve Kral IV. Konrad'ın 1240 tarihli belgesinde görülür. Bu belgelerde idari işlerin Latince değil Almanca yazılması istenmiştir. Gerekçe de Latince metinlerin hatalar barındırmasıdır.

Yerel diller, 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar aşamalı bir şekilde noterlerin, mahkemelerin, aristokratik kurumların normal yazı dili

18 Orta Çağ Latincesi için bkz.: Ed.: F. A. C. Mantello, A. G. Rigg, *Medieval Latin*, The Catholic University of America Press, Washington, 1996; Ed.: K. P. Harrington, *Medieval Latin*, The University of Chicago Press, Chicago, 2018.

19 Erken Orta Çağ'da yerel diller ve Latince arasındaki ilişki için bkz.: *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013.

oldu. Bu durum Kastilya'da 13. yüzyılda, İngiltere'de²⁰ 15. yüzyılda tamamlanırken, Fransa'da²¹ 14. yüzyıla, Doğu Avrupa'da 19. yüzyıla kadar hâlâ tamamlanamamıştı.²²

Önce Fransızca ve İngilizce, Fransız ve İngiliz monarşilerinin normal yazılı dili olarak Latincenin yerini aldı. Yine de Avrupa'nın pek çok kısmında yerel dilde belge hazırlayan yazmanlar aynı zamanda belgelerin Latince olanlarını da yazdılar. Dil seçimi stratejiktir, dilsel bir gereklilikten doğmuyordu. Yerel dillerin Latincenin yerini almasının sebebi olarak iki şey sunulur: Yazmanlar artık Latince yazma yeterliliğine sahip değildi ya da belki bu, ulusal kimliği ön plana çıkarmak için yapılan bir hareketti. Oysa Avrupa'nın pek çok yerinde yerel dilde yazan yazmanlar Latince de yazıyorlardı. Yerel dil her zaman yerel halkın sıradan konuşmasını karşılamıyordu. Fransızca gibi bazı prestijli diller, yerel dil olarak konuşulduğu yerlerde yazılı Latincenin yerini aldı.²³ Herhangi bir yerde halkın kullanmadığı lehçeler, belgelerde kullanılmak üzere seçildi.²⁴

Latince kökenli yerel bir dilde yazılmış ve günümüze gelmiş ilk belge 842'de yazılan "Strasburg Yemini"dir.²⁵ Bu belge, Batı Frankia Kralı Kel Charles ile kardeşi Doğu Frankia Kralı Alman Louis'in,

20 Erken Orta Çağ İngilteresi'nde yerel dillerin ve Latincenin yeri için bkz.: Nicholas Brooks, *Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain*, Leicester University Press, Leicester, 1982.

21 Fransa, Fransızca örneği için bkz.: Jennifer Saltztein, *The Refrain and the Rise of the Vernacular in Medieval French Music and Poetry*, D. S. Brewer, Cambridge, 2013.

22 Patrick Geary, *Language and Power in the Early Middle Ages*, Brandeis University Press, 2013, s. 56.

23 Latince metinlerde yerel dillerden izler konusunda bkz.: Michael Richter, "Trace Elements of Obliterated Vernacular in Latin Text", *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013, s. 1-10.

24 Geary, *Language and Power*, s. 58.

25 Ti Alkire, Carol Rosen, *Romance Languages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 323. Strasburg Yemini ve dil açısından önemi için bkz.: Eric Joseph Goldberg, *Struggle for Empire*, Cornell University Press, New York, 2006, s. 105. Bridget Drinka, *Language Contact in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 165.

diğer kardeşleri Lothar'a karşı yaptıkları bir savunma anlaşmasıydı. Kel Charles *lingua teudisca* denen Germen kökenli bir dili, Alman Louis sonradan Almanca olarak adlandırılacak yerel Frank dilini kullanıyordu. Bunun üzerine vassalları kendi dillerinde yemin etmeye başladılar. Bu yemin/ler Avrupa'nın dilsel tarihinde önemli bir adıma işaret etmektedir.²⁶ Bu üç kardeş Şarlman'ın torunlarıydı. Bir yıl sonra Verdun Anlaşması'nı yaptıklarında, bu dil ayrımı toprak paylaşımıyla da desteklendi.

Yerel dillere tercümeler Erken Orta Çağ'da başladı, geç dönemde, 13.-14. yüzyıllarda zirve yaptı. Bu dönem, yerel dillere tercüme çağı olarak adlandırılır. Bu dönemde dinî metinler ve azizlerin hayatları tercüme edilir ve bu yolla ruhban olmayanlar dinî konularda bilgi edinir, eğitilirlerdi. Bunu destekleyen başka bir unsur da dilenci tarikatlarıdır²⁷ (Fransiskanlar,²⁸ Dominikenler,²⁹ Augustinusçular³⁰ ve Karmelitler), onlar yerel dillerde vaazlar vererek halka ulaşırlardı. Orta Çağ Avrupası'nda vaazlar iki dillidir; Latince olanları ruhban sınıf, yerel dilde olanlarıysa ruhban sınıf dışındakiler içindir.

Yerel dil kullanımına geçiş sürecinde bazı yer isimleri Latinceye uyarlanarak yazıldı. Bunlar standart Latince hâlinde farklı yazıldığı için hem yerel kullanımları yansıtırlar hem de yerel dilde nasıl

26 Pierre Riche, *The Carolingians*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993, s. 163.

27 Frances Andrews, "The Early Mendicants", *The Oxford Handbook of Christian Monasticism*, Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 264-284; William Collinge, *Historical Dictionary of Catholicism*, Third Edition, Rowman&Littlefield, London, 2021, s. 292. Üniversitelerdeki faaliyetleri için bkz.: Andreas Sohn, "Colleges and University of Paris, Professors and Students, Religion and Politics: Some Remarks on the History of Europe in the Late Middle Ages (Thirteenth to Fifteenth Centuries)", *Early Modern Universities*, vol. 31, Ed.: A. S. Goeing, G. Parry, M. Feingold, Brill, Leiden, 2011, s. 34.

28 Holly J. Grieco, "The Rule of Saint Francis", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020, s. 283-314. Jean-François Godet-Calogeras, "The Rule of the Franciscan Third Order", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020, s. 343.

29 Gert Melville, "The Dominican Constitutiones", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020, s. 253-282.

30 Paul van Geest, "The Rule of Saint Augustine", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020, s. 127-154.

kullanıldıklarının da ipucunu verirler. Zaman ve mekân ölçümlerine dair yazılanlar da önemlidir. Bunun için bazen kısaltmalar kullanılır.

Yerel dillerin gelişimine bakıldığında Fransızca ilk edebî metnin 9. yüzyıla, İtalyanca ilk edebî metnin 12. yüzyıla, İspanyolca ilk metnin örneklerinin 10. yüzyıla ait olduğu, Eski Almancanın 7.-8. yüzyıllarda sözlüklerle başladığı görülüyor. 11. yüzyılda ise Norveççe olarak bilinen Eski İzlandaca, Orta İngilizce ve Eski İrlanda dili gelişmiştir.

Orta Çağ Avrupası'nda dil öğrenimine ilişkin gramer kitapları yazılmış mıydı?

Orta Çağ Avrupası'nda dil konusundaki bilgilerimiz günümüze gelen el yazmalarıyla sınırlıdır ve bunlar genelde yazıldıkları bölgenin entelektüel aktivitesini yansıtmazlar ancak gramer kitapları bize yol gösteriyor. Öncelikle Geç Antik dönemden günümüze Latince gramer kitapları gelmiştir. Hitap ettikleri kişiler ya ulusal hatiplerdir ya da yabancı öğrencilerdir. Eserlerin çoğu edebî olarak eksiktir. Bir kısmı temel gramer bilgisi verirken bir kısmı Latince grameri bilenlere hitap etmektedir. Bu tip yazarlar arasında Consentius, Diomedes ve Priscian sayılabilir.

Orta Çağ'a geçtiğimizde Latince konuşmayan ulus dışı kişilere nasıl Latince öğretilceği sorununu çözmek için özellikle Erken Orta Çağ'da didaktik eserler ortaya konulmuştur. İçlerinde yorumlar, birden çok kaynaktan alıntılar veya farklı şekillerde düzenlenmiş örneklemeler vardır. Örneğin isimleri, cinsiyet, kelime bitimi ya da köken diline göre düzenleyerek yazmışlardır. Erken Orta Çağ Avrupası'nda yazılmış gramer kitaplarının çoğu anonimdir hatta yer ve zaman da vermezler.

Dönemin en etkili gramer kitabı, 4. yüzyılda Aelius Donatus'un³¹ yazdığı *Ars minor*³² idi. Dionysius Thrax'ın Grekçe gramerini model

31 Donatus ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Carin Ruff, "Latin as an Acquired Language", *The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*, Ed.: R. Hexter, D. Townsend, Oxford University Press, 2012, s. 49.

32 Lyle Campbell, "The History of Linguistics", *The Handbook of Linguistics*, Second Edition, Ed.: M. Aronoff, J. Resch-Miller, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2017, s. 98.

alan ve soru-cevap formunda³³ diyaloglar şeklinde yazılmış kısa bir eserdir. Orta Çağ boyunca hem yerel dil hem temel Latince için³⁴ gramer kaynağıydı. Yazarın daha kapsamlı olan diğer eseri *Ars maior* da çok biliniyordu. Üç kısım olan bu eser, Geç Orta Çağ'da gramerin dört alana (imla, prozodi, etimoloji ve söz dizimi) ayrılmasına kadar standart gramer yapısını sağlamış, Geç Antik dönemde ve Orta Çağ'da bu eser üzerine pek çok yorum yazılmıştır.

6. yüzyılda, Konstantinopolis'te öğretmen olan Priscianus³⁵ gramer üzerine üç ayrı eser yazmıştır. İlki *Institutio de nomine, pronomine et verbo*'dur³⁶ (İsim, Zamir ve Fiillerin Öğretilmesi) ve başlangıç düzeyinde Latince öğreten bir kitaptır. Latince konuşulmayan bölgelerde Erken Orta Çağ öğretmenleri için çok kullanılan bir eserdir. *Partitiones* adlı diğer eseri soru-cevap şeklindedir. Erken Orta Çağ'da çok yaygın olarak kullanılmamıştır ama Karolenj Rönesansı döneminde keşfedilmiş, gramer çözümleme konusunda çok yardımcı olmuştur. En çok bilinen eseri *Institutiones grammaticae* (Gramerin İlkeleri) morfoloji, imla, söz dizimi, diyalog parçaları içeren 20³⁷ kitaptan oluşur. Sözdizimi özellikle önemlidir çünkü daha önce örneği yoktur. Yazar Yunancaya başvurarak geleneksel Latince gramerini geliştirmeyi amaçlamıştır.

Döneme ait bir diğer önemli gramer kitabı Martianus Capella'ya³⁸ ait olan *De nuptiis Mercurii et Philologiae*'dir. (Filoloji ve

33 James Bowen, *A History of Western Education*, Routledge, New York, 2003, s. 211.

34 Ludwig Fesenmeier, "Linguistic Norm in Classical Grammar and Rhetoric", *Manual of Standardization in the Romance Languages*, Walter de Gruyter, Berlin, 2020, s. 67.

35 Robert A. Kaster, "Priscian", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, vol. II, Ed.: O. Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 1231; David W. Porter, *Excerptiones de Prisciano*, D. S. Brewer, Cambridge, 2002; James E. G. Zetzel, *Critics, Compilers and Commentators*, Oxford University Press, Oxford, 2018, s. 197.

36 Daniel J. Taylor, "Priscian's Pedagogy", *History of Linguistics 2005*, Ed.: Douglas A. Kibbee, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2007, s. 80-88.

37 18 kitap olduğunu belirten kaynaklar da vardır.

38 Mariken Teeuwen, "The Study of Martianus Capella's *De Nuptiis* in Ninth Century", *Learned Antiquity*, Ed.: A. MacDonald, M. W. Twomey, G. J. Reinink, Peeters, Leuven, 2003, s. 185; Zetzel, age, s. 303.

Merkür'ün Evliliği) 250 el yazması günümüze gelmiştir. 9.-10. yüzyıllarda çok popülerdir ve Karolenj eğitim merkezlerinde yedi özgür sanatın uyanışı döneminde kurucu metindir.³⁹ 6. yüzyıl Roma senatörlerinden Cassiodorus'un *Institutiones*⁴⁰ adlı eseri de gramer hakkında bilgi verir. Retorik üzerine yazdıkları, Geç Antik Çağ'da sözlü geleneğin önemini gözler önüne serer. Sevilalı Isidore'un *Etymologiae*⁴¹ adlı eseri en etkili ansiklopedik kaynaktır. Hristiyan bir çerçevede bilginin tüm yönlerini verirken kapsamlı bir gramer bilgisi ile özgür sanatları tartışmaya başlar.

Yerel dilde neler yazılmıştı?

Bu eserler bazen çift dilli yazılırlardı, Latince ve yerel dil ne ise onunla. Latince İngiltere'ye 7. yüzyılda girdi. Bu tarihten itibaren çift dilli gramer kitapları ve sözlükler yazılmaya başlandı. Bu eserler ya eğitimde kullanılması için ya da referans amacıyla alfabetik olarak yazılıyordu. 9. yüzyılın son çeyreğinde Kral Alfred, önemli Hristiyan metinlerinin yerel dile çevrilmesini teşvik etti. Bretonca, Erken Orta Çağ'da Britanya'da oluştu. Eski Bretoncanın günümüze gelen en eski örnekleri sözlükler şeklindedir ve 9. yüzyıla aittir. Doğu Avrupa dillerinin çalışılması kutsal metinlerin tercümeleri içindi. En eski yerel dil gramerlerinden biri İrlandacadır. 13. yüzyılda bu dilde pek çok gramer kitabı yazılmıştır. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'da da pek çok Fransızca gramer kitabı yazılmıştır. İngilizce konuşanlara Fransızca öğretmek için ilk materyaller 13. yüzyılın ortalarına aittir. Norman istilasından sonraki 200 yılda resmî

39 Philipp Nothaft, *Scandalous Error*, Oxford University Press, 2018, s. 26.

40 Cassiodorus ve seri için bkz.: Natalia Lozovsky, "Intellectual Culture and Literary Practices", *A Companion to Ostrogothic Italy*, Ed.: J. J. Arnold, M. S. Bjornlie, K. Sessa, Brill, Leiden, 2016, s. 341; Ralph Hexter, "Location, Location, Location: Geography, Knowledge and the Creation of Medieval Latin Textual Communities", Ed.: Ralph Hexter, David Townsend, *The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 197.

41 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Jacques Elfassi, "Isidore of Seville and the *Etymologies*", *A Companion to Isidore of Seville*, Ed.: A. Fear, J. Wood, Brill, Leiden, 2020, s. 245-278; Jose Carracedo Fraga, "Isidore of Seville as a Grammarian", *A Companion to Isidore of Seville*, Ed.: A. Fear, J. Wood, Brill, Leiden, 2020, s. 222-244.

işlerin çoğu Latince ile yürütülüyordu, Fransızca gramer kitaplarına ihtiyaç azdı. İlk kitaplar günlük ihtiyacı karşılamak için hazırlandı. Almanca ilk sistematik gramer kitapları geç 15. yüzyılda görüldü ama uzmanlar yerel dildeki yansımanın daha erken dönemde sözlük formunda eserlerde var olduğunu söylemekte. 11. yüzyıla ait Almanca sözlüklerin yaklaşık yarısı İncil ve yorumları üzerinedir. Akitanya bölgesinde yaşayanların kendi yerel dilleri için yazdıkları gramer kitapları 13. yüzyılın ortasında yazılmıştır. Eski İnzanda dilindeki ilk gramer eseri 12. yüzyılda, Galce yazılanı 14. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır.

Geç Orta Çağ'da gramer çalışmaları ne düzeydeydi?

13. yüzyılın başlarında Paris, Oxford, Cambridge, Lizbon, Toulouse ve Napoli gibi şehirlerde ilk üniversiteler gelişmeye başlamıştır. Gramer yani dil bilgisi, bu kurumlardaki eğitimin önemli bir parçasıdır. 12. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki bilim insanları, önceden bilinmeyen, Yunan felsefi kaynaklarından haberdar olmuşlardır. Hem Yunancadan hem de Arapçadan sözü geçen eserleri çevirmeleri bunda etkili olmuştur. 1199'da yazan Fransız âlim Villa-Deili Alexander'ın *Doctrinale* adlı eseri gibi eserler popüler olmaya başlayınca eskilerin etkisi azalmaya başlamıştır. Bu eserde, hatırlamayı kolaylaştırmak için nazım şekli kullanılmıştır. İsim çekimleri, söz dizimi, vurgu verilmiştir, orta düzeye hitap eden bir eserdir. Bethuneli Evrard'ın *Graecismus* adlı eseri 1212'de yazılmıştır ve Yunanca terimler hakkında bir bölümü olduğu için bu adı almıştır. Sözdizimi konusunda yazılmış en eski gramer kitaplarından biri Aziz Victorlu Hugh'un⁴² *De grammatica'sıdır* (yak. 1120). Geç Orta Çağ'da Latince eğitim veren okullarda okutulması için hem nazım hem düzyazı şeklinde dil eğitimi, şiir, mektup yazımı, dua üzerine pek çok eser yazılmıştır. Çoğu özellikle Fransa, Almanya ve İngiltere'den âlimler tarafından 12.-13. yüzyıllarda üretilmiştir. Vendomelu Matthew'in

42 Aziz Victorlu Hugh için bkz.: Regis Rech, "Hugh of St. Victor", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, vol. II, Ed.: G. Dunphy, Brill, Leiden, 2010, s. 817-818.

Ars versificatoria'sı,⁴³ Vinsauflu Geoffrey'nin *Poetria nova'sı*⁴⁴ bu eserlere örnek gösterilebilir.

Bu dönemde yazılan gramer kitaplarının özellikleri nelerdi?

Gramer eserlerinin amacı hem Latince kutsal metinlerin anlaşılmasını artırmak hem de önceki dönemde yazılmış ve pagan unsurlar barındıran gramer kitaplarını Hristiyanlaştırmak olduğu için, gramer çalışmaları bir yandan da kutsal kitap tasvirine bağlanmış oluyordu. Latince, sadece Geç Antik dönemin gramer dili değildi, kilisenin de diliydi ve kilise, yazılı metinleri koruma, üretme ve edebî eğitimi sürdürme görevlerini de üstlenmişti. Bu dönemde kilise bünyesinde olacak herkes Latince öğrenmek zorundaydı ve gramer eğitimi dört kısımdan oluşmaktaydı: Okuma (*lectio*), yorumlama (*enarratio*), düzeltme (*emendatio*) ve eleştirme (*iudicium*). Ayrıca gramer eserleri Virgil ve Cicero gibi pagan yazarlardan örneklerle doluydu ve Anglosakson rahip Bede'nin didaktik eserleri Hristiyan doktrini ile Latince gramerini harmanlamaktaydı. Dilin kökeniyle ilgili İncil'deki anlatılar, Orta Çağ Avrupası'nda gramer tartışmalarının da merkezindeydi ve bazıları Tanrı'nın insan kibrinin cezası olarak dilleri böldüğünü düşünüyordu.

Karolenj Rönesansı'ndan önce dil ya da yazı ile ilgili neler söylenebilir?

Karolenj Rönesansı öncesinde⁴⁵ bir düzine farklı yazım vardı. Aynı el yazmasında bile farklı yazımlarla karşılaşılabilirdi; yazmanların kişisel tercihinin göre değişiyordu. Örneğin *persona* yerine *persuna*, *pago* yerine *paco* yazıldığını görebilirdiniz. Batı'dakiler isimlerin kelime sonlarını, ekleri kesmeye başladıkları için, konuşma dilinde isim çekimleri görülmemeye başlanmıştı. 750'ye kadar Batı

43 William Michael Purcell, *Ars Poetriae: Rhetorical and Grammatical Invention at the Margin of Literacy*, University of South Carolina Press, South Carolina, 1996, s. 56.

44 Purcell, age, s. 71.

45 Karolenjler öncesi dönem için bkz.: Leonard E. Boyle, *Medieval Latin Paleography*, University of Toronto Press, Toronto, 1995, s. 90-139.

Avrupa'da yazı kullanımı, Roma ve Merovenjler dönemlerine nazaran azalmıştı, resmî belgelerin sayısı da çok azdı. Kıta Avrupası'nda Hıristiyanlık döneminin ilk yedi yüzyılından günümüze gelen Latince el yazması sayısı 1.750'dir; her 10 yıla ortalama 25 el yazması düşmektedir. 700 ile 750 yılları arasından ise sadece beş el yazması kalmıştır; yani 10 yıla bir el yazması düşmektedir. İletişim amaçlı yazı kullanımı klasik Antik Çağ'dan beri önemli ölçüde azalmıştı. Ayrıca 8. yüzyılın ortalarına geldiğimizde laik eğitim de giderek azalmış, Kuzey Avrupa'da kent okulları tamamen ortadan kalkmıştı. Bu dönemde sözlü geleneğin çoklu yazılı sistemlerle desteklenmesi sonucu bilgiyi saklamak çok maliyetli olmuş; temel bilgilerin, karar vericilerin hafızalarında tutulması gerekmiştir. Yazılı belgeler de olmasına rağmen metinler genellikle tamamen yazılı metinler değildir, basitçe yazılmış notlar ya da sözlü talimatların tekrarlanmasını amaçlayan listelerdir. Bunlar uzun süreli hafızadan kısa süreli hafızaya geçişte, bilgi transferinde yardımcı olmuşlardır.⁴⁶

Karolenj Rönesansı dil ya da yazıya nasıl etki etti?

8.-9. yüzyıllardaki Karolenj Rönesansı edebiyat, mimari, sanat, eğitim gibi alanlarda bir uyanışa neden oldu. Bu büyük oranda Şarلمان'ın eğitim ve kilise reformları sayesindeydi. Onun döneminde Latince ile yerel diller birbirlerinden ayrı olarak incelendi. Latince'nin asıl şekline dönüldü, yerel diller tanımlandı. Sayısız yeni okul ve yazıhane kuruldu, buralarda klasik metinler kopyalandı. Kopyalanan kitaplarda kullanılan yazı ve Latincenin yazılışı standart hâle getirilmeye çalışıldı. Eğitimli bir ruhban sınıf amaçlanıyordu, bu eğitimli sınıf Hıristiyanlığın merkezindeki metinler ile insanları yönlendirecekti. Şarلمان pek çok âlimi sarayında topladı. Burada gerçekleştirilen faaliyetlerden biri de Geç Antik dönem gramer metinlerinin analiziydi. Bu eserlere pek çok yorum yazıldı. Temel düzeyde dilbilimsel pedagojinin bir aracı olarak gramer çözümlemesi bu dönemde, 9. yüzyılda gelişti. Bu dönemde gramer üzerine

46 Ulrich Blum, Leonard Dudley, "Standardized Latin and Medieval Economic Growth", *European Review of Economic History*, vol. 7:2, 2003, s. 223-224.

çalışanlardan biri de Yorklu Alcuin⁴⁷ idi. Şarlman onunla Mart 781'de, Roma yolundayken, Parma'da tanıştı. Ününden haberdar olan kral onu saray okuluna davet etti. Alcuin, Kuzey Frankia'daki yerel dillerden ayrı olan, konuşulan Latincenin gramerini ve telaffuzunu standart hâle getirdi. Yaptığı şey, yazılı her harfin telaffuzuydu. Sonuçta Latince, onu ikinci bir dil olarak öğrenmek isteyenler (Germe dilleri konuşanlar) için daha kolay hâle geldi ancak bu durum imparatorlukta yaşayan ve Roma kökenli dilleri konuşanlar için pek iyi olmadı, onların anlamasını zorlaştırdı. Böylece yeni bir dil ortaya çıkmış oldu: Orta Çağ Latincesi. Alcuin ayrıca gramerin Hıristiyanlaşmış eğitimin temel taşı olduğunu da vurguladı. Ona göre gramer güzel konuşmanın bilimi, beşerî bilimlerin kökeni ve temeliydi. *De grammatica* (Gramer) adlı eseri soru cevap şeklindedir. Biri Frank diğeri Sakson ırkından iki ergen erkek çocuğun karşılıklı konuşması şeklinde yazılmıştır. Frank olan, diğesine sorular sorar. Diyakoz Paul'un Şarlman için hazırladığı *De verborum significatu* (Kelimelerin Anlamı) adlı eser ise bir tür sözlüktür.⁴⁸

Karolenjler yazıya çok önem vermişlerdir. Alcuin, bilgiyi yaymanın ve insanlar arasında ruhani bir bağ oluşturma yolunun yazıdan geçtiğine inanmaktadır. 796'da Aziz Martin Manastırı'na başrahip atandıktan sonra Latince yazımı standartlaştırmaya eğilmiştir. Yaklaşık 20 yıl önce Kuzeybatı Fransa'daki Corbie Manastırı, el yazmasında küçük harflere geçmişti. Bu yazı düzeltili ve kusursuzlaştırıldı. Harfler birbirinden ayrıldı ve kolaylıkla okunabilir hâle geldi. Aynı zamanda harflerin boyutu hızlı yazmaya uygun hâle getirildi. Küçük harf kullanıldığı için bir sayfada daha fazla yazı olabiliyordu. Okuyucunun daha rahat anlaması için noktalama işaretleri⁴⁹ de standart hâle getirildi. Cümleler büyük harf ile

47 Andrew Scheil, "Alcuin of York", *The Rise of the Medieval World*, Ed.: J. K. Schulman, Greenwood Press, Westport, 2002, s. 18-19; Michael Fox, "Alcuin as Exile and Educator: vir undecumque doctissimus", *Latin Learning and English Lore*, vol. I, Ed.: K. O'Brien O'Keeffe, A. Orchard, University of Toronto Press, Toronto, 2005, s. 215-236.

48 Bartoli, agm, s. 590.

49 Newton, age, s. 175.

başlayıp nokta ile sonlandı. İlk kez kelimeleri ayırmak için boşluk kullanıldı. Soru cümlesinin sonundaki vurguyu vermek için müzikal bir sembol, soru işareti olarak kullanıldı. Bölüm başları Roma baş harfleriyle olacaktı. Yeni bir bölümün ilk satırı yarı boyutlu bir yuvarlak harfle yazılacaktı. Yeni bir paragrafın başı daha büyük bir baş harfle başlayacak, metnin tamamı Karolenj Miniskülü⁵⁰ ile yazılacaktı. Karolenj İmparatorluğu'nda 9. yüzyıldan günümüze gelen el yazması sayısı 7.000'den fazladır.⁵¹ Günümüzde kullanılan Times New Roman yazısının temeli bu dönemde atılmıştır. Öncesinde en az bir düzine Latince yazım şekli vardı ama artık resmî bir Latince yazı geliştirilmişti ve Şarlman ile başlayan bu gelişmeler özellikle Lothar döneminde de devam ettirildi.

Karolenjlerde gramer alanındaki bir diğer yenilik de sözdiziminin keşfidir. Priscianus'un *Institutiones grammaticae* adlı 20 ciltlik eserinden önce bu konuda bir rehber yoktu. Bu eser 8.-9. yüzyılda yeniden ele alınmıştır.

Bu standartlaştırma faaliyetlerinin uzun vadede ne gibi etkileri oldu?

Yazının ve konuşma dilinin standart hâle getirilmesinin çok önemli etkileri oldu. Ticari aktivitelerdeki artışla birlikte her şey yazıya geçirilir oldu. Manastırlardaki kütüphane koleksiyonları genişledi. Her alanda kurallar yazıya geçirildi ve örneğin ürün veriminde artış oldu. Manastırlarda uyulacak kurallar yazıya geçirilerek sorunsuz bir şekilde her yerde okununca itaat ve işleyiş düzene girdi. Hukuki olarak kararlar ve ceza örnekleri herkesçe okunur hâle geldi, artık hatırlanması gerekmedi. Sözlü anlaşmalar yazıya geçirildi. Bu anlaşmalara detaylar eklendi. Noter dediğimiz, sözlü anlaşmaların yazıya geçirilmesinde bilirkişi olan, yeni bir memur türü ortaya çıktı. Ruhban sınıfı dışında da okuma yazma bilenlerin sayısı arttı. Yöneten ve yönetilenler arasında daha kuvvetli bir bağ kuruldu.

50 John Butt, *Daily Life in the Age of Charlemagne*, Greenwood Press, Westport, 2002, s. 160.

51 Blum ve Dudley, agm, s. 12-14.

Şarlman ile çevresindekilerin dil ve yazı alanındaki reformları, Avrupa tarihinin en etkili kültürel gelişmelerindendir. İmparatorlukta iletişimin kurulmasına bir standart getirilmiş, yerel diller varlıklarını devam ettirirken, Latince uluslararası düzeyde iletişim dili olarak işlev görmüştür.

Bugünkü manada bir işaret dili var mıydı?

Bugün kullanıldığı amaçla değil daha çok dinî amaçlarla kullanılan bir işaret dili vardı. Yaygın görüşün aksine işaret dili çöl babalarının keşfi değildir. En erken kanıtları 10. yüzyıl Burgonya manastırlarına aittir. Bunda Karolenj reformlarının etkisi büyüktür. Sessizlik, manastırlardaki en önemli erdemlerden biriydi. Antik keşişler sürekli sessizliği öngörmüyordu ama yine de kilisede ayinler ve ortak yemek sırasında konuşmayı yasaklamışlardı. Geceleyin konuşmak da yasaktı. Konuşmaya izin verildiği zaman da kutsal şeylerden bahsedebilirlerdi, boş konuşulmamalıydı. Bu nedenle Cluny keşişleri bir işaret dili geliştirdiler. Benediktenler de aynı düsturu benimsediler. Yemekhane ya da yatakhane de bir şeye ihtiyaç olduğunda bunu işaretlerle anlatmaları istendi. Karolenj keşişleri için de sessizlik çok önemliydi. Dindar Louis dönemindeki manastır reformlarında sessizlik kuraldı. Dediğim gibi manastır işaret dilinin en erken kanıtları, 10. yüzyıl Burgonya manastırlarına aittir. Bu tarihte yazılmış olan *Odo'nun Hayatı* adlı eser işaret dilinden bahseder.⁵² Odo, Tourslu bir rahiptir, sonradan başrahip olmuştur. Hayatı, 942'deki ölümünden kısa süre sonra Salernolu John tarafından yazılmıştır. Bu kitapta, manastıra ilk girdiğinde işaret diliyle ilgili hissettikleri yazmaktadır. Tanımlanan ilk işaretler ise 11. yüzyıl Cluny manastırlarına aittir. İşaret dili keşiş eğitiminin de önemli bir parçasıydı. Bunun için yazılan kitaplardan birinde, yemek, kıyafet, ilahi hizmet, kişiler, görevler, eylemler ile ilgili 118 işaret verilmektedir. Özel isimler ve fiiller için çok az

52 Giles Constable, *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 198.

işaretleri vardır. Zamirler, önekler ve bağlaçlarla ilgili hiç yoktur. Mesela ekmek için verilen işaret, başparmak ve işaret parmakları ile çizilen bir daireydi çünkü ekmek genellikle yuvarlaktır (*Pro signo panis, fac unum circulum cum utroque pollice et his duobus digitis, qui sequuntur, pro eo quod et panis solet esse rotundus*⁵³). Başka bir örnekte normal balık işareti için sudaki balığın kuyruğu gibi elinizi hareket ettirin (*pro signo generali piscium, cum manu simula caudae piscis in aqua commotionem*⁵⁴) denirken, somon ya da mersin balığı işareti için şöyle yazmaktadır. Normal balık işaretine bunu ekle: başparmağını kaldır ve yumruğunu kibrin göstergesi olan çenenin altına yerleştir çünkü aşırı derecede kibirli ve zengin olanlar bu tür balıkları yemeye alışkındırlar (*pro signo salmonis vel struthionis, signo piscium hoc adde ut pugnam erecto pollice supponas mento, quo superbia significatur, quia superbi maxime et divites tales pisces solent habere*⁵⁵). Son örneğimiz de sebze çorbası olsun: sebzelerle/yeşilliklerle hazırlanan sos/çeşni/yemek⁵⁶ işaret için pişirilecek sebzeleri kesen biri gibi parmağı diğerinin üzerine uzatın/çekin (*pro signo pulmenti oleribus confecti, trahe digitum super alium quasi qui coquendas incidere herbas*⁵⁷). Cistercianlar,⁵⁸ Cluny işaret dilini almış ve yeni işaretler eklemişlerdir. Manastırlara bağlı olup laik işler yapanlar ya da kadın manastırlarındakiler de bu dili kullanırlardı. Orta Çağ'ın sonlarına kadar bu durum geçerliydi.

53 Udalricus Cluniacensis Monachus, *Antiquiores Consuetudines Cluniacensis Monasterii* (1085), Ed.: J. P. Migne, MPL149, col. 703.

54 Udalricus Cluniacensis Monachus, aynı yer.

55 Udalricus Cluniacensis Monachus, aynı yer.

56 Burada geçen “*pulmentum*” kelimesi “*ekmekle yenen herhangi bir şey, sos, çeşni, yemek*” anlamına gelmektedir. Bazı yerlerde “*porsiyon*” olarak da geçmektedir.

57 Udalricus Cluniacensis Monachus, aynı yer.

58 Cistercian manastırlarındaki işaret dili için bkz.: Julie Kerr, *Life in the Medieval Cloister*, Continuum Books, London, 2009, s. 22; Scott Bruce, “The Origins of Cistercian Sign Language”, *Citeaux: Commentarii Cistercienses* 52, 2001, s. 200; Robert A. Barakat, “Cistercian Sign Language”, *Monastic Sign Languages*, Ed.: J. Umiker-Sebeok, T. A. Sebeok, Walter de Gruyter, Berlin, 1987, s. 67-322. Orta Çağ Avrupası'nda Cistercianlar için bkz.: Janet Burton, Julie Kerr, *The Cistercians in the Middle Ages*, The Boydell Press, Woodbridge, 2011.

İngilizce, bugün dünyada en yaygın yabancı dil.

Orta Çağ Avrupası'nda İngilizce ya da İngiltere'de kullanımı için neler söylenebilir?

Latince, Erken Orta Çağ İngilteresi'nde⁵⁹ yabancı bir dil olarak öğrenilmek zorundaydı. İngiliz keşiş ve rahipler dinî uygulamalar için bu dili öğrenmeliydi. Geç Orta Çağ'a geldiğimizde ise İngiltere'de üç ana dil kullanılıyordu: Orta İngilizce, Anglo Norman dili (ya da Fransızca) ve Latince. Yazarlar, kullanmak için birini seçiyor ya da daha çok aynı belgede birden fazla dil kullanıyorlardı. 18. yüzyılda kanuni belgelerde artık Latince görülmeyene kadar, İngilizce standart dil olmadı. Orta Çağ İngilteresi'nde Yahudi cemaati tarafından ise İbranice ve Aramice kullanılıyordu.

Anglo-Norman dili, 1066 Norman istilasından sonra Fransızcanın ayrı bir diyalekti olarak ortaya çıktı. 13. yüzyılın ortasında hâlâ baskındı. Bu tarihte yazan Grethamlı Robert için laik eğitime uygun olan dil Fransızcadı; kitabını bu dilde yazdı ama eseri ancak geç 14. yüzyılda İngilizceye çevrildi. Geç dönemde Fransızca sarayda, eğitimde ve zenginler arasında kalmasına rağmen Anglo-Norman dilinin edebî olarak ihtişamlı günleri sona ermişti. Hukuk Fransızcası, 17. yüzyıla kadar İngiliz avukatlar tarafından kullanıldı. Bugün İngilizcede hâlâ Fransızcadan kalma pek çok yasal terim vardır.

Orta İngilizceye gelince, Nottingham Üniversitesi'ndeki en eski İngilizce edebî belge 13. yüzyıldan kalma "Azize Bridget'in Hayatı"nın fragmanıdır. Yazman Anglosakson harflerini kullanır. *Speculum Vitae* (Hayat Aynası) adlı eserin yazarı da 14. yüzyılda İngilizceyi kullanır. Gerekçesi ise yaşlı ya da genç, eğitilmiş ya da eğitimsiz herkesin İngiliz dilini anlayabileceğidir. Latince ise sadece onu okulda öğrenenler tarafından anlaşılabilir, Latince ve Fransızca özel gruplar tarafından ve özel amaçlarla kullanılırdı.

59 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Brooks, agm, s. 113-132.

İngilizce,⁶⁰ yavaş yavaş yönetim, hukuk ve bürokrasi dili oldu. Aslında 1362’de bir yasa çıkarılıp tüm yasal işlemler İngilizce yapılacak denilmişti ama yine de bu süreç yavaş işledi. 16. yüzyılın ortalarına kadar pek çok adli belge rulolara Latince olarak yazıldı. Bu tarihte İngilizce hem belgelerde hem konuşma dilinde kullanıldı. Latince 16. yüzyıla kadar kullanıldı ama yazmanlar bazen uygun Latince kelime bulmakta zorlandılar. Bunu gerektiği yerde Latince kelimelerin yanına İngilizce eklemeler yaparak çözdüler. Örneğin kişinin mesleğinin Latince karşılığı yoksa yerine İngilizcesini yazdılar. Latince, 18. yüzyılın erken dönemlerine kadar yasal belgelerde, bazı tapu senetlerinde kullanıldı. 1730’ların başında mahkemelerde İngilizce kullanmak zorunlu hâle getirildi.⁶¹

Almanca Orta Çağ Avrupası’ndaki kullanılıyor muydu?

Yabancı bir dil olarak Almancanın⁶² kullanılmasının en erken kanıtı, erken 9. yüzyıla dayanır. Batı Frankialı bir seyyah tarafından, Bavyera’da kendi kullanımı için bir sözcük listesi derlenmiştir. Orta Çağ Avrupası’nda Almanca öğrenen gruplardan biri de tüccarlardı. Hansa birliğine mensup tüccarlar, Geç Orta Çağ’da ticaret için Bordo ve Lizbon’dan; Rusya ve Norveç’e kadar gidiyorlardı. İtalyan ve Portekizli tüccarlar bazen geçici bazen sürekli olarak Nürnberg, Frankfurt, Köln gibi Alman şehirlerinde kalıyorlardı. Soylu kadınlar bu dili, yaptıkları evlilikler; gençler ise eğitim almak için bu dilin konuşulduğu yerlere gittiklerinde öğreniyorlardı.⁶³

60 Orta Çağ Avrupası’nda İngilizcenin kapsamlı bir tarihi için bkn; The Cambridge History of the English Language, Vol. I –II, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

61 Bu sorunun cevabındaki bilgiler için bkn; “Languages used in Medieval Documents”. <https://www.nottingham.ac.uk/manuscriptsandspecialcollections/researchguidance/medievaldocuments/languages.aspx> Erişim: 09.08.2022.

62 Ayrıntılı bilgi için bkn; Dennis Green, “Writing in Latin and the Vernacular: The Case of Old High German”, Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013, s. 227-238.

63 Helmut Glück, “The History of German as a Foreign Language in Europe”, *Language & History*, 57/1, 2014, s. 46.

Fransızca hakkında neler söylenebilir?

Fransızca,⁶⁴ İngiltere'ye 1066'da Normanlar tarafından getirilmiş olabilir ama Orta Çağ Fransızcası Profesörü Bill Burgwinkle, bunun öncesinde de İngiltere'de Fransızcanın bilim ve ticaret dili olarak bilindiğini belirtiyor. Fransızca, Fatih William'dan II. Richard'a kadar neredeyse 400 yıl İngiltere krallarının ana diliydi. Tudor dönemine kadar da edebiyat, siyaset ve kraliyet dili olarak kullanılıyordu. VIII. Henry, Anne Boleyn'e aşk mektuplarını Fransızca yazıyordu. Fransızca için ilk yabancı dil kılavuzu 1396'da yazılan *Manières de language*'dir, Fransa'ya seyahat edenler için diyalog tarzında hazırlanmıştır. Okuyucularına tüccarlarla ticaret, fiyat pazarlığı, geceleyin bir handa güvenlik, ağlayan bir çocuğu susturmak, sevgiliye sevimli bir şekilde konuşmak ya da hakaret etmek gibi konularda bilgi vermektedir. Bu kılavuz, bir aşk şarkısının nasıl söyleneceği konusunda talimatlar da içermektedir.⁶⁵

Orta Çağ Avrupası'nda yazı yazarken kısaltma kullanılıyor muydu?

Orta Çağ Avrupası'nda kullanılan kısaltma sistemi⁶⁶ Antik Roma sistemine dayanır. Roma'da özellikle halk konuşmalarının kolayca kayda geçirilmesi için kelimeleri kısaltarak yazma ya da belli kelimeler için belli harfler kullanma âdeti vardı. Bu uygulama İtalya'da 10 ila 15. yüzyılda çok geliştirildi. Tüm Orta Çağ kısaltmaları altı bölüme ayrılıyordu. Sondan kırpma, birkaç harf atma, kelimenin sadece baş harflerini yazma, üste çizgi çekme ya da bazı geleneksel işaretler

64 Fransızcanın tarihi gelişimi için bkz.: Leigh Oakes, *Language and National Identity: Comparing France and Sweden*, John Benjamins Publishing, Amsterdam, 2001, s. 53-63; Wendy Ayres-Bennett, *A History of the French Language Through Texts*, Routledge, London, 1996.

65 "Conquering a Continent: How the French Language Circulated in Britain and Medieval Europe" <https://www.cam.ac.uk/research/news/conquering-a-continent-how-the-french-language-circulated-in-britain-and-medieval-europe> Erişim: 09.08.2022.

66 Newton, age, s. 166-173; Bernhard Bischoff, *Latin Paleography*, Çev.: D. O Croinin, D. Ganz, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s. 156.

kullanma bunlardan bazılarıdır. Örneğin *nunc quondam* için sadece *nq* yazılabilirdi. *Dux* ya da *dominus* için sadece *D* harfi, *Notarius Ecclesiae Romanae* için *N.E.R.* harfleri, *enim* için *n* harfinin iki yanına ortalanmış iki nokta, *vel* için küçük *l* harfinin üzerine bir çizgi, *non* için küçük *o* harfinin üzerine bir çizgi, *nihil* için sadece *h* harfi yazılabilirdi. İki büyük harf ile kısaltma genelde çoğul isimler ya da ismin superlative hâli için kullanılırdı. Örneğin *fratres* için *FF*, *libentissime* için *LL*, *papa* için *PP*. Üç kişilik bir gruptan bahsetmek için üç büyük ya da küçük harf kullanılırdı. *Augusti tres* için *AAA*, *germeni tres* için *ggg*. Kadın isimleri ya da unvanlar kısaltılacaksa büyük harf baş aşağı ya da yan tarafa dönük yazılabilirdi. C harfinin sol tarafa dönük hâli genellikle *contra* anlamı vermek için kullanılırdı: *CL:contralibertus* gibi. Büyük harfle yapılan kısaltmalarda harf ile Roma rakamlarını ayırmak için rakamların üzerine uzun bir çizgi çekilirdi. Rakamlarının üzerine çekilen çizgi *bin* anlamı vermek için kullanılırdı. Örneğin *X*'in üzerine çizgi varsa bu *onbinlerce* (*decem milia*) anlamına gelirdi. Hz. İsa için *XP* harflerinin üzerine, piskopos için *EPV* harflerinin üzerine de çizgi çekilebilirdi. Bu sistem çok yaygın değildi, daha çok kelimenin içinden harf eksiltme yapıliyordu. *Kalendas* için üstü çizili *Kl*, *quatenus* için üstü çizili *qt*, *nobis* için *NB*, *omnia* için üstü çizili *oa*, *domino* için üstü çizili *dno* gibi. Bazen sadece kelimenin ilk ve son harfleri yazılırdı. Hepsinin üstü çizili olarak *Deus* için *ds*, *habet* için *ht*, *nihil* için *nl* gibi. Bazı özel takılar için geliştirilen kısaltmalar da vardı. *-am*, *-em*, ya da *-um* için son harfin üzerine çizgi çekilirdi; yani örneğin *aliam* için *aliā*, *nobilem* için *nobilē* yazılırdı.⁶⁷

Yıllardır Orta Çağ Avrupa tarihi çalışan ve alanın kaynak dili olan Latinceyi de bilen biri olarak bu dilin alan çalışmalarına katkısı hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Öncelikle, uzman hocalar bile biliyorum demezken Latince biliyorum diyemem, hâlâ öğreniyorum diyelim. Öğrencilerimle birlikte, onlara öğretmeye çalışırken yeniden, yeni şeyler öğreniyorum. Orta

67 Adriano Cappelli, *The Elements of Abbreviation in Medieval Latin Paleography*, Çev.: D. Heimann, R. Kay, University of Kansas Publications, 1982, s. 1-14.

Çağ çalışmak isteyenlerin çalışacakları coğrafyaya göre alan dili olarak, Arapça, Farsça ya da Latinceden bir ya da birkaçını öğrenmesi gerekir. Bize öğrenim hayatımız boyunca hepsinin eğitimi verildi. Yüksek lisansta Arapça, doktorada bir yıl boyunca her hafta Farsça dersler aldım ama elbette ki bu dilleri temel düzeyde bile bildiğimi iddia edemem; iddia edersem gerçekten bilenlere, kullananlara çok büyük saygısızlık yapmış olurum. Onları ders olarak alırken Latinceye de başladım ve sonra tercihim Avrupalı Tarih ve Latinceden yana kullandım. Neredeyse 15 yıldır bu dilde yazılan belgeleri okumaya, çalışmalarımda kullanmaya gayret ediyorum.

Latincenin alanımız çalışmalarına katkısı elbette çok büyük çünkü çalıştığımız dönemin belgelerinin önemli bir kısmı bu dilde yazıldı. Yukarıda uzun uzun anlattığım gibi başka diller de kullanılıyor, onlarla da yazılıyordu ama resmî belgeler daha çok Latinceydi. Bu dildeki metinleri kullanmazsanız, modern dillerle yapılan ikincil çalışmaların derlemelerini yapmış olursunuz ve bu sizi farklı kılmaz, bunu iyi derecede modern bir dil bilen herkes yapabilir. Elbette sadece kaynak dil biliyor olmak insanı iyi tarihçi yapmaz, demek istediğim bu değil ama kaynak dilinde yazılmış metinleri mutlaka okuyabilmek, anlayabilmek gerekir. Bunların İngilizce, Almanca ya da Fransızca çevirileri, bu dillerin kendi kültürlerine ait yorumlar barındırdığı için sadece onları kullanmak her zaman çok sağlıklı değildir.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA TAKVİM / ZAMAN

Orta ağ Avrupası, takvim ve zaman konusunda da Antik Yunan ve Roma'nın mirasçısı mıydı?

Orta ağ Avrupası sadece yıl hesaplama sistemini değil ay ve gün tanımlama sistemini de Roma'dan miras almıştır. Önce kısaca Antik Yunan'dan¹ bahsedeyim. Yunanlar sayı ve zaman hakkında bilgi sahibi olmayı çok önemsiyor; bilen insanları çok takdir ediyorlardı. Sebebi takvimle ya da zamanla ilgili bilgilerden ekonomi, tarım, gemicilik ve savaş gibi pek çok alanda yararlanıyor olmalarıydı.

Antik Roma takvimi ile ilgili söylenecek çok şey var. İlk olarak zamanın gece yarısı başladığını, günün saatinin güneşin doğuşundan batışına kadar olduğunu ve günün *horae* adı verilen 12 parçaya bölündüğünü söyleyelim. Güneşin batışından doğuşuna kadar olan gece ise üçer saatlik dört bölümden oluşuyordu. Bir hafta, *nundinae* denilen alışveriş günü de eklendiği için, sekiz gündü. Günler özelliklerine göre ayrılıyordu. Örneğin *fasti* (F) günlerinde davalar, devlet işleri görülebilir, *nefasti* (N) günlerinde görülemezdi. Bu günler tanrılara tapınmaya ayrıldığı için dinî törenler yapıldı. *Feriae* günlerindeyse genelde senelik büyük festivaller düzenlenirdi.² Portunalia, Vinalia ve

1 Ayrıntılı bilgi için bkz.: *Calendars in the Making*, Ed.: Sacha Stern, Brill, Leiden, 2021.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*, Çev.: Asuman Coşkun Abuagla, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016; Ekin Öyken, "Fasti'nin Açtığı Pencereden Roma Takvimine Bakış", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 26. Sayı, 2013/1, s. 199.

Consualia bunlara örnektir. Roma takviminde az görülen *EN* harfleri (*intercisu*'un eski Latincesi *endotercisu*) bölünmüş günlere işaret ederdi. Böyle günlerin başları ve sonları kutsaldı, ortasında iş yapılabilirdi. Bu günler forumda ve tapınak duvarlarında sergilenir; böylece bir Romalı işlerini yasalara uygun bir şekilde nasıl yapabileceğini ve devletin hangi festivalleri kutladığını bilirdi.³

Hesaplama ve tarih belirtme sistemi bize göre çok değişikti. Örneğin ayın ilk gününe *Kalendae* (kalendler), 5. ya da 7. gününe *Nonae* (nonalar) ve 15 ya da 13. gününe *idus* (idler) diyorlardı.⁴ Roma döneminde tatil günlerinin (*fasti*) listesini tutmak, gökyüzünü gözlemleyerek ayın konumuna göre her ayın ilk gününü, başlangıcını (*Kalendae*) duyurmak rahiplerin göreviydi. O gün rahip halkın önüne çıkar ve "*calo te, Iana Novella*" (*seni çağırıyorum, Yeni Ay*) diyerek Ay'a hitap ederdi. Bu nedenle ayın ilk gününe Latince *duyurmak, ilan etmek* anlamlarına gelen *calo*, *-are* filinden türettikleri *kalendae* adını verdiler. İngilizce, takvim manasına gelen *calendar* kelimesi de buradan gelmektedir.

Aylar 30 ya da 31 gündü ama 1'den 30 ya da 31'e kadar sıralanmıyordu. Bunun yerine, geriye doğru hesaplama vardı, tarih verilirken gelecek *nonalar*, *idler* ya da *kalendler*'den önceki kaçınıcı gün olduğu söyleniyordu. Örneğin 11 Mart'ı belirtmek için *ante diem quintum idus Martias* (Mart'ın idus'undan önceki 5. gün) diyorlardı. Bu yöntem, azizlerin isimlerinin soluna sütunlar hâlinde kısaltmalar ve Roma rakamları listelenerek uygulanıyordu.

Romalılar bilinen en eski takvimlerinin bir kısmını Yunanlardan ödünç almışlardır. Bu takvimde 30 günlük 6, 31 günlük 4 olmak üzere 10 ay ve 304 gün vardı, yıl mart ayıyla başlıyor, aralık ayı ile sona eriyordu; yani kışın ortasına düşen 61 günü dikkate almamışlardı, burası boştu. Bu takvimi Roma'nın efsanevi kurucusu Romulus'un MÖ 700'lerde açıkladığı tahmin edilmektedir. Geleneğe göre Roma'nın 2. kralı Numa Pompilius takvimin başına ocak ve sonuna şubat aylarını ekleyerek boşluğu doldurdu, yıl 355 gün oldu. MÖ

3 Cyril Bailey, *Antik Roma'nın Dini*, Kanon Kitap, İstanbul, 2018, s. 101.

4 R. Dean Ware, "Medieval Chronology", *Medieval Studies*, Ed.: James M. Powell, 2. Edition, Syracuse University Press, Syracuse, 1992, s. 256.

452'de *decemvirlar* (10 kişilik kamu görevlisi heyeti), şubat ayının ocak ile mart arasına konmasına karar verdi. Romalılar çift sayıların uğursuz olduğuna inanıyordu, bu nedenle ayları 28 gün olan şubat ayı hariç, 29 ya da 31 gün uzunluğundaydı. Şubat ayının çift sayıda kalması sorun değildi çünkü bu ayı cehennem tanrılarına adanmışlardı. Bu durumda 31 günlük 4 ay, 29 günlük 7 ay ve 28 günlük bir ay toplandığında gün sayısı 355; yani tek sayı oluyordu. Bu nedenle kral, *Mercedonius* (bazı yerlerde *Mercedinus*, *Interkalaris* ya da *Interkalaris* olarak da geçer) adında 22 ya da 23 günlük fazladan bir ayın eklenmesini istedi. Bu ayı, her iki yılda bir 23 ya da 24 Şubat'ın ardına gelecek ve şubat ayının son günleri bu *Mercedonius*'un sonuna taşınacak şekilde takvime eklediler. Bazı yerlerde 23 Şubat ile 24 Şubat arasına eklendiği ve 27-28 günden oluştuğu belirtilir. Ayın adı Latince *merces*; yani *maaş/ücret* kelimesinden geliyordu çünkü çalışanlara yılın bu zamanında ücret ödeniyordu. Anlamı *çalışma ayı* idi. 24 Şubat tarihli *regifugium* ve 14 Mart tarihli *equirria* dışında çift sayılı günlere hiç festival denk gelmemesinin sebebi de budur.⁵

Bu eklemeyle iş daha da karmaşıklaştı çünkü ekleme işini yapan yüksek dereceli rahipler işlerini her zaman yerine getirmediler ve sorunlar başladı. Astronom İskenderiyeli Sosigenes'in tavsiyesi ve yardımıyla Julius Caesar kapsamlı bir reform emri verdi.⁶

Jülyen takvimi ne gibi değişiklikler getirdi?

Öncelikle Orta Çağ boyunca MÖ 45/46'da Julius Caesar tarafından yaptırılan Jülyen Takvimi'nin kullanıldığını belirtmek gerekir. Sadece güneşi temel alan,⁷ ocak ayıyla başlayan bir takvimdi. Genelde farklı Paskalya tarihleriyle başlayan litürjik takvime benzemiyordu. Bu takvim eski usul takvimdir. Yeni usul denen ise 1582'de Papa XIII. Gregorius'un yaptırdığı Gregoryen takvimidir.⁸ Jülyen takvi-

5 Bailey, age, s. 101.

6 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Öyken, agm, s. 195.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz.: J. A. Evans, *Mechanics of the Solar System*, Brown Dog Books, Bath, 2021.

8 Solomon Gartenhaus, Arnold Tubis, "The Jewish Calendar-A Mix of Astronomy and Theology", *Shofar*, Vol. 25, No.2, Winter 2007, s. 108.

minde 365 gün ile bir çeyrek gün ve bu çeyrek 4 yılda bir tam gün hâline geldiği için, her 4. yılda fazladan bir gün vardır.⁹ Takvimde 24 Şubat iki kez yazılır ve bu yıl *annus bissextilis* (artık yıl) olurdu. Aslında kelime anlamı *bis* (iki kez) ve *sextus* (altıncı) kelimelerinden gelir. Bunun sebebi ise 24 Şubat'ın takvimde yazılırken mart ayının *kalend*'inden önceki 6. gün şeklinde yazılmasıdır.

Jülyen takviminde ekinokslar (*aequus-nox*: gün-tün eşitliği) uygun zamana denk getirilmiş, mevsimlerle takvim uyumlu hâle gelmiştir. Dörde tam bölünemeyen yıllar 365 gün olurken, bu yıllardan artan çeyrek günler her 4 yılda bir, 23 Şubat'tan sonra bir gün olarak eklenir; yani artık yıl 366 gün olur. Yılın 12 ay kalabilmesi için de artık yıllarda 6 ay; 30, 6 ay; 31 gün olacak şekilde düzenlenmiştir. Caesar, yılın mart ayının sonundaki ilkbahar ekinoksuyla değil, ocak ayı ile başlamasına karar vermiştir çünkü ocak ayı başlangıçlar, kapılar/geçişler/girişler ya da gökyüzü tanrısı Janus'a adanmıştır. Janus genellikle, dışarıdaki soğuk hava ile mücadele edilen, ılık kalmak için yenen ve içilen bir masada resmedilmektedir. İngilizcede ocak ayı için kullanılan *january* kelimesi de buradan gelmektedir. Daha önce *Quintilis* (temmuz) ve *Sextilis* (ağustos) denilen aylar, Caesar ve sonrasındaki imparator Augustus'un onuruna *Julius* ve *Augustus* olarak adlandırılmıştır. Caesar'dan sonra bu takvim Jülyen takvimi olarak kabul edilmiştir. Yanlış bilmiyorsam Doğu Ortodoks kiliseleri tatil hesaplamalarını bu takvime göre yapıyorlar.

Roma'da zengin kesimin zaman hesaplamasına önem verdiği de bilinmektedir. Aristokrat Romalılar evlerine, bakımlarını kölelerinin yaptığı güneş ve su saatleri yaptırıyorlardı. Hatta Vitruvius'un "Mimarlık Üzerine"¹⁰ adlı eserinde mimarlara bu tür saatlerin yapımı öğretilmektedir. Bu bölümde ayrıca burçlar kuşağı ve gezegenler, ayın evreleri, güneş ve takımyıldızları ve astrolojiye dair çok kıymetli bilgiler de vardır.

9 Edwin Oliver James, *Seasonal Feast and Festivals*, Barnes & Noble, New York, 1961, s. 161.

10 Vitruvius, *Mimarlık Üzerine*, Çev.: Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2020.

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde takvim ya da zaman hesaplaması nasıldı?

Hıristiyanlığın ortaya çıkıp yayılmaya başladığı ilk dönemlerde zaman hesaplaması hiç kolay olamadı çünkü dönemin ilk Hıristiyan düşünürlerine göre uzun süreli zaman hesaplaması astrolojiyi teşvik ediyordu ve astroloji Tanrı'nın işlerine karışmak demektir. Kısa vadeli hesaplama yapıldığında ise insanlar, içinde bulunduğu anı istediği gibi kullanabileceğini sanıyordu ama bu doğru değildi. Sadece dünyevi ve önemsiz şeyler sayılabilir ve ölçülebilirdi, Tanrı'nın insana bahsettiği ömür ya da Hz. İsa dönene kadar kiliseye verilen selamet zamanı ölçülemezdi. Bu nedenle zamanın hesaplanıp yazılmasına çok sıcak bakmıyorlardı. Hıristiyanlığın bu ilk dönemi *computus* kelimesinin tartışılmaya başlandığı dönemdir.

Hıristiyanlık, Filistin'den Roma İmparatorluğu'nun tümüne yayılırken pek çok farklı zaman hesaplaması ile karşılaşmıştır. Bunlardan sadece üçü kilise tarafından oluşturulan kilise takviminin gelişmesine etki etmiştir. Bu üç sistemin her biri astronomik temellidir. İlk Hıristiyanlar, Yahudi takvimine¹¹ de aşinadırlar. Onun temel özellikleri, Eski Ahit'ten öğrenilebilir. İlk Hıristiyan düşünürlerin tutumuna zıt olarak sonradan bu dini kabul eden insanlar zamanın hesaplanmasına önem verip bunun için sistemler geliştirmeye çalışmışlardır. Aslında riayet ettikleri litürji, onları buna mecbur ediyordu. Litürjik hayatlarının zaman çerçevesi için Yahudilerin yedi günlük hafta sistemini benimsediler. Hz. İsa'nın doğumunu, ölümünü ve yeniden doğuşunu vurgulamak için de zaman hesaplamasına ihtiyaçları vardı. Yahudilerdeki Şabat Günü,¹² 2. yüzyıl kilise babaları tarafından Rab'in Günü olarak Hıristiyanlığa uyarlandı.¹³ Konstantinopolis'te 321'de Konstantinus tarafından yayımlanan bir kararname ile çiftçilerin değil ama kentte yaşayan vatandaşların

11 Yahudi takviminin ayrıntıları için bkz.: Gartenhaus ve Tubis, agm, s. 104-124.

12 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ilaria Bultrighini, Sacha Stern, "The Jewish Sabbath Week", *Calendars in the Making*, Ed.: Sacha Stern, Brill, Leiden, 2021, s. 11-21.

13 Hıristiyan takviminin Yahudi takvimi ile olan ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Elisheva Carlebach, *Palaces of Time*, Belknap Press, 2011, s. 6-9.

pazar günleri çalışmaması, bu günde dava görülmemesi ilan edildi. Askerlerin tek seçeneği Tanrı'ya ibadet etmek olsun diye askerî talimler de sınırlandırıldı. Pazar günleri, resmî olarak haftanın ilk gününe alındı. Ardından 325 İznik Konsili'nde Paskalya yortusu da standart hâle getirildi.

Pazar günü ve kutsal günlerde gösterilerin yapılmasının yasaklanması ise 400 yılına denk gelmektedir. Bundan önceki süreçte Theodosius, pazar günleri ve kutsal günlerde tiyatro gibi gösterilerin yapılmasını zaten yasaklamıştı ama 399'da Paskalya ve bir Roma festivalinin (*Ludi Romani*) aynı haftaya denk düşmesi olayın ciddiyetini artırmıştır. Hristiyanlığın en kutsal zamanı olan bu haftada yer alan Paskalya'dan önceki Cuma (Good Friday), Kutsal Cumartesi ve Paskalya Pazarı'nda tiyatrolar dolarken kiliseler boş kalmıştır. Paskalya'da vaaz veren Konstantinopolis başpiskoposu Aziz Chrysostom tiyatronun yıkılması için dua etmiş, kilise yerine tiyatroya gidenlerin aforoz edileceği konusunda tehditte bulunmuştur.¹⁴ Bunun üzerine 400 yılında bir yasayla pazar günleri de dâhil olmak üzere Kutsal Paskalya Haftası'nda oynanan oyunlar ve tiyatro gösterileri yasaklanmıştır. Ardından gelen sorun, gelecekteki Paskalya tarihlerini belirlemek olmuş, bunun için çeşitli sistemler ve tablolar geliştirmişlerdir.

Paskalya tarihlerini belirlemek için çok mu uğraşılmıştı?

Kusursuz Paskalya formülünü bulmak zaman hesabıyla ilgilenen Hristiyanlar için ciddi bir sorundu.¹⁵ 525 yılında piskopos Petronius'un isteğiyle,¹⁶ rahip Dionysius Exiguus bir sonraki yılın Paskalya tarihini hesaplamak için görevlendirildi. O zamana kadar bunu, Yunanca eserleri Latinceye çeviren İskenderiyeli âlimler yapıyordu. Dionysius, Paskalya tablosu için Hz. İsa'nın dirilişini başlangıç tarihi

14 Bu vaaz Oyunlara ve Tiyatrolara Karşı adıyla İngilizceye tercüme edilmiştir. Wendy Mayer, Pauline Allen, *John Chrysostom*, Routledge, London, 2000, s. 118-125.

15 Carlebach, age, s. 8.

16 Kristen Zacharias, "Dionysius Exiguus", *The Middle Ages*, Vol. II, Ed.: F. N. Magill, Routledge, London, 1998, s. 299.

olarak belirledi. Hz. İsa zamanın efendisiydi ve dünyevi varoluşu insanlığın zaman çizelgesine dâhil edilebilirdi. 532'den 626'ya kadar beş adet 19 yıllık ay döngüsündeki Paskalya pazarlarını hesapladı. Artık kilise takviminin tarihleri için bu tabloya bakmak yeterliydi, her yıl yeniden hesaplamak gerekmeyecekti. Cassiodorus bu tablolar yerine, Dionysius'un kurallarını güncelleştirdi, kapsamını genişletti ve normal günlere, aylara ve yılbaşlarına da uyguladı. İki saat tasarladı, biri güneş saatiydi ve gündüz içindi, diğeri su saatiydi ve gece içindi ancak su saatinde sürekli su ayarı yapmak gerekiyordu, boruları çabuk tıkanıyor ya da donabiliyordu.

Computus nedir?

Denoël'in verdiği bilgiye göre bugün Cambridge'de bulunan erken 14. yüzyıla ait bir el yazmasında *computus* için *computus est scientia considerans tempora* (zamanı dikkate alan bilim) denmektedir.¹⁷ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Orta Çağ Avrupası'nda tarih ve saat, *computus* yöntemiyle belirleniyordu. *Computus*, Yedi Özgür Sanat'ın¹⁸ temel iki ayağından biri olan *Quadrivium* içindeki bir daldı. Dönem âlimleri tarafından bile anlaşılması çok zordu ama *quadrivium* çalışanlar bilmek zorundaydı. Bugün kullanılan *computer* kelimesi bu kelimeden gelmektedir.

*Computus*¹⁹ kelimesi Latince “hesaplamak, parmak hesabı yapmak” anlamına gelen *computare* fiilinden türetilmiştir. Romalılar hesap taşlarıyla hesap yapmak için *calcularare* fiilini kullanıyordu. Bu iki fiilin isim halleri olan *calculatio* ve *computatio* kelimeleri pek çok

17 Charlotte Denoël, “Imaging Time, Computation and Astronomy: A Computus Collection from Micy-Saint-Mesmin (Vatican, BAV, MS Reg. lat.1263) and Early Eleventh-Century Illumination in the Loire Region”, *After the Carolingians*, Ed.: B. Kitzinger, J. O'Driscoll, Walter de Gruyter, Berlin, 2019, s. 118.

18 Septem liberales artes, trivium ve quadrivium olarak ikiye ayrılmaktadır. Trivium dil ve konuşmaya yönelik sanatları (gramer, retorik, diyalektik), quadrivium doğaya ilişkin sanatları (aritmetik, geometri, astronomi ve müzik) kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Nilgün Dağ, “Üniversite Üzerine bir Tahlil Denemesi”, *Eğitim ve Teknoloji* 1/1 (2019), s. 101.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Arno Borst, *Computus*, Dost Kitabevi Yayınları, 1997.

anlamda kullanılıyordu. *Computus* kelimesi 4. yüzyılda kabul görüp kullanılmaya başlandı. İlk kullanan, 335'te astroloji hakkında bir ders kitabı yazan Julius Firmicus Maternus idi. Bundan sonra artık sayma anlamında değil, hesaplanmış ve gözlemlenmiş gezegen yörüngelerinin astrolojik yorumu anlamında kullanılmıştır.

Bede'nin zaman üzerine yazdığını biliyoruz, onun ne gibi bir etkisi oldu?

Eserlerini hep öğrencilerine yararlı olmak için kaleme alan Muhterem Bede, zamanın hesaplanmasına çok önem vermişti ve bunu astrolojik bir merakla değil, litürjik bir sorumlulukla yapıyordu. Gerçi ona göre Tanrı tarafından oluşturulan zaman, insan tarafından ölçülemezdi ama o yine de bu konu üzerine çalıştı. 703 yılında yazdığı *Liber de temporibus* (Zamanlar Hakkında Kitap)²⁰ adlı eserinde, 16 kısa bölüm yer almaktaydı ve bu eser, bütün olarak da kısa sayılabilecek bir eserdir. Daha sonraları, 725'te bitirdiği daha uzun eseri *De temporum ratione*'yi (Zamanların Hesabı) yazdı. Halk, bu dönemde bir günü, bölge ve mevsime göre değişen bir şekilde 12 saate bölüyordu; çünkü bu hesaplama, kilisedeki dua saatleri ve tarlada ekin biçme zamanına çok uygundu. Bede, günü her biri eşit uzunlukta 24 saate bölmeyi teklif etti. Bunun yanında, 532-1063 arasındaki Paskalya tarihlerini belirledi. Orta Çağ boyunca eserlerinin pek çok kopyası yapıldı. Yeni teknik terimler bulmadı ama kullandığı terminoloji bu konuda çalışanlar tarafından kullanıldı. Zamanın hesaplanması; yani *computus* geleneğine çok katkısı oldu.²¹

Orta Çağ Avrupası'nda takvimlerin işlevleri ya da özellikleri hakkında neler söylenebilir?

Orta Çağ Avrupası'nda takvimler bugün ile aynı işlevde, günü belirtmek için kullanılıyordu. Yalnız tarihleri bizden daha farklı şekilde

20 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sean Connolly, *Bede: On the Temple*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995.

21 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Máirín MacCarron, *Bede and Time, Computus, Theology and History in the Early Medieval World*, Routledge, New York, 2020.

veriyorlardı. Her günün önemi o günde kutlanan yortudan/bayramdan kaynaklanıyordu. Orta Çağ takvimlerinde listelenen yortular, çoğunlukla azizlerin günleriydi ve bu günler onların ölüm yıldönümleri olsalar da genel inanişâ göre aslında doğum günleri sayılmıyordu (*dies natalis*) çünkü cennete gidiyorlardı. Yortuların çoğu azizlerin ölümlerini hatırlamak içindi ama istisnalar da vardı. Vaftizci Yahya'nın doğum günü olan 24 Haziran gibi, bazı önemli azizlerin hayatlarındaki önemli bir gün ya da olayın günü de yortu günü olabilirdi. Röliklerin bulunuş tarihi ya da bir yerden bir yere nakli de yortu olarak kutlanabilirdi. Bazı yortular evrenseldi, tüm kiliseler kutlardı ama takvimler daha çok yerel kutlamalara yer verirlerdi. Paris takvimleri örneğin daima şehrin koruyucu azizi Aziz Genevieve'in yortusunu kırmızı harf ile verirdi. Fransa takvimlerinin tümü ülkenin koruyucu azizi, Aziz Denis'in yortusunu verirdi. Takvim nerenin takvimiye oranın önemli olaylarından, kişilerinden bahsederdi. Bazı takvimler Fransiskanlar ya da Dominikenler gibi dinî tarikatlar için hazırlanırdı. Öte yandan Orta Çağ takvimleri, Paskalya ya da Gül Paskalyası gibi tarihi değişken olan günleri asla vermezlerdi.

Takvimlerde sıklıkla yerel dil kullanılırdı ama Latince kullanımı da çok yaygındır. Azizlerin isimleri genelde Latince ve genitivus hâlinde (Felicitis, Mauri gibi) yazılırdı²² çünkü ismin önünde yortu (*festivitas*) kelimesinin var olduğu varsayılırdı. Türkçeye çevirirsek *Felix'in Yortusu*, burada *-in* ekini veren genitivus hâlidir. Takvimlerde “*yortu*” kelimesi yazmıyor; sadece “*Felix'in*” ifadesi yer alıyordu. Aynı adlı azizler varsa azizin adından sonra yine aynı *casus* dâhilinde rahip için *presbri* (presbiteri'den) ya da başrahip için *abbis* (abbot'dan) yazılıyordu. Bazı önemli yortular haftalık olarak kutlandığı için takvimlerde kutlamanın bittiği günün karşısına yazılıyordu. Örneğin Aziz Stephen yortusu aslında 26 Aralık olmasına rağmen 26 Aralık'a değil, bir haftalık kutlamanın sonu olan 8. güne; yani 2 Ocak'a yazılıyordu. Genelde yıl boyunca rutin olarak kutlanan yortuların çoğu siyah ya da koyu kahverengi yazılıyordu. Önemli

22 Raymond Clemens, *Introduction to Manuscript Studies*, Cornell University Press, 2007, s. 196.

yortular çoğunlukla kırmızı ile ama bazı lüks takvimlerde mavi ile yazılıyordu.

Orta Çağ Avrupası'nda takvim, anlayabilenler için âdeta bir kilise yılının haritası gibiydi. Tarihleri verirken Roma takvim yöntemi kullanılır ama buna ek olarak azizlerin yortu günleri ve diğer dinî bayramlar listelenir, ayın evreleri belirtilirdi. Ayrıca takvimlerdeki kenar boşluklarına o ay hangi iş yapılacaksa o iş (örneğin aralık ayı domuz kesim ayıdır ve bu ayın olduğu sayfalara bu konuda resimler yapılırdı), (daha çok geç dönemde) top oynama, ata binme gibi boş zaman aktiviteleri, o ay anılacak azizlerin tasvirleri ve o aya ait olan burçların sembolleri de resmediliyordu.²³

Takvimler bazı yerlerde meclislerin toplanma zamanını belirlemek için de kullanılıyordu. Örneğin bazılarında göre Anglosakson İngilteresi'nde *Witenagemot* ya da *Witan* denilen meclisler periyodik olarak yılda üç kez toplanırdı: Noel zamanı Gloucester'da, Paskalya zamanı Westminster'da ve Gül Paskalyası (Pentecost, Hamsin Yortusu, Paskalya'dan sonraki 7. hafta) zamanı Winchester'da. Elbette bu yer ve tarihler değişebilirdi ama mühim günlerin tarihlerinin başka faaliyetler için de önemli olduğu bir gerçek olmalıdır.

Takvimlerde gün, ay, yıl nasıl yazılıyordu?

Yukarıda Antik Romalıların ayın günlerini belirtmek için kullandığı üç ana noktadan bahsedilmişti. Orta Çağ Avrupası'nda da aynı durum geçerliydi. Kısaca tekrar etmek gerekirse; büyük harflerle yazılan "KL" harfleri, sayfanın en üstünde solda bulunurdu ve ayın ilk günü demekti. *Idus*, dolunay; yani ay ortasıydı, genellikle ayın 15'iydi ve adını, bölmek anlamına genel Etrüskçe *iduar*e fiilinden alıyordu. *Nonae* ise *idus*'dan önceki dokuzuncu gündü, zaten kelime anlamı da budur. Bugün ayı haftalara bölüyoruz ama Orta Çağ Avrupası'nda insanlar *kalendae*, *nonae* ve *idus*'a bölüyorlardı. En uzun bölüm *kalendae* idi, diğer ikisinin toplamından bile uzundu. Bunun

23 Bridget Ann Henish, *The Medieval Calendar Year*, The Pennsylvania State University Press, 1999, s. 215-6.

nedeni iki ay evresini kapsamasıydı. 31 gün olan aylarda (Mart, Mayıs, Temmuz, Ekim) *idus* ayın 15'i, diğer aylarda 13'üydü. *Kalendae* kısmında 16-19 gün, *nonae* kısmında 4-6 gün ve *idus* kısmında her zaman 8 gün vardı. Bunlar ayın evrelerine göre belirleniyordu. Takvimler gün ve aylara göre düzenlenirdi.

Orta Çağ Avrupası'nda takvimlerde *kalendae*, *nonae*, *idus* kullanımı devam etmekle birlikte yeni sistemlerden ekler de oldu. 1000 yılından önce birçok takvim, aylardaki günleri birden 30'a kadar sıralıyordu. Bazıları *dies sexta Aprilis* ve ardından gelen günü de *dies quinta Aprilis* olarak yazdıklarında bu anlaşılmasını kolaylaştırıyor-
du ama eski sisteme uyarak *nonae Aprilis* ya da *8 idus Aprilis* yazdıklarında bunu anlamak daha zordu. Bu dönemde yıl ve aydan haftaya geçişlerde de antik dönemdeki sistem kullanıldı.²⁴

Orta Çağ Avrupası'nda yılın hangi yıl olduğunu belirtmek için, *indictio* adı verilen bir sistem de kullanılıyordu. 15 yıllık vergilendirme döngüsünün kullanıldığı bir sistemdi. Bu sistemde yılı belirtmek için o yılın kaçınıcı *indictio*'da olduğu yazılırdı. Bu sayı en fazla 15 olabilirdi, sonra tekrar bire dönülüyordu. Bu sistem, 1 Eylül 312'de Büyük Konstantinus ile başladı ve 1806'ya kadar kullanılmaya devam etti. Astronomik bir önemi yoktu, her zaman da takvim yılını temel almadığı gibi her zaman aynı günle başlamazdı. Üç türü vardı: Papalığın ya da Roma'nın kullandığı ve yılın ilk günü (25 Aralık, 1 Ocak ya da 25 Mart) ile başlayan, Yunanlarca ya da Konstantinopolis şehrinde kullanılan ve 1 Eylül'de başlayan, son olarak da Konstantinus'un ya da imparatorluğun adıyla anılarak 24 Eylül'de başlayan.²⁵ Bu sistem Erken Orta Çağ'da bazı ayrıcalıklar, özel yönetmelikler ve yasal belgelerde kullanılmaya devam etti. 13. yüzyıldan itibaren noterler tarafından düzenlenen belgeler hariç önemini kaybetti.

24 O. Pedersen, "Medieval Computus", *Gregorian Reform of The Calender Proceedings of the Vatican Conference to Commemorate Its 400th Anniversary, 1582-1982*, Ed.: G. V. Coyne, M. A. Hoskin, O. Pedersen, Vatican, 1983, s. 63.

25 Reginald L. Poole, *Medieval Reckonings of Time, Society for Promoting Christian Knowledge*, London, 1918, s.30. Ware, agm, s. 265.

Orta Çağ Avrupası'nda yazılmış takvimlerden ne gibi bilgiler edinebiliriz?

Aslında pek çok konuda bilgi edinebiliriz. Öncelikle takvim kullanımı, el yazmasının nerede imal edildiği konusunda bilgi verir. Paris takvimleri genelde Paris'te yapılmıştır çünkü ithal etmek zorunda değillerdi, burada yapılabilirdi. İngiliz takvimlerini içeren pek çok kitap, Fransa ya da Flanders'ta üretilmiştir. İki yer de İngiltere'ye çok sayıda el yazması ihraç ediyordu. Bu İngiliz takvimleri, köken hakkında bilgi vermezler. İspanya takvimlerini barındıran pek çok kitap ise Belçika'da üretilmiştir.

Gördüğümüz kadarıyla takvimlerde azizler baskın ama başka önemli olaylardan da bahsediliyor. Örneğin Hz. İsa ve Hz. Meryem'in hayatındaki önemli olayları görebiliyoruz ancak takvimler Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, yeniden dirilmesi, göğe yükselmesi ya da Hamsin Yortusu'ndan (Pentecost, Kutsal Ruh'un havariler üzerine inışı) bahsetmezler çünkü bunların tarihleri çok değişkendir, Paskalya tarihine bağlıdır, yıldan yıla değişirler. Orta Çağ takvimleri bu yüzden değişken takvimlerdir; yıldan yıla yeniden hazırlanırlar.

Takvimlerden halkın batıl inanışlarıyla ilgili de bilgi edinebiliriz. Aylar sıklıkla Mısır Günleri denilen kötü şans günlerini de içerirdi. Bunlar takvim içinde tarih olarak listelenir ve takvim sayfasının üst kısmında dizeler hâlinde görülürlerdi. Bu günler kişiyi yolculuğa çıkmaktan ya da tıbbi bir uygulamadan alıkoyar, takvimde renkli D harfi ile belirtilirlerdi. Bazı takvimler ölmüş keşişlerin, bağışçıların ya da başka önemli kişilerin isimlerini ölüm tarihlerinin yanına eklerdi. Sayfa kenar boşluklarına yazılabilirlerdi. Bu gibi eklemeler bu dönemden günümüze gelen kişisel kitapların takvim sayfalarında da bulunabilir. Kitapların sahipleri önemli aile üyelerinin ya da arkadaşlarının ölüm tarihlerini onurlandırmak için bu yöntemi kullanırlardı.²⁶

26 Kathleen Doyle, Cristian Ispir, "Medieval Calendars". <https://www.bl.uk/medieval-english-french-manuscripts/articles/medieval-calendars> Erişim: 08.05. 2022.

Bir takvim bir kitabın kökeni ve içerdiği azizlerin belirlenmesinde kullanılacak ipuçları da verebilirdi. Örneğin verdiği azizlerin nereli oldukları biliniyorsa takvimin ya da el yazmasının kökeni, nerede yapıldığı da anlaşılabilirdi.

13.-14., hatta 15. yüzyıllarda yapılan takvimlerde burç işaretleri ya da faaliyetler küçük daireler içinde verilirken, 15. yüzyıldan sonra daha çok yer kaplamaya başladılar. Bu dönemde yavaş yavaş Roma rakamları terk edilmeye ve günümüzde kullanılan rakamlar kullanılmaya başlandı. Bu resimlerden o dönemde insanların nasıl giyindiği hakkında da fikir edinebiliyoruz. Örneğin ılık havalarda erkeklerin kolsuz yelekler giydiği ya da hiç yelek giymediği, kadınların ise önlüğü olan sade elbiseler giydiklerini görebiliyoruz. Haziran ayı gibi havanın daha sıcak olduğu aylarda mümkün olduğunca az ve kısa giyiniyorlar ve güneşten korunmak için şapka takıyorlardı. Ayrıca el yazmalarındaki takvimlerde bulunan bu resimlerden kapılar, pencereler, tabaklar, masalar, oturaklar, örtüler, evcil ya da yabani hayvanlar, binalar, yük arabaları, genellikle tarımda kullanılan aletler, içinde üzüm ezilen tekneler, saklamada kullanılan fıçılar, ısınma şekilleri, ruhban sınıfı ya da soyluların kıyafetleri, kayık, el arabası ya da at arabası gibi taşıtlar, bele takılan çanta ya da cüzdanlar, bitkiler, çiçekler, köprüler, ev ya da kale çizimlerine dair bilgiler de edinebiliriz.

O zaman takvimlerde çok fazla resim vardı?

Takvimlerde çok fazla resim olduğu doğrudur. Bunlar çoğu zaman burçların resimleridir. Daha lüks takvimlerde burçlar o ayın işleriyle birlikte verilir, o ayın tipik aktivitesini²⁷ gösterirlerdi. Bu tohum ekme ya da hasat olabileceği gibi daha aristokratik takvimlerde şahinle kuş avlama da olabilirdi. Aylara göre yapılan resimler genelde şöyleydi:

Ocak: Kova burcunun su taşıyıcısı ve gelecek yıla olduğu kadar önceki yıla da bakan ikiyüzlü Roma zaman tanrısı Janus ile ziyafet (akşam yemeği)

27 Marie Collins, *A Medieval Book of Seasons*, Sidgwick&Jackson, London, 1991, s. 35.

- Şubat: Balık burcunun balığı ve bir ateşle ayaklarını ısıtan bir erkek ya da kadın
- Mart: Koç burcunun koçu ve ağaçların budanması
- Nisan: Boğa burcunun boğası, çiçek toplamak ve kırsalda zevk alınan bir bahar aktivitesi
- Mayıs: İkizler burcunun ikizleri ve şahinle avlanma
- Haziran: Yengeç burcunun yengeci ve hasat ya da saman hasadı
- Temmuz: Aslan burcunun aslanı ve buğday hasadı ya da ayıklaması
- Ağustos: Başak burcu kadını ve harman yapma
- Eylül: Terazî ölçekleri ve üzüm hasadı ya da şarap yapımı
- Ekim: Akrep burcunun akrebi ve tohum ekme
- Kasım: Yay burcunun okçusu ve domuzlar ya da yaban domuzları için meşe palamudu toplama
- Aralık: Oğlak burcunun oğlağı ve domuz kesimi

Bunlar daha çok Kuzey Avrupa için geçerliydi. Güney Avrupa takvimlerinde işlerin resimleri daha ılık bir iklime göre ayarlanabiliyor ve buna göre bir ay kaydırılabiliyordu.²⁸

Takvimlerdeki farklı renkler neyi ifade ediyordu?

Bazı yortular diğerlerinden daha önemliydi. Hz. Meryem'in göğesi yükselişi (15 Ağustos) gibi yortular, arife gecesi ibadeti ile başlar ve sonrasında sekiz gün sürerdi. Kutlama, bu bir haftalık sürede devam ederdi. Bazı önemli yortular ise böyle bir özellik taşımıyordu. Yortuların önem dereceleri arasındaki farklılık, renklerle gösterilirdi. Takvimlerin çoğunda yortuların çoğu siyah ya da koyu kahverengi, önemli yortular kırmızıydı ve büyük gün anlamına gelirdi. Bu yüzden takvimlerin çoğu bu iki renkle doluydu. Bazı takvimler üç renk kullanırlardı. En önemli yortular altın rengi, daha az önemlileri kırmızı ve en az önemlileri siyahtı. Başka renkler de kullanılabiliirdi

28 Doyle ve Ispir, aynı yer.

örneğin 15. yüzyılda yazılan bir takvimde mavi, yeşil ve kırmızı kullanılmıştır. Geç dönemde önemli tarihler için altın rengi kullanımı yaygındır. Dört renk kullananlar da vardır. 15. yüzyıl İngilteresi'nden bir örnekte mavi, mor, kırmızı ve siyah kullanılmıştır.

Sütunlardan bahsettiniz; bu sütunlardan ne anlamamız gerekiyor?

Takvimlerde, her gün için bir satır belirleniyor ve bu satırlar günler hakkında çeşitli bilgiler veren sütunlarla kesiliyordu. Genelde en sağ sütunda azizlerin isimleri ya da kutlanan bayram/yortu günleri, Petrus ya da Pavlus gibi önemli azizlerin yortuları ve tatiller kırmızı yazılıyordu. Bunlara *kırmızı harf günü*²⁹ deniyordu. Başka bir sütunda Roma rakamıyla yazılan sayılar *Altın Sayılar* olarak adlandırılıyordu ve ayın evrelerini belirtiyorlardı. Bu sayılar yıldan yıla farklılık gösteren Paskalya tarihini belirlemek için kullanılıyordu. Diğer bir sütunda A harfinden G harfine kadar³⁰ yedi harf sürekli bir şekilde sıralanıyor ve haftanın günlerini gösteriyorlardı. Geç Orta Çağ'a kadar insanlar Roma'nın kullandığı aynı takvim yöntemini kullandılar.

Altın Sayıları biraz açacak olursak, en dıştaki sütunda genelde 1'den 19'a kadar Roma rakamları yer alıyordu. Bu sayılar, *Altın Sayılar* olarak biliniyor ve herhangi bir yılda Paskalya tarihini bulmaya yardımcı oluyorlardı. Paskalya yortusu kilisenin en önemli yortusudur. Tarihi değişebilir bir tarihtir çünkü ay döngüsüne bağlıdır. Paskalya, gün ve gecenin eşit olduğu bahar ekinoksundan sonraki ilk dolunayı izleyen pazar günü kutlanırdı. *Altın Sayılar* ne zaman yeni ay görünecek onu söylerdi ve ondan 14 gün sonrası da dolunaydı.³¹

Her yeni yılın ilk günü (1 Ocak) A harfiyle gösteriliyordu. 321 yılına kadar hafta sekiz gündü ama sonrasında yedi güne düşürüldü ve günler H yerine G harfiyle biter oldu. A'dan G'ye kadar olan

29 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Jeanne L. Jackson, *Red Letters Days*, Stanley Thornes Ltd, 1995.

30 Clemens, age, s. 199.

31 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Clemens, age, s. 200.

harfler sürekli tekrar ederdi. Bunlar *dominical* harflerdi, yıl boyunca pazar günlerini gösterdikleri için ve pazar günü Hz. İsa'nın günü olduğu için bu ad verilmişti. Yılların da harfleri vardı.³² Bunu belirlemek için yıldaki ilk pazar günü hangi güne geliyorsa, onun karşılık geldiği harf kabul ediliyordu. Örneğin 1545 yılının Ocak ayının ilk pazar günü 4 Ocak'tı ve 1 Ocak ile başlayan harf sıralamasında 4. harf D olduğu için bu yılın harfi D harfiydi.

Sütunlardan birinde seri hâlde bulunan Roma rakamları, tarihe karar vermek için, ayın bu üç anahtar unsuruyla birlikte kullanılırdı. Roma rakamları *nonae*'dan *idus*'a geriye doğru şu şekilde sayılırdı: Sekiz, yedi, altı, beş, dört, üç, iki, *idus*. Okuyucular tarihi belirlemek için geriye doğru sayar ve hem başlanılan gün hem de ayın ilgili evresindeki gün bu sayıma dâhil edilirdi. Örneğin aralık ayının 10. günü aralık takviminde, *idus*'dan önceki 4. gün olarak gösterilirdi. *Idus*'dan sonraki tüm günler bir sonraki ayın *kalendae*'ına doğru geri sayımla numaralandırılıyordu.

Takvimler bugünkü gibi tek başlarına mı yazılıyordu yoksa başka bir eserin parçası mı oluyorlardı?

Pek çok el yazmasında takvim bulunabilirdi çünkü Orta Çağ Avrupası'nda zamanı kaydetmek çok önemliydi. Takvimler genelde tek başlarına bulunmazlar, başka metinlerle örneğin tarih kitapları, yıllıklar, teolojik eserler gibi eserlerle aynı el yazmasında verilirlerdi. Zeburların ortak özelliği takvim içermeleridir. Noel ve Epifani gibi bazı büyük Hıristiyan yortu günlerini işaret ettikleri için bu tür kitapların litürjik fonksiyonuna yardım ederlerdi. Bir azizin günü, öldüğü ya da şehit olduğu günde kutlanırdı. En eski Hıristiyan takvim şehitlerin listesini veren bir takvimdir. 4. yüzyılın sonunda Trakya'da hazırlanmıştır. Kasım ayının tümünü ve ekimin son sekiz gününü içermektedir.³³

32 F. P. Pickering, *The Calendar Pages of Medieval Service Books*, Reading Medieval Studies Monography No: 1, 1980, s. 8-9.

33 James, age, s. 202.

*Saatler Kitabı*³⁴ denen ve özellikle Geç Orta Çağ'da Kuzey Avrupa'da çok popüler olan dua kitapları genellikle bir takvim ile başlardı.³⁵ Bu takvim, azizlerin günlerini ve diğer kutsal günleri belirlemeye yarardı. Her ay bir sayfada yer alırdı. Önemli tatil günleri kırmızı ile daha lüks olan kitaplarda ise altın rengiyle yazılırdı. Aslında, *Saatler Kitabı* denen eser türünün hepsinde takvimler bulunur. Bu kitaplar, tıpkı litürjik kitaplar gibi, temelde kilisenin kontrolünde olmayan laik halk tarafından kullanılırdı. İçinde takvim olan diğer bir eser türü resmî litürjik kitaplardı, bunlardaki takvimler çok daha karmaşıktır. Öte yandan dua kitaplarının ve Zeburların takvimleri daha fazla bilgi içerir. Orta Çağ sürerken litürjik takvim daha da dolu hâle gelmiştir. Kilisenin zamana bağlı yortuları ve azizlerin yortularını üst üste getirme sistemi, aralarında bir hiyerarşi oluşmasını gerekli kıldı. İki kutlama aynı güne denk geldiğinde, rahip önceliğin hangisine ait olduğunu bilecekti. Gerçek litürjik hizmetin karmaşıklığını gösteren bu hiyerarşi, sıklıkla kilisenin resmî litürjik kitaplarındaki takvimlerde görülür. Bunların içeriği dikkatli bir şekilde kontrol ediliyordu.

Franklara değinmeden geçmeyelim, Frankların zaman hesaplamasına bir katkısı oldu mu peki?

Franklar pek çok konuyla ilgilendiler, zaman hesaplaması da bunlardan biriydi. İlk hanedanları Merovenjler döneminde 737'de Paskalya tarihlerinin hesaplanması için *computus paschalis* adında bir çalışma yapıldı. İkinci hanedan Karolenjler döneminde çan kullanımı insanlara zaman hakkında bilgi veriyordu. El çanı, din adamlarına günlük dua saatlerini; çan kulesi ise halka kilisede dua saati olduğunu duyuruyordu. Günü çan sesleriyle bölümlere ayırdılar, bu yeni bir yöntemdi.

Şarلمان zamanında zamanı ve tarihi söylemek çok karmaşıktı. Birçok takvim sistemi vardı ve Karolenjler gerekli düzenlemeleri yapmadan önce en az 18 farklı yeni yıl tarihlendirmesi kullanımdaydı. Yeni düzenlemenin amaçlarından biri tüm topraklarda takvim

34 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Roger S. Wieck, *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*, G. Braziller, 2001.

35 Bu eserlerde bulunan takvimlerin ayrıntıları için bkz.: Clemens, age, s. 209.

birliğini sağlamaktı.³⁶ 789'da Şarlman, tüm rahiplerin mezmur, nota, melodi, gramer ve *computus* konusunda bilgilenmelerini şart koştu (*psalmos, notas, cantus, compotum, grammaticam....bene emendate*³⁷). Sonraki kanunnamelerinde de bunu birkaç kez tekrarlardı (*ut cantum et compotum sciat*). Karolenj saray okulundaki müfredat, Merovenj Galyası'nda ve Anglosakson İngiltere'de olduğu gibi Hıristiyan temelliydi. Basit aritmetik bilgi *computus* aracılığıyla öğretilmeliydi çünkü bu şekilde, takvimi anlamak, ayın evrelerini hesaplamak (böylece Paskalya ve diğer yortular hesaplanabilecekti) ve temel aritmetik kurallarını bilmek mümkün olacaktı. Yorklu Alcuin, Şarlman'a yazdığı mektuplarda ona bilgiler verdi. *De cursu et saltu lunae* adlı eserin yazarı Alcuin, Karolenj saray okulunda, Bede'nin geleneğini izleyen kişiydi. Ayrıca Şarlman, Roma ay adlarını kendi dilinde doğaya yakın adlarla değiştirmek istedi. Biyografi yazarı Einhard'dan öğrendiğimize göre her birine yeni adlar verdi.³⁸ Ayrıca bu konuda öğrenilmesi gereken her şeyin 150 bölüm, yedi ciltlik devasa bir eserde toplanmasını sağladı. 809'da meydana getirilen bu esere *Aachen Ansiklopedisi* ya da *Libri computi*³⁹ adı verilmektedir. Bu eser, *computus* ilminin yaygınlaşması için önemliydi ama planlandığı kadar yaygın bir kullanım alanı olmadı. Bunda çok geniş olmasının da payı vardı. Bugüne kadar bilinen 3 kopyası vardır ve hiçbirisi Karolenj kraliyet ailesinin üyeleri için hazırlanmamıştır. Bu eserden sonra da âlimler çalışmaya devam ettiler.

36 Carlebach, *age*, s. 10.

37 Karoli Magni Capitularia, *MGH, Leges, Cap. Reg. Fran. I*, Ed.: A. Boretius, Hanover, 1883, s. 60.

38 Ocak ayına kış ayı anlamına gelen *winteramonoth*, şubata boynuz değiştirme ayı, yılın döndüğü ya da değiştiği ay anlamında *hornung*, marta Hıristiyan takviminde Paskalya'dan önceki haftalar burada olduğu için "Büyük Perhiz" ayı anlamında *lentzinmanoth*, nisana Paskalya ayı anlamında *ostarmanoth*, mayısa eğlence ayı anlamında *winnemanoth*, hazirana sabanla tarla sürme ayı anlamında *brachmanoth*, temmuza saman ayı anlamında *heuuimanoth*, ağustosa kelimesi kelimesince "kulak ayı" olarak çevrilebilecek ama tahılın olgunlaştığı ay anlamına gelen *aranmanoth*, eylüle rüzgar ayı anlamında *witumanoth*, ekime şarap ayı anlamında *windumanoth*, kasıma hasat ayı anlamında *herbistmanoth*, aralığa kutsal ay anlamında *heiligmanoth* adlarını vermiştir. Thomas Noble, *Charlemagne and Louis the Pious*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2009, s. 45.

39 *Libri Computi*, *MGH QQ. 21.3*, Ed.: Arno Borst, Hanover, 2006, s. 1087-1334.

818'de *Salzburg Ansiklopedisi* de denen *Liber calculationis*⁴⁰ yazıldı. Yine 810-830 yılları arasında bir eser derlendi. Bu eserde Sevilalı Isidore ve Bede'den alıntılar vardır. Ayrıca derleyici Tourslu Gregory'nin az bilinen *De cursu stellarum* adlı eseri gibi eserleri de kullanmıştır. Alcuin'i Hrabanus Maurus takip etti. Eseri *De computo*, 820 civarında yazıldı. 987'de Fleuryli Abbo *Computus vulgaris* adlı bir eser yazdı. Aurillaclı Gerbert, Notker, Reichenaulu Hermann, Adalbert, Abelardus, Roger Bacon da bu konuda yazarlar arasındaydı. Sonuç olarak Karolenjler zaman hesaplaması ile yakından ilgilenmişlerdir.

Antik dönemde ya da Orta Çağ Avrupası'nda saat kullanılıyor muydu?

Herodotos'un dediğine göre, güneş saatleri Babil kökenliydi. Su saatlerinin ise Mısır kökenli olduğu bilinmektedir. Yunanlar da güneş ve su saatini biliyordu. Hatta sadece sabit değil, yolculukta kullandıkları taşınabilir güneş saatleri de vardı. Tek tek saatlerin Hristiyanlar için önem kazanması, 6. yüzyılda, Aziz Benedikt'in tarikatı için kurallar kaleme almasıyla gerçekleşmiştir. Bu kuralların bir kısmı, her gün, keşişlerin toplandığı alanda okunmalıydı. Herkes güneş ya da su saatine bakıp ibadetini vaktinde yerine getirmeliydi. Benedikt, gün içerisinde yapılacak dua ve işlerin saatlerini belirledi. Okunacak dua ya da mezmurların süreleri de belli olduğu için her işe saat biçebildi. Bu saatler mevsimlere göre ufak değişikliklere uğruyordu. Saat kullanımı, Erken Orta Çağ'da çok istenen bir şeydi, özellikle din adamlarının saat kullanması teşvik ediliyordu. Tanrı'ya ibadet edecek kişinin bu görevi hakkıyla yerine getirmesi için gece hangi saatte kalkıp Tanrı'ya sesleneceğini bilmesi gerekiyordu. Barbarlar da Roma saatlerine hayrandı. Harun Reşid'in Şarlman'a 807'de bir su saati gönderdiğini yine Einhard'dan öğreniyoruz. Einhard diyor ki "*nec non et alia multa erant in ipso horologio, quae nunc enumerare longum est*" (aynı saatte daha pek çok şey vardır ve onları saymak uzun sürer).⁴¹ Pirinçten yapılmış olan bu su saatinde

40 *Liber Calculationis*, MGH QQ, 21.3, Ed.: Arno Borst, Hanover, 2006, s. 1383-1451.

41 *Annales Regni Francorum*, 807, MGH, SSRG VI, Ed.: F. Kurze, Hanover, 1895, s. 123.

bir saatlik süre dolduğunda metal bilyeler bir tür gongun üstüne düşüp ses çıkartıyor ve aynı anda mekanik olarak açılıp kapanan kapılardan 12 atlı asker çıkıyordu.⁴² Bunlar 9. yüzyıl Avrupası için çok ilginç şeylerdi. Kum saatleri ise 14. yüzyılda ortaya çıktı.

Son olarak, Gregoryen takviminin getirdiği yenilikler nelerdir?

15. yüzyılda Jülyen takvimi, bir hafta kadar güneş takviminin gerisinde kalmıştı, ilkbahar ekinoksu 20 Mart yerine 12 Mart'a denk geliyordu. Papa VI. Sixtus (1471-1484) bir reforma karar verdi. Yardımcı olması için Alman gökbilimci Regiomontanus'u Roma'ya davet etti ama bu âlim 1475'teki gelişinden kısa süre sonra öldü, reform gerçekleşemedi. 4 Ekim 1582, Jülyen takviminin son günü oldu.⁴³ Napolili bir doktor olan Aloysius Lilius tarafından önerilen ve Papa XIII. Gregorius tarafından kabul edilip 24 Şubat 1582'de *inter gravissimas* adlı (ilk iki kelimesi bunlar olduğu için bu adla anılmaktadır) papalık kararnamesi ile ilan edilen bu takvimi İtalya, Portekiz, İspanya, Belçika, Hollanda ve Polonya gibi çoğu Katolik ülke hızla kabul etmesine rağmen, Batı'daki herkes tarafından hemen kabul edilmedi. Bazı Protestan liderler papalığın bu kararını görmezden geldi ve Jülyen takvimi ile devam etti. Takvimi Almanya, Danimarka, Norveç 1700'de, Büyük Britanya 1752'de kabul etti.⁴⁴ Yunanistan 1924'te, ülkemiz de 1926'da bu takvimi kullanmaya başladı. Takvimin özelliği, 1582 yılının Ekim ayından 10 gün atarak bahar başlangıcını 21 Mart'a alması, artık günleri yeniden düzenlemesi ve bugün kullandığımız takvimin yapısını oluşturmaya idi.

42 Otto Kurz, *Sultan İçin Bir Saat*, Çev.: A. Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 16.

43 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Peter Archer, *The Christian Calendar and the Gregorian Reform*, Fordham University Press, 1941; Erin Mountz, *Kalendarium Kalendariorum: Formation of the Gregorian Calendar*, University of Wisconsin-Madison, 2003.

44 Sidney B. Hoenig, "A Jewish Reaction to Calendar Reform: An Analysis of the Background and Issues of the Problem", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 7/ 1, (Winter 1964-5), s. 8.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA VERGİ SİSTEMİ

Orta Çağ Avrupası'nda vergilendirme hakkında genel bilgilerle başlayabilir miyiz?

Orta Çağ Avrupası'nda vergilendirme çağ boyunca sürekli değişiklik göstermiştir. Bu nedenle tam olarak açıklanması zordur. Orta Çağ Avrupası'nda devletin masrafları için halktan vergi alınıyordu. Bu vergiler nakit para olabileceği gibi, buğday, arpa, koyun, tereyağı, domuz da olabiliyordu. Köylüler de vergi ödüyordu, soylular da, ruhban sınıf da, tüccarlar da. Lortlar da vergi ödüyordu. Örneğin İngiltere'de tüm toprak sahiplerinin tâbi olduğu geniş kapsamlı *danegeld*¹ denilen bir vergi vardı. Ayrıca Haçlı Seferleri gibi önemli olaylarda ödenmesi gereken olağanüstü durum vergileri de vardı. Ayni olarak ya da hizmet yoluyla ödenen vergiler sonraları nakit olarak ödenebilir hâle dönüştürüldü. Feodal sistem içindekiler her yıl lortlarına belli bir miktar askerlik hizmeti sunmak zorundaydı. Bu ordulara her zaman ihtiyaç olmadığı düşünülüp bu vergi ödeme şekli daha sonra nakit ödemeye çevrildi. Lort savaşa katılırsa bu parayı asker kiralamak için kullanabilecekti.

Orta Çağ Avrupası'nda ana vergiler liderler tarafından tüccarlara uygulanan ithalat ve ihracat vergileriydi. Ayrıcalık tanınmış bazı kasabaların ve şehirlerin, ticaret amacıyla getirilen mallar için vergi

1 Ayrıntılı bilgi için bkz.: A. R. Bridbury, *Medieval England*, Matador, Leicester, 2008, s. 111; Barbara A. Abraham, "Danegeld – From Danish Tribute to English Land Tax: The Evolution of Danegeld from 991 to 1086", *Studies in the History of Tax Law*, Vol. VI, Ed.: J. Tiley, Bloomsbury Press, London, 2013, s. 261-282.

uygulayacağı yerel kurumlar da vardı. Bu ayrıcalıklı yerlere liderler tarafından da vergi konmuş olabilirdi. Meclis toplanır ve parayı nasıl tahsil edeceğine karar verirdi. Bu vergiler önemli kaynakları olan kişilere ve loncalara uygulanırdı.

Bazı vergiler mutabakata dayalı vergilerdi. Bunlar toplanmadan önce vergi mükelleflerinden oy kullanmaları istenirdi. Genelde olumlu oy çıksa da olumsuz sonuç çıktığına dair örnekler de vardır.

Ondalık vergi gibi vergiler, krala değil bölgesel lorda ödeniyordu. Bu kraliyete ait topraklar için geçerli değildi; bunların ondalık vergisi elbette krala gidiyordu. Kral savaş için vergileri artırıyorsa bölgesel lord vergileri toplayıp krala göndermek zorundaydı.

Lüks tüketim vergileri vardı; bunlarda maliyeti üretici ve ithal edenler ödüyordu. Şarap, baharat, lüks kumaşlar bu vergiye dâhildi. En seilmeyen tüketim vergilerinden biri, 1341'de Fransa'da VI. Philippe'in koyduğu tuz vergisiydi. Adı *gabelle*² olan bu vergi, Yüzyıl Savaşları'nın³ ilk dönemlerine denk gelmektedir. Philippe, İngilizlere karşı büyük bir deniz savaşı (Sluys) kaybetmişti; kaybettiği gemi ve adamlarını telafi etmek için paraya ihtiyacı vardı. Sonrasında Fransa, bu gelir kaynağına bağımlı hâle geldi. Bu vergi soylular, ruhban sınıf ve diğer ayrıcalıklı kişilerden alınmıyordu. Yüksek oranda ve adaletsiz bir şekilde alınması hem şikâyet listelerinde yer almasına hem de tuz kaçaklığına neden oluyordu.

Evlilik için de vergi alınabiliyordu. Örneğin Paris'te 1308'de alınan verginin sebebi, kralın kızının evlenecek olmasıydı. Bu vergi profesörler, öğrenciler, din adamları ve soylular hariç tutularak Paris vatandaşlarından alındı. Vatandaş olmayan Yahudiler ve Lombard tüccarlar da bu vergiye dâhildiler. Geç Orta Çağ'da vergiler genelde düştü, bunda isyanların payı büyüktür.

Geleneksel vergiler var olan ihtiyaçlar için alındığı için olağan dışı bir durum olduğunda yetersiz kalıyorlardı. Ayrıca enflasyon da bu vergilerin gerçek değerini azaltıyordu. Bu nedenle özel

2 Graeme Small, *Late Medieval France*, Macmillan, Hampshire, 2009, s. 107.

3 Savaş dönemi alınan ödemeler için bkz.: Maryanna Kowaleski, "Hundred Years' War Costs", *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, Vol. I, Ed.: C. J. Rogers, Oxford University Press, Oxford, 2010, s. 281.

durumlarda liderler hesapta olmayan vergiler koyabiliyorlardı. Haçlı Seferleri sırasında konan Selahattin Vergisi⁴ buna bir örnektir.

Liderlerin istekleri doğrultusunda konulan keyfi vergilendirmeler de vardı. Diğer vergilerin aksine bunlar için mükellefler oy kullanmıyordu; kararı lider veriyor ve harcama onun istediği gibi yapılıyordu. Vergi ödemeleri ile vergi ödeyenlerin yararı arasındaki bağı en gevşek olduğu vergilendirme şekli buydu. Bu verginin koyulmasında en çok, liderlerin gücünün artması ya da liderin güvensizlik içinde olması rol oynuyordu. İlkini anlamak kolaydı, liderin gücü arttıkça keyfi davranışları artıyordu. İkincisinde ise ortaya çıkan belirli bir tehdit söz konusuydu ve bunu bertaraf etmek için paraya ihtiyaç vardı.

Ticaret/gümrük vergileri şarap, yün, balmumu ve kumaştan da alınıyordu. Yayılcılık yapanların sürüleri üzerinden de vergi alınıyordu. 15. yüzyılda Barselona'da her hayvan vergilendiriliyordu. Bu sayede insanların et tüketimleri konusunda bilgi sahibi olabiliyoruz.

Orta Çağ Avrupası'nda ayrıca ev inşa edenlerden ya da dükkân açanlardan da vergi alınabiliyordu. Şehirlere giriş-çıkış vergisi, satış tezgâhlarına uygulanan vergi, tüccarların konutlarına uygulanan ya da su yolu taşımacılığından alınan vergi gibi çok çeşitli vergiler vardı. 12. yüzyılın sonlarında Ren üzerinde 19 vergi istasyonu olduğunu görüyoruz.⁵ Geçiş ücretleri dolaylı vergi sınıfına giriyordu.

Bunların yanında vergi kayıtlarında kadınların isimleri nadiren görülmektedir. Örneğin 15. yüzyıl vergi kayıtlarından birinde Montpellier'de kadın bir nalbant olduğu görülüyor.⁶

Vergiler nasıl toplanıyordu?

Orta Çağ Avrupası'nda genel olarak vergi toplama işi özel vergi tahsildarlarına (bunlara “vergi çiftçisi” de deniyordu) ya da yerel

4 Stephen Dowell, *History of Taxation and Taxes in England*, Vol. I, Longman, London, 1884, s. 44.

5 Michael Postan, *Medieval Trade and Finance*, Cambridge University Press, 1978, s. 108.

6 Lucie Laumonier, “Medieval Working Women” <https://www.medievalists.net/2021/03/medieval-women-working/> Erişim: 15.05.2022.

yönetimlere devrediliyordu. 12. yüzyılda Paris'te şöyle bir sistem de kullanıldı: Kral ve yerel yönetim bir vergi miktarı belirledi ve bu miktar, vergi mükellefleri arasında paylaştırıldı, toplanması yerel yetkililere bırakıldı. Bu şekilde hem vergi kaçakçılığının önüne geçilmesi hedeflendi hem de vergi kaçırıldığı takdirde bunun yükü diğer vergi mükelleflerine yüklenmiş oldu. Ayrıca bu sistemde vergi toplanırken kargaşa yaşanmıyordu, vergi toplamanın maliyeti de çok düşük oluyordu.

Vergi miktarları nasıl belirleniyordu?

Yazarların bazıları vergi oranları ve liderlerin gücü arasında bağlantı kurmaktadır. Özellikle verginin ilk konduğu an için bu doğrudur. Yerel yönetimlerin vergileri nasıl paylaştığı, hangi yöntemi kullandığı konusunda çok fazla bilgimiz yok ancak uzmanlar çok fakirlerin sadece bir cizye vergisi ödediğini, çok zenginlerin ise % 1'den % 10'a kadar servetlerine göre değişen oranlarda vergilendirildiğini düşünüyor. Genel olarak insanlar servetleriyle orantılı bir vergi ödüyorlardı. Vergiyi şehir yönetimi tarafından seçilen ve kendisine ücret ödenmeyen 13 ya da 24 kişilik uzmanlar belirliyordu. İşin maliyetini azaltan bir unsur da buydu. Maliyeti artıranlar vergi listelerini yazan ücretli kâtipler ve toplanan parayı koruyan şehir polisiydi. Uzmanlar beyanlardan şüphe duyarlarsa komşulara başvuruyor ya da bu kişileri ifade vermek için çağırıyordu. Bazı yerlerde beyanda bulunan kişiler söylediklerini doğrulayacak komşu isimlerini de vermeliydiler. Bazen itiraz edilebilirdi diye değerlendirmeler halka açık yapılıyordu.

Orta Çağ Avrupası'nda göç çok oluyordu ve ölüm oranları da çok yüksekti dolayısıyla vergi miktarlarının sık sık yeniden belirlenmesi gerekiyordu. Bu belirlemelerde vergi mükelleflerinin tüm özellikleri yeniden yazıldığı için meydana gelen değişiklikler hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bunlar arasında ölen, dul kalan, evlenen, çocukluktan erişkinliğe geçen, başka bir yere taşınan, meslek değiştirenleri sayabiliriz. Genelde bu sayımlar her yıl yenileniyordu. Her yeni sayımı farklı vergi tahsildarları yapıyordu.

Orta Çağ şehirlerinde şehir sakinleri ve vatandaşlar arasında bir ayırım vardı. Ruhban sınıf, yabancılar ve soylular şehir sakinleri kategorisine giriyordu. Doğrudan vergiler şehrin elit tabakasını, fakirlerini ve ölülerini de kapsayan tüm vatandaşlara uygulanıyordu. Fakir olanlar genelde toplam verginin % 5'inden daha azını ödüyorlardı. Vergi paylaşımı yaşayanlar üzerinden planlandığından, yıl içerisinde ölen bir mükellef hemen vergiden muaf olamıyordu. Zaten ölen vergi mükellefi hemen listeden çıkarılsa bile, vergi yükünün hayatta kalan yakınları tarafından üstlenilmesi gerekirdi. Başka bir deyişle ölüm vergiden kaçmanın bir yolu değildi.⁷

Erken 14. yüzyıl vergilendirme sistemi kasaba ve kırsalda, hayvanlar ve tahıl gibi bireyler tarafından sahip olunan taşınabilir malların değerlendirilmesi ve buna ek olarak kentlerde ev eşyalarının vergilendirilmesine dayanıyordu. Bazen tüm vergi mükellefleri aynı vergi oranında ödeme yapmak zorunda kalabiliyorlardı. Örneğin 1327'de tüm mükelleflerin gelirlerinin 1/20'ini ödemeleri kararlaştırılmıştı. Bu oran 1297'de 1/9'di. Bazı zamanlarda belli kasabalar ve köyler diğerlerinden daha yüksek vergi ödemek zorunda da kalabiliyordu. Örneğin 1332'de bir kısım kentler 1/10, diğerleri 1/15'in altında vergilendiriliyordu.

14. yüzyıl İsveç örneğinde bir köylünün hazineye ödediği vergi miktarı 32 gram gümüşe denkti. Bu miktar, onların çiftliğinin değerinin yaklaşık % 2'si kadardı. Eğer tereyağı olarak ödenecekse 16 kilograma eşit olmalıydı. Bu dönemde bir köylünün yaklaşık dört ineği vardı, bunlar yıllık olarak 14 ila 20 kg tereyağı verirdi. İstila ya da savaş zamanlarında vergiler artırılırdı. Örneğin yine İsveç'te 1365-6 yıllarının kayıtları incelendiğinde ortalama 168 ve 227 gram gümüş ya da 105 ve 162 kg tereyağı ödemek zorunda kalındığı görülmektedir. Köylülerin ödediği vergi, ürettiklerinin % 10'unu kiliseye vermekle yükümlü oldukları vergiydi.⁸ İngiltere'de,

7 Al Slivinski, Nathan Sussman, "Taxation Mechanism and Growth, in Medieval Paris", s. 12-13. https://www.researchgate.net/publication/266370245_Taxation_Mechanisms_and_Growth_in_Medieval_Paris Erişim: 17.05.2022.

8 Dag Retsö, Johan Söderberg, "The Late-Medieval Crisis Quantified", *Scandinavian Journal of History*, 40/1, Routledge, 2015, s. 5-7.

*1381 Köylü İsyanı*⁹ öncesi dönemde kişi başı ortalama vergi miktarı yaklaşık 10 gram gümüştü.

Vergi toplamak maliyetli bir iş miydi?

Önceden belirlenen miktarda vergi toplanmasını şehir yönetiminin sorumluluğuna bırakarak, vergi toplama işinin vergi tahsildarları yoluyla yapıldığı sistemde maliyetin çok düşük olduğunu söylemeliyiz. Vergi toplama maliyetiyle ilgili 1313 Fransız vergi listeleri ayrıntılı bilgiler vermektedir. Tahsildar şehir yönetimi tarafından seçiliyordu. Bu yıl seçilen kişi 10 livre¹⁰ alacaktı. Kâğıt, parşömen, ciltleme gibi masraflar için maliyet 33 livreydi. Kâtiplerin ve subayların maaşları toplam 120 livreydi; bunların çoğu 170 ila 177 gün çalışacaklardı. Vergi miktarı konusunda kralla pazarlık etmek için gönderilen heyetin/kişinin masrafları için 40 livre ayrılmıştı. Toplam maliyet yaklaşık 200 livreydi. Bu miktar toplanan verginin yaklaşık % 1.5'i idi.¹¹

Vergi tahsildarları hakkında bilğimiz var mı?

Vergi tahsildarları ve şehir yöneticileri vergiden muaf değillerdi. Vergi listelerinde belediye başkanları ve ailelerinin isimleri de vardır. Hatta bu sayede iktidara gelmeden önce ve sonraki servetleri hesaplanabilmektedir. Vergi listelerinde vergi tahsildarları hakkında da bilgi bulmak mümkündür. İsimleri, meslekleri, yaşadıkları yer yazılmaktaydı. Bu kişiler seçilirken meslekten ya da loncadan olanların seçilmesine dikkat edildiği görülüyor. Bunun nedeni elbette aynı meslekten olan diğerlerini daha iyi değerlendirebilecek

9 Ayrıntılı bilgi için bk.n.: Esmâ Kurukavak, *1381 Köylü İsyanı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.

10 Pound için Fransızcada kullanılan kelimedir. Libra da denmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk.n.: Diana Wood, *Medieval Economic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 77.

11 Al Slivinski, Nathan Sussman, "Tax Administration and Compliance: Evidence from Medieval Paris", s. 26. <https://cepr.org/sites/default/files/taxation%20in%20Paris%20June14draft2nathanA6.pdf> Erişim: 18.05.2022.

olmalarıydı. Bazen en yüksek ortalama vergiyi ödeyen mesleklerden kişilerin seçildiği görülüyor. Ayrıca bu kişiler genelde şehrin en zenginleri arasında oluyordu. Vergi listelerinde onların ödedikleri vergi miktarları da vardı.¹²

Vergi kayıtları bize ne konuda bilgi verir?¹³

Vergi kayıtları çok şey hakkında bilgi verir ama belki de en önemlisi halkın sosyal hayatıyla ilgili söyledikleridir. Bu kayıtlardan tahıl, canlı hayvan, ticari mal, ev eşyası gibi hangi kalemlerin vergiye dâhil edildiğini öğrenebiliriz. Ayrıca bunların değerleri hakkında da fikir edinebiliriz. Örneğin İngiltere'deki Colchester kentine ait 1296 ve 1301 tarihli iki vergi kaydı bu konuda çok ayrıntılıdır. Vergi veren kurum ve kişilerin (vergi rekortmenleri) yanı sıra, mesleklerini, hangi kalemlere ne kadar değer biçildiğini, stoklardaki tahıl miktarını, kaç kişinin hangi tahılı stokladığını, hayvan sayılarını ve değerlerini, fiyatlardaki değişimleri de görebiliriz. İlkinde ev eşyalarında 7 *solidustan* (yak. 4,5 gram ağırlığında altın para) daha az değerli olanlar yazılmazken ikincisinde her şey vergilendirilmiştir. Bu ilk durumda, hâli vakti yerinde olanlar dışında kimsenin ev eşyalarına dair bir bildirimde bulunmaması da etkili olsa gerektir. Kayıtlarda eksik olan kısımlar da vardır. Örneğin büyükbaş hayvanları ve bahçelerindeki dükkânlar dışında dinî kurumlardan bahsedilmiyor. Verilen listelerde kiracıları varken hizmetlileri bulunmuyor. Bazı manastır ve hastaneler hakkında verilen rakamlar, gerçekte olandan çok daha az. Rahip sayıları gerçeğe yakın ama yardımcı rahipler ve onların eş ve çocukları sayıya dâhil değil. Kale garnizonundaki askerler ve arşiv kayıtlarında geçen görevlilerden hiç bahsedilmiyor. Bunun sebebi muhtemelen bahsi geçen kişilerin, vergilendirilecek bir şeylerinin olmamasıydı. Bu sayıya bir yerde bir yıl ve bir gün kaldığı takdirde özgürlüğünü kazanacak olan kaçak köylüler, ticaret yapmayan ama

12 Slivinski ve Susman, age, s. 14.

13 Bu soruda verilen tüm bilgiler için bk; George Rickword, "Taxations of Colchester, AD 1296 and 1301", Transactions Essex Archaeological Society, vol. IX, part II, Colchester, 1906, s. 145-154

vergilerden muaf olan yabancılar, isimleri kayıtlı olmadığı için kaçabilen kişiler de eklenmelidir. İlk vergilendirme 12 jüri üyesinin yeminleri üzerinden yapılmış, ikincisi beşi aynı kalmak üzere 10 jüri üyesi yemini üzerinden yapılmıştır. 1301'deki jürilerin üçü orta derece zengin bir sınıfa mensuptur. Neredeyse tamamı bir zamanlar icra memuru olan kişilerdir. 1296 tarihli listelerin başında zenginler verilir, sonrasında gelenlerde bir düzen gözetilmemiştir ama küçük köyler ayrı ayrı verilmiştir. 1301 tarihli listelerde ise sınıf, kasaba ya da köy arasında bir ayrım gözetilmemiş sadece aynı bölgeden insanlar peş peşe verilmiştir.

Tarım en önde gelen endüstri olduğu için tahıl kalemi en kalabalık olan kalemdir. Her yıl nüfusun yarısından fazlası, ev eşyalarını saymazsak, sadece tahıl kaleminden vergi veriyordu. Tüccarların çoğu da tahıl ve canlı hayvan kaleminden listeye giriyordu. Görünen o ki nüfusun beşte dördü bu sektördeydi. 1296'da 50, 1301'de 33 kişi; buğday, 1296'da 75, 1301'de 84 kişi; çavdar, 1296'da 97, 1301'de 92 kişi; arpa stoklamıştı. 1301'de bunlardan 15'i bira yapacaktı. 1296'da 2 kişinin boğası, 17 kişinin öküzü, 43 kişinin ineği, 8 kişinin koyunu, 4 kişinin domuzu, 18 kişinin atı vardı. 1301'de ise 4 kişinin boğası, 5 kişinin öküzü, 100 kişinin ineği, 5 kişinin koyunu, 63 kişinin domuzu ve 19 kişinin atı vardı. 1296'da 2 boğa 5 *solidus*ken, 1301'de 4 boğanın değeri 6 *solidus* 8 *denarius*tu. Vergi hesaplamaları her yıl Michaelmas (Baş Melek Mikail Yortusu) zamanı temel alınarak yapılıyordu çünkü bu dönem hasadın ve tarım yılının sonu demekti. Ondalık vergiler de bahsi geçen günde ödeniyordu. Mesleklere baktığımızda 1296'da 31, 1301'de 41 kişinin deri ticaretiyle, 1296'da 22, 1301'de 45 kişinin yün ticaretiyle uğraştığını, 1296'da 8, 1301'de 11 kasap, 1296'da 9, 1301'de 14 fırıncı, 1296'da 6, 1301'de 15 kişinin bira ve şarap tüccarı, 1296'da 2, 1301'de 4 kişinin değirmenci, 1296'da 1, 1301'de 7 kişinin marangoz, 1296'da 3, 1301'de 4 kişinin duvar ustası, 1296'da 3, 1301'de 15 kişinin denizci ya da balıkçı olduğunu görüyoruz. Rahiplerle ilgili verilerde hepsinin tahıl ve canlı hayvan açısından değerlendirildiğini, hiçbirinde ticari faaliyet ya da ev eşyası kalemi olmadığını görüyoruz.

Ev eşyalarında sadece 2.000-3.000 kişinin yatağı olduğu bilgisi, sadece oymalı, süslü yatakların vergilendirildiğini düşündürüyor. Sandalyeler, dolaplar ve masalar kayıt altına alınmamış, bundan çok basit, kaba ya da ucuz olduklarını ya da tarım aletleri gibi vergiden muaf olduklarını çıkarabiliriz.

1301'de Greenstead'deki Aziz John Manastırı başrahibinin, 8 ölçek çavdarı, 15 ölçek ince yulafı, 4 öküzü, 10 ineği, 1 boğası, 24 koyunu, 2 buzağısı vardı. Bir deri tabaklayıcısının ceviz ağacından bir kâsesi, gümüşten bir tokası, gümüş broşları, iki cübbesi, bir pelerini, bir yatağı, 2 kâsesi ve 2 peçetesi, pirinç bir kabı, bir tenceresi, bir tabağı, havanı ve havan tokmağı, demir ocak altlığı, ızgara, uçayaklı sehpa, 2 ölçü çavdarı, 6 ölçü arpası, 2 ineği vardı.

Alınan baş vergilerinin kayıtları kasabanın, şehrin büyüklüğü, nüfus sayısı, vergi ödeyenlerin adları, ne kadar ödedikleri gibi bilgiler sunar. Bazılarında meslekler ve erkek vergi mükelleflerinin evli olup olmadıkları da yazar. Bu bilgilerden bölgenin kırsal yönünün mü yoksa şehir yönünün mü ağır bastığını da anlayabiliriz. Soyadları genelde kişinin mesleğine işaret eder. Böylece bu kayıtlardan, kaybolan meslekler, göç olup olmadığı, cinsiyet farklılıkları, dulların meslekleri de anlaşılabilir. Temel vergi mükellefinin mesleğinin yazılmadığı kayıtlarda soyadı bu konuda bilgi verir. Bazı kayıtlarda evlenmemiş erkek çocukların ve kız çocukların vergi mükellefi olarak kaydedildiği görülür. Hangi meslekler tarımsal üretimle ilgili, hangileri değil, hangi şehirler pazar hâline gelmiş anlaşılır. Bazılarında dinî kurumlar ve hastanelerden de bahsedilir. Manastırların payları verilir. Bazılarında önce zenginler verilir sonra daha az vergi ödeyenler gelir, bazılarında buna hiç dikkat edilmez aynı mahalle ya da şehirde yaşayanlar bir grup hâlinde verilir. En çok hangi üründen vergi alınıyorsa orada o alanın revaçta olduğu anlaşılır. Ayakkabıcılardan ve dokumacılar genelde az vergi alınır. Yün ya da deri ticareti yapanlar çok öder. Boyacılar ortalama bir vergi verirler. Gıda tedarikçileri ya da toptancıları en çok vergiyi ödeyenlerdir. Kumaşçılar ve manifaturacılar çok zengindir. Kasaplar çok öder çünkü sadece canlı hayvanları değil tuzlayıp kuruttukları da vergilendirmeye dâhil edilir. Demirci, balıkçı, fırıncı, denizciler de iyi vergi verirler.

Yahudilerin zengin oldukları söylenir, onların vergi ödemeleri nasıldı?

Bugün olduğu gibi Orta Çağ Avrupası'nda da başarılı bir iş hayatınız varsa vergi vermek zorundaydınız. Yahudiler de mutlaka vergi ödüyordu. Bazen çok fazla olan vergi taleplerini karşılayamadıkları için yaşadıkları yerlerden çıkarılıyorlardı. Onların vergileri genellikle belli bir bölgede yaşayan Yahudilerden toplu olarak alınıyordu. Ödeyecekleri miktar yöneticileri ve hahamları tarafından uzun müzakereler sonucunda belirleniyordu. Kendi önerileriyle belirlenip dükler tarafından atanan Yahudi vergi memurları vergileri topluyordu. Mülklerini beyan edenlerin servetlerini değerlendiren de aynı kişilerdi. Mahkeme tutanakları ya da vergi beyan-namelerinden anlaşıldığı kadarıyla çalışan Yahudi kadınlardan da vergi alınıyordu.¹⁴

Vergilendirme anlamında en çok kayıt İngiltere'ye ait gibi görünüyor. İngiltere vergi sistemi nasıldı?

Anglosakson İngilteresi'nde şarap ticaretinden¹⁵ *scavage* denilen bir vergi alınıyordu. Bu vergi II. Henry döneminde panayırlarda satış yapan yabancılardan alınan verginin de adıydı, aynı vergiye *shewage* de deniyordu.¹⁶ Vergi kayıtları daha çok 1066'dan sonrasına aittir. Norman Fethi'nin yaşandığı 1066'dan sonra Fatih William, *Domesday Book* (Kıyamet Günü Kitabı)¹⁷ adında bir envanter çalışması başlattı. Bu kitapta İngiltere'nin her şeyi, tüm varlığı kayıt altına alındı ama bizim için önemli olan tarafı kralın ne kadar vergi toplayacağını da gösteriyor olmasıdır.

-
- 14 Martha Keil, "Business Success and Tax Debts: Jewish Women in Late Medieval Austrian Towns" http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_keil.pdf Erişim: 20.05.2022.
- 15 Susan Rose, *The Wine Trade in Medieval Europe, 1000-1500*, Continuum, London, 2011, s. 52.
- 16 Helen Douglas-Irvine, *Extracts Relating to Medieval Markets and Fairs in England*, Outlook Verlag, Frankfurt, 2020, s. 21.
- 17 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Frederick W. Maitland, *Domesday Book and Beyond*, Outlook Verlag, Frankfurt, 2020.

Burada en bilinen vergi *danegeld* denen vergiydi. Aslında *Danimarka parası*¹⁸ anlamına geliyordu ve önceleri *geld* adını alan bu vergi; ülkelerin, topraklarını Viking saldırılarına karşı korumak için 9.-10. yüzyıllarda aldıkları vergiydi. Fatih William İngiltere'yi ele geçirince derebeylerini *danegeld* vergisine tâbi kıldı. Böylece önceden Günah Çıkaran Edward tarafından kaldırılmış olan bu vergi, toprak vergisi olarak dönüş yaptı.

1130'da Henry, Londra'ya vergi muafiyeti verdi, II. Henry, askerî hizmet yerine *scutage*¹⁹ denilen bir vergi getirdi. Böylece hem pek çok baronu silahsızlandırdı hem de kendi paralı ordusunu kurmak için gelir elde etti.

Üçüncü Haçlı Seferi için para toplamak gerekiyordu. Bu nedenle 1188'de iki kralın kararıyla hem Fransa hem İngiltere'de *Selahattin Vergisi/Ondalığı*²⁰ denen bir vergi getirildi. Buna göre herkes gelirinin onda birini verecek, vermeyenler ise aforoz edilecekti. Gerçi halk istemediği için bu vergi kısa sürede, 1-2 yıl içinde kaldırıldı ama o zamana kadar özellikle İngiltere ve Fransa'daki İngiliz topraklarında iyi bir meblağ toplanmıştı.²¹ Babasından sonra kral olan Aslan Yürekli Richard da vergi oranlarını arttırdı.

İngiltere'de 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başlarında lüks giyim ya da kişisel süs eşyalarından, kemerlerden, tokalardan, yüzüklerden, kürklerden de vergi alınıyordu. Bunlar muhtemelen sermaye olarak kabul ediliyordu. Sıradan günlük kıyafetlerden ise vergi alınmıyordu.²²

18 David M. Nicholas, *The Evolution of the Medieval World*, Routledge, London, 2014, s. 215.

19 Dowell, age, s. 49.

20 Jonathan Riley-Smith, *The Crusades*, Second Edition, Yale University Press, New Heaven, s. 138.

21 John Man, *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire*, Bantam Press, London, s. 261.

22 Detaylı bilgi için bkz.: John Lingard, *A History of England*, Vol. III, Eugene Cummiskey, Philadelphia, 1827, s. 106-111.

Fransa vergi sistemi nasıldı?

Fransa'da da çok gelişmiş bir vergi kayıt sistemi vardır. Paris'e ait 1292 tarihli vergi kayıtlarında vergilendirilen halk dörde ayrılıyordu: Zengin, fakir, Yahudi ve Lombardlar (İtalyan tüccarlar). Bunlardan sadece fakirlerin listesi yok, diğerlerinin ayrı ayrı listeleri var. Bu tarihten sonraki vergi kayıtlarında şehir duvarlarının dışındakilerinin bir kısmı dikkate alınmamıştır. Tüm kayıtlarda (bunlar rulolarla yazılır ve saklanırdı) yıl içinde ölen vatandaşların isimleri de vardır. Vergi mükelleflerinin listeleri oturdukları yere göre kaydediliyordu. Örneğin cadde ismine göre yazılıyordu. Kişi ismi konusunda ise genelde mesleği ve nereli olduğu bilgisine ulaşılabilir. Rulolar da şehir, bölge kilisesiyle bağlantılı olarak coğrafi vergi birimlerine bölünmüştür. Çok geniş olanlar da kendi içinde bölünürler. Vergi ödeyenler de yaşadıkları caddelere göre sınıflandırılırlardı.²³

Özel durumlarda kral gider vergisi olarak özel vergiler de koyuyordu. Bazıları yerleşmiş vergilerdi örneğin kralın kızının evlenmesi ya da vârisinin isimlendirilmesi durumunda alınan vergi böyleydi. Emlak üzerinden (Fransa'nın güneyinde) ya da taşınabilir kişisel servet ve gelir üzerinden (Kuzey Fransa) da vergi alınıyordu. İkincisi belirlenen vergi miktarının mükellefler arasında paylaştırılması ile alınıyordu, gelirini az söylemek ya da söylememek diğerlerine daha çok yük bindirmek demekti. Vergi kaçırmanın yükü vatandaşa yükleniyordu. Vergilerin dağılımını ve toplanmasını sağlamak ise yerel idarelerin göreviydi. Sonuçta devlet en az maliyetle bu işi halletmiş oluyordu. Bu tip vergilendirme daha çok küçük kırsal topluluklar arasında yaygındı. Orta Çağ Fransası'nda vergi toplayanlara Latince *praepositus*'dan (önde gelen) türetilmiş olan *prevot* deniyordu. Kral için vergi toplamak yanında, yerel düzeyde adli, askerî görevler de üstleniyorlardı.²⁴ Sonraki dönemde görevlerini maliye tahsildarlarına devrettiler.²⁵ İlk *prevotun* ne zaman atandığı bilinmemekle

23 Slivinski ve Susman, age, s. 9.

24 John Bell Henneman, "Prevot/Prevote", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995, s. 1428.

25 Bu konuda verdiği bilgiler için Ahmet Deniz Altunbaş'a çok teşekkür ediyorum.

birlikte geç 12. yüzyılda en önemli kent olduğu için Paris prevotlarının en önemlileri olduğu kabul edilmektedir.²⁶

Fransa'da temel amacı savunma olan yerel vergiler daha önemliydi. Bu vergiler yerel ve bölgesel oy kullanılan kurumlar tarafından koyuluyordu. Hangi bölge vergi toplayacaksa oylama onun mükellefleri arasında yapılıyordu. Taşınabilir mallara konan vergiler oylamaya bağlıydı. Oylamayı konsey yapıyor ve feodal bir temsilci gibi kendisinden aşağıda olan, kendisine bağlı olanları temsil ediyordu. Fransa'da bu tip vergi ilk kez 1146'da II. Philippe tarafından uygulandı ama sonra 13. yüzyılın sonuna kadar alınmadı. Görülen o ki Fransa'da çok etkili olmadı. Bunun sebebinin Fransa'da oylama kurumlarının ya da mekanizmasının geç gelişmesi olduğu düşünülmektedir. Bu vergilerden kaçınmak kolaydı. Bu başlık altında alınan vergilerden biri ocak vergisiydi (*fouage*).²⁷ Mal varlığı içerisindeki ocakların sayısı üzerinden alınıyordu. İlk kez 1294'te alındı, 1380 öncesi Fransa'da doğrudan vergilendirmenin en önemli biçimiydi. Mutabakata dayalıydı. 1370'lerde alınan hariç, konduğu her zaman oylanırdı. Fransa'daki diğer vergiler gibi bu da hem merkezi hem de yerel oylama gerektiriyordu. Fransa'da Genel Meclis'in (*Etats Generaux*)²⁸ biçimlenme döneminde (1302-1359) oy kullanma ve vergi ödeme²⁹ yakından ilişkiliydi. Özgür olmayan köylüler oy kullanma hakkına sahip değildi, vergi de ödemezlerdi. Çok fakirler, ocak vergisinden de muaftı.

Yakışıklı Philippe³⁰ (1285-1314) düşük değerde para basıp us-taca vergiler koymasıyla ünlüydü. Vergileri artırarak Fransa krallığını baştan düzenlemeye çalıştı ama papalığın da ruhban sınıfını her tür vergiden muaf tutma girişimi vardı. Papa VIII. Boniface, 5 Şubat 1296'da papanın onayı olmaksızın din adamlarının laikler

26 William Chester Jordan, "Prevot de Paris", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995, s. 1428.

27 Nicholas, age, s. 459.

28 Jon Elster, *France Before 1789*, Princeton University Press, New Jersey, 2020, s. 188.

29 David Stasavage, *States of Credit*, Princeton University Press, New Jersey, 2011, s. 139.

30 Yakışıklı Philippe dönemi vergilendirme için bkz.: Rosemary L. Hopcroft, "Maintaining the Balance of Power: Taxation and Democracy in England and France, 1340-1688", *Sociological Perspectives*, 42/1, (Spring 1999), s. 73.

tarafından vergilendirilmesini engellemek için *Clericis laicos*³¹ adlı fermanı yayımladı.

Aynı Philippe'in koyduğu vergilerden biri, işlemler üzerine konan vergiydi. Latince “*kötü vergi*” anlamına gelen *mala tota* sözcüğünden türeyen *maltote* ismi,³² halkın bu vergiye koyduğu isimdir. Satılan her mala karşılık ödenen her livre karşılığında 1 denier³³ olarak alınan vergiydi. İsyanlara sebep olan bu vergi, ağır bir mali tedbir olarak kabul edilmektedir. İlk olarak 1295'te ve sonrasında 1296'da alınmıştır.³⁴

1350'lerin başında Fransa'daki güvensizlik artmaya başladı, pek çok isyan görüldü. Soylu vergi muafiyetine karşı ilk hamle 1358'deki Jacquerie isyanından sonra meydana geldi. Bu isyan, Fransız tarihinin en ciddi isyanlarından biriydi. Mayıs sonu Haziran başı civarı iki hafta sürdü.³⁵ 1360'larda soyluların büyük oranda muaf olduğu dolaylı vergilendirmenin değişmesi ile soylular ödemedikleri vergiler için oy kullanmaya başladılar. Soylulara vergi muafiyetinin getirildiği dönem, Fransa tahtının zor durumda olduğu ve soyluların desteğine ihtiyaç duyduğu dönemdir. Bu dönemde Fransa tarihindeki en büyük dış tehditlerden biri olan Yüzyıl Savaşları devam etmekteydi ve Fransa'da güvensizlik artmıştı.

Orta Çağ Avrupası'nda Fransa ve İngiltere'yi vergi sistemi açısından karşılaştırsak ortaya nasıl bir tablo çıkar?³⁶

11. ve 12. yüzyıllarda İngiltere'deki vergilendirme sistemi temel olarak dörde ayrılıyordu. İlki (taille ya da İngilizce *tallage*³⁷)

31 Arthur Augustus Tilley, *Medieval France*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 106.

32 Camille Piton, *Histoire de Paris*, J. Rothschild, Paris, 1891, s. 139.

33 Roma *denarius*undan adını alan para birimidir ve 1 livre 240 denier, 1 sol (solidus) 12 denierdir.

34 Tilley, age, s. 107.

35 Robert Bennett, “Jacquerie”, *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995, s. 920.

36 Bu sorunun cevabında verilen bilgiler için bkz.: Yoram Barzel, Edgar Kiser, “Taxation and Voting Rights in Medieval England and France”, *Rationality and Society*, Sage Publications, London, 2002, s. 473-508.

37 John B. Henneman, “Taille”, *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995, s. 1701.

kasabalar, diğer kraliyet arazileri ve Yahudiler tarafından ödenen vergiydi. İkincisi (*danegeld/geld*) tüm toprak sahipleri tarafından ödenen vergiydi. Üçüncüsü toprağı kraldan alan ya da kiralayan kişi tarafından 40 günlük askerî hizmet yükümlülüğü karşılığında ödenen vergi (*scutage*)³⁸ idi. Dördüncüsü aynı kişi tarafından ödenen yardımlardı. Fransa'nın 13. yüzyıldaki vergileri İngiltere'nin 11.-12. yüzyıl vergilerine benzer ancak Fransa'da *danegeld*'e benzeyen bir vergi yoktur.

Feodal sistemde doğrudan kralın himayesi dışında olan serfler bu vergilerden hiçbirine tâbi değildi. Kraliyete ait topraklarda yaşayan serfler kendi lortlarının himayesindeydi ve krala dolaylı olarak bağlıydılar. Serfler lortlarına ağır ödemeler yaparlardı ve lortlar bunlarla krala vergilerini öderlerdi ama lortlarına bağlı olan serfler doğrudan kral tarafından vergilendirilemezlerdi.

12. ve 13. yüzyıllarda kraliyet topraklarından ve geleneksel feodal haklardan gelen gelirler hem İngiltere hem de Fransa'da liderlerin harcamalarının % 75-80'ine tekabül ediyordu. Kalan % 20-25'lik kısım ise çeşitli vergilerden geliyordu. Gelirler hem liderlerin özel harcamaları hem de devletin harcamaları için kullanılıyordu. Özel bir iş birliği ile yapılacak projeler için karşılıklı anlaşmaya dayalı vergiler de dönem boyunca uygulanan vergilerdendi. Hem İngiltere'de hem de Fransa'da geleneksel vergilerden anlaşmaya dayalı vergilere geçiş yaşandı. 14. yüzyılın ortasından itibaren her iki ülkede de gelirlerin çoğu bu tip vergilerden sağlanıyordu.

İki ülkede de geleneksel vergiler, kralın en büyük kızının evlenmesi, ilk oğlunun şövalye ilan edilmesi ve kralın fidye ile kurtarılması gibi amaçlarla kullanılabilirdi. Bu vergiler kralın hâkimiyetinin devamını sağlamak için alınan yardımlardı. Kral yeni bir vergi toplayacağı zaman bunun yasal bir problem için istenip istenmediğine karar verilmesi gerekirdi. Vergi verecek olan halk, oy kullanarak fikrini belirtir; konsey, oylamanın sonucuna göre karar verirdi. Yine

38 Bu verginin İrlanda'da ilk kez alınışı 1222 yılındadır ve 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenli olarak alınan bir gelir kaynağı hâline gelmiştir. Steven Ellis, "Taxation and Defence in Late Medieval Ireland: The Survival of Scutage", *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland*, Vol. 107, 1977, s. 5.

de vergi sebebi çok açıksa, örneğin kralın kızı evleniyorsa, oylamaya gerek duyulmazdı.

Aralıklı olarak alınan ve harcanması kralın tasarrufunda olan *taille/tallage* vergisi para olarak da aynî olarak da alınabiliyordu. Toprak sahipleri başlangıçta askerî hizmet olarak ödeme yapıyorlardı ama bu durum sonradan yıllık³⁹ para ödemesine dönüştü ve verginin adı da değişti. Geleneksel bir vergi olmasına rağmen oy kullanmayı gerektirmeyen, keyfî⁴⁰ bir vergiydi ama yine de miktarı konusunda bazı anlaşmazlıklar olabiliyordu. İngiltere’de 1130’dan 1312’ye kadar tüm kraliyet arazilerinden toplandı. 1217-1268 arasında 12 kez toplandı. En son 1312’de alındı. Fransa’da ilk kez IX. Louis’in yönetimi sırasında (1226-1270) toplandı. Başka amaçların yanı sıra 13. yüzyılda Haçlı seferlerini finanse etmek için de kullanıldı. Bu vergi geleneksel feodal bir vergiydi ve feodal sistemin etkisini yitirmesiyle o da kayboldu.

Bu vergiyi ödeyenlerden olan Yahudi tefeciler, 12. ve 13. yüzyılda her iki ülkede de bu işi yapıyorlardı ve liderler için önemli bir vergi kaynağıydılar. 13. yüzyılın ortasında liderliği İtalyanlara kaptırdılar. Yahudilere konan vergiler başlangıçta geleneksel ve keyfî vergilerdi ve bunlar çok sorun olmuyordu ama 13. yüzyılın sonunda her iki ülkede de insafsız vergiler konmaya başlandı. Bu durum Yahudilerin İngiltere’den 1290, Fransa’dan da 1306’da sınır dışı edilmeleriyle sonuçlandı.

Danegeld İngiltere’de ulusal olan, Fransa’daysa hiç olmayan bir vergiydi. Bunun sebebi olarak Fransa’nın sadece bazı kısımlarının tehdit edilmesi, bütünüünün hiç tehdit altında olmaması gösteriliyor. Bu vergi, Norman istilası öncesinde istila tehdidi ile mücadele etmek için tüm toprak sahiplerinden alınan bir toprak vergisiydi. İlk olarak 991’de karşılıklı mutabakat ile uygulandı ama 1066’da geleneksel bir vergi hâline geldi. 1066-1130 arasında yıllık olarak, özel savunma ihtiyacına bağlı olmayan oranda toplandı, oylanması

39 Michael Moisse Postan, *The Medieval Economy and Society*, University of California Press, California, 1972, s. 125.

40 N. J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, Routledge, London, 1994, s. 209.

gerekmiyordu. 1130-1163 arasında nadiren alındı ve 1163'ten sonra alınmadı. Bu vergi *carucage* adı ile sonradan, sadece 1194-1220 arasında ve nadiren alındı, büyük bir gelir kaynağı değildi. Örneğin İngiltere Kralı John dönemi boyunca sadece bir kez alındı.⁴¹

Askerî hizmet vergisi, Fransa'da 9. yüzyılda oluşturulan geleneksel feodal vergi sisteminin bir parçasıydı. Norman istilası sonrası İngiltere'de de uygulandı. Her iki ülkede de zamanla para ödemesine dönüştü ve *scutage* adını aldı. Oylama gerektirmiyordu. Askerî hizmet ne sıklıkla isteniyorsa vergi de o sıklıkta isteniyordu. 1168'de ilk kez toplandı. Sebebi, artan askerî teknoloji maliyetinin karşılanması olabilir. Fransa Kralı John (1199-1216), belki de 1201-4 arasındaki yenilgilerinden dolayı, söz konusu verginin toplanma sıklığını artırdı. Kralın yönetimde olduğu 17 yılda, 10 kez toplandı. Oysa önceki 36 yılda toplamda altı kez toplanmıştı. Verginin kapsamı, tüm kırsal toprak sahiplerine yayılınca baronlar isyan ettiler. Magna Carta'daki şikâyetlerden biri bu verginin keyfiliği idi. Sonuçta verginin, onu ödeyecek olanların oyuyla belirlenmesine karar verildi ve dolayısıyla da keyfî bir vergi olmaktan çıkıp mutabakat sonucu toplanan bir vergi hâline dönüştü. 14. yüzyılda önemi azaldı, en son 1385'te toplandı.

Danegeld, *taille/tallage* ve *askerî hizmet vergisi* geleneksel vergilerdi; toplanma sıklığı değişebiliyordu, tekrarlanabiliyordu, özel amaçlar için toplanabiliyordu. Karşılıklı mutabakat ile koyulan vergiler taşınabilir mallara koyulabiliyor, toplanma sıklığı değişebiliyor, yeni ortaklaşa projeler için kullanılıyor, yaşanan beklenmedik olaylar ya da yönetime güven kaybı olursa toplanamıyordu. Keyfî vergiler ise liderlerin yeni projeleri için, değişen sıklıkta toplanıyordu.

Yardım başlığı altında değerlendirilen vergiler en şaşırtıcı olanlardır. Farklı şekillerde ve farklı amaçlarla toplanıyorlardı. Savunma amacıyla, kralın en büyük kızı evlendiğinde ya da en büyük oğlu şövalye ilan edildiğinde toplanabiliyordu; yani kısmen mutabakata dayalı bir vergiydi. Her iki ülkede de önce gelenekselken sonradan

41 Sidney Painter, *The Reign of King John*, John Hopkins University Press, Maryland, 2019, s. 125.

mutabakata dayalı hâle geldi. Belirli şartlar altında liderler baronlarından yardım istiyordu. Örneğin bunlardan ilki İngiltere’de Richard’ın (1189-99) yönetimi sırasında oldu. 1216-1272 arasında III. Henry tarafından sıklıkla istendi. Sonraki zamanda sadece üç kez 1302, 1346 ve 1401’de istendi. Kasabalar genelde bu isteklerden muaftı. Fransa’da ulusal vergi sisteminin ve İngiltere’de modern vergilendirmenin kökeni olduğu düşünülmektedir. Bu tip yardımlar istendiği zaman konu konseye geliyordu ve oylanıyordu. 1237-1272 arasında kraldan gelen dokuz istek konsey tarafından reddedildi. Kralın savaşı kabul edilen savaşlar, ulusal savaş olarak görülüyordu. İstenme sebebi yararlı görülürse kabul ediliyordu. Sadece oy kullananlar bu vergiyi ödüyordu. Fransa’da da durum benzerdi. Konsey burada daha geç gelişmiş olmasına rağmen, oy kullanılan kurumdu. Burada da bazen kralın istekleri reddediliyordu.

Taşınabilir mallar üzerinden alınan vergi İngiltere’de yeni bir vergiydi, daha fazla kişi tarafından ödeniyordu ve daha çok gelir getiriyordu. Bu vergi ilk kez II. Henry tarafından 1188’de meşhur “*Selahattin Vergisi*” olarak koyuldu ve 1216-1290 tarihleri arasında yedi kez toplandı. 1290’dan sonra daha sık uygulanmaya başlandı ve 1290-1304 arasında altı kez toplandı. Oranı ve sıklığı dönemden döneme değişiyordu. Genelde savaşları finanse etmek için kullanıldı ve 1334’ten sonra periyodik olarak toplandı. Bu vergiyi ödeyenler oy kullanma hakkına sahipti. Fakirler bu vergiden muaftılar. 13. yüzyılda Fransa’daki ana oy kullanma kurumu konseydi. İki ülkede de feodalizmin etkisini kaybetmesiyle oy kullanma sırasında feodal temsiller azaldı. Fransa’da 14. yüzyılda “Genel Meclis”in gelişmesiyle birlikte oy hakları genişletildi. Yalnız taşınabilir mallar üzerine koyulan vergiler Fransa’da, İngiltere’de olduğundan daha az önemliydi ve yine bir farklılık olarak Fransa’da oy kullanma anlamında ulusal değil yerel kurumlar daha büyük bir role sahipti. Fransa’da mutabakata dayalı vergilendirmeye geçiş İngiltere’den daha geç olmuştur.

İngiltere’de oy kullanma ve vergi ödeme çağ boyunca sıkı sıkıya birbirine bağlıydı ama Fransa’da 14. yüzyılın ortalarından sonra vergi ödemeleri ve oy kullanma hakları birbirinden giderek daha fazla

ayrıldı. Kralın bazı zengin vasalları ya da soylular, 1360-1384 arasında doğrudan vergilerden muaf oldular. Kral, 1360 yılında, temel vergi gelirlerinin çoğunun, satış/gider vergisi olan “yardımlar” ile “*gabelle*” adı verilen tuz vergisi gibi dolaylı vergilerden sağlanmasına karar verdi. Bu vergiler kasabalara büyük bir yük getirdi. Soylu malikâneler büyük oranda kendi kendilerine yetiyorlardı. Dolayısıyla soylular bu vergiden oldukça kolay kurtuldular. Gerçi dönemin temel doğrudan vergisi olan *fouge*’u ödemeye devam ediyorlardı, vergi muafiyetleri kısmîydi. 1384’te uygulanmaya başlanan doğrudan vergi *taille* (kesik) soylulardan alınmadı. Bu muafiyet, 1388 ve 1393 tarihli kraliyet kararlarıyla son buldu. Yine de soylular çağın genelinde vergi de ödüyor, oy da kullanıyorlardı.

Fransa’da olduğu gibi İngiltere’de de krallar yün, şarap, kumaş ve balmumu üzerine koydukları dolaylı vergileri artırdılar. Bu dolaylı vergiler erken 14. yüzyılda kraliyet gelir kaynaklarının en önemlileriydi.⁴²

Din adamları ya da kilise ve manastır vergileri için neler söylenebilir?

Dinî kurumlara ödenecek vergi miktarlarını papalık belirliyordu. Halk bu vergileri mutlaka öderdi çünkü ödemezse öbür dünyasını riske atacağına inanırdı. 13. yüzyıla gelindiğinde papalık⁴³ artık çok zengindi ve bu yüzden papa olmak ya da papalık içerisinde bir makama yakınıni getirebilmek amacıyla çok ciddi entrikalar yaşanmaya başlandı. Bazı papalar döneminde papalık, krallardan bile zengindi.

Erken Orta Çağ’da papalığın bir mali birimi yoktu. Esas geliri miraslardı. 8. yüzyıldan sonra yeni gelir kaynakları bulundu ama bunlar için de yeni bir organizasyon geliştirilmedi, papalığın temel mali işlerini kendi üyeleri hallediyordu. Papalığın mali işler için bir birim oluşturmaları 12. yüzyılın ikinci yarısında oldu çünkü bu

⁴² Hopcroft, agm, s. 74.

⁴³ I. Edward döneminde İngiltere’de Papalık vergileri için bkz.: W. E. Lunt, “Papal Taxation in England in the Reign of Edward I”, *The English Historical Review*, 30/119, July 1915, s. 398-417.

dönemde önceki yüzyılda yaşanan bölünmenin de etkisiyle papalık gelirlerinde azalma olmuştu. Papalığın sürekli artan ihtiyaçları eskiden beri aldığı vergilerle karşılanamıyordu. 13. yüzyılın ilk yarısında Hohenstaufen hanedanı ile masraflı bir mücadeleye girişmesine ek olarak; papalık, Haçlı Seferleri'ni finanse etmeyi de üstlenmişti. Artık ayrı bir maliye birimi kurulmalıydı.

Papalığın merkezîleşme sürecinde idari işlerini *curia romana*, mali işlerini *camera apostolica*⁴⁴ yürütmeye başladı. Bu karmaşık yapıyı devam ettirebilmek için bir dizi vergi getirildi. *Decimae* adlı ondalık vergi, tüm kilise mülklerinden ve kilise cemaatinden gelir ya da ürünlerinin % 10'u oranında alınan vergidir. Bu tip topraklar ve kişiler çok olduğu için kilisenin en büyük gelir kaynağı bu vergiydi. *Annatae* adlı yıllık vergi, din adamlarının sahip olduğu arpalık denen arazilerden elde edilen ve yıllık olarak papalığa ödenen vergiydi, ödemesi atama anında yapılıyordu. Genelde yerel olarak papalık vergi memurları tarafından toplanmasına rağmen, 13.-14. yüzyıllarda Roma'da doğrudan *camera Apostolica*'ya ödeniyordu.⁴⁵ Adını Latince *annus* (yıl) kelimesinden almaktaydı. Bunların dışında *obolo Sancti Petri* adlı Aziz Petrus bağışı ve *servitia* adlı piskoposluk vergileri de vardı.

Yine 14. yüzyılda koyulan arpalık/tımar vergileri papalığın en önemli gelir kaynaklarından⁴⁶ biriydi. Bu başlık altında çeşitli vergiler gruplandırılıyordu. Papa tarafından atanmaları ve kutsanmaları sebebiyle patrikler, başpiskoposlar, piskoposlar, başrahipler ve bazı rahipler tarafından ödenen vergi de bu kategoridedir ve adına *servitia* denmektedir. Aslında kökeni bu atanmalardan dolayı papaya verilen hediyelere dayanmaktadır. Zamanla bu hediye zorunlu bir ödeme hâline gelmiştir. Ödemeyenler aforoz edilme ya da görevden uzaklaştırma ile karşı karşıya kalabiliyordu. Bu vergi, tahsildarlar yoluyla toplanmıyor, ilgili kişiler tarafından doğrudan papalık

44 Kirsii Salonen, *Papal Justice in the Late Middle Ages*, Routledge, London, 2016, s. 13.

45 Joachim W. Stieber, *Pope Eugenius IV the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire*, Brill, Leiden, 1978, s. 373.

46 Orta Çağ Avrupası'nda Papalığın gelir kaynakları için bkz.: W. E. Lunt, "Financial System of Medieval Papacy in the Light of Recent Literature", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 23, No: 2, Oxford University Press, Feb. 1909, s. 273-295.

hazinesine ödeniyordu. Belli bir miktardan daha az geliri olan din adamları bu vergiden muaf olabiliyorlardı.

Haçlı seferi vergileri bazen tüm ülkeye bazen de tek bir ülke ya da bölgeye has olabiliyordu. Miktarı genelde gelirin % 10'uydu. Miktar, vergi mükelleflerinin yemini ya da komşuların tanıklığı ile belirleniyordu. Vergi tahsildarı durumdan şüphelenirse araştırma yapabiliyordu. Vergilerin ödenmesi genelde yılda iki taksitle yapılıyordu. Belirtilen zamanda vergisini ödemeyen ruhban sınıf üyeleri aforoz ediliyordu. İnatçılığın devam etmesi durumunda laik güç, mallarını haczedebiliyordu.

14. yüzyılda konan başka bir gelir vergisi, gönüllü yardımdı. Bu vergi piskoposlar tarafından geliştirildi. Verginin sadece adı gönüllüydü çünkü bir bölgenin ruhban sınıfı bu vergiyi vermesi için çağrıldığında bu gönüllü bir vergi olmuyordu.

Yüksek rütbeli din adamlarının başka bir yükümlülüğü de ziyaret vergisiydi. 11. yüzyıldan itibaren başpiskoposların cübbe giymeden önce havarilerin mezarlarına periyodik olarak ziyaretler yapmaları zorunluydu. Papadan kutsama duası alan başrahipler ve takdis alan piskoposlar da aynı görevi yerine getirmeye mecburlardı. İtalyan din adamları her yıl, İngiliz olanlar üç yılda bir geliyordu. Bu vergi her ziyarette değil bazılarında alınıyordu. Ziyaretleri *visitatio realis* ve *visitatio verbalis*⁴⁷ olarak ayırmışlardı ve ilkinden ödeme alıyorlardı. Buralara ziyaretlerin artması ile neredeyse tüm üst düzey din adamları için zorunlu hâle getirildi ama ödeyenlerin sayısı azdı çünkü çoğu ikinci kategori kapsamında ziyarette bulunuyordu. Ödeme kişi tarafından doğrudan hazineye yapılıyordu. Ödeme çok gecikirse aforozla tehdit ediliyordu. Belgelerden anlaşılan, tarikat mensubu din adamlarının ya tahılı ya da hayvanı vardı. Bunlar üzerinden vergi veriyorlardı.

Annatae vergisi farklı yerlerde *fructus primi anni*, *annalia* ve *fructus medii anni* olarak da geçmektedir. Bu vergilerin miktarı diğer vergilerden fazla değildi. Vergi tahsildarları tarafından toplanıyorlardı.

47 Sebastian Bach Smith, *Elements of Ecclesiastical Law*, Vol. I. Ecclesiastical Persons, Benziger Brothers, New York, 1893, s. 341.

Arpalık sahibi din adamlarının ödediği başka bir vergi daha vardı. Arpalığın boş geçen süresi içinde yetişen meyveler, geleneksel bir hak olarak üst düzey din adamlarının oluyordu. Böyle bir el koymayı papalık vergisi olarak ilk uygulayan XXII. John'du. Seçildikten sonra yüzyüze kaldığı problemlerin en önemlisi mali olanıydı.⁴⁸ Ödeme bazen tek bir din adamından isteniyordu bazen tümünden.

Manastırlar da vergi alıyorlardı. Bazı Frank resmî belgelerinde dinî kurumların vergiden muaf olduklarına dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca krallar manastırlara vergi geliri bağışlayabiliyorlardı. Örneğin 965'te I. Otto, Lüneburg'daki Aziz Michael Manastırı'na, Şarlman'ın sınır vergi istasyonlarından biri olan Bardowick'in tüm ticaret vergilerinin % 10'unu bağışlamıştır (*decimam partem totius thelonei ad nostrum ius pertinentis in Bardewic concessimus*⁴⁹). Bu, gelirin belli miktarını bağışlayan bir karardır ama tamamını bağışlayan kararlar da verilmiştir.

15. yüzyılda gerçekleştirilen Constance Konsili Doğu-Batı kiliselerini birbirinden koparan, *Büyük Ayrım*'ı ya da *Schizma*'yı sonlandıran, kiliseyi tekrar tek çatı altında toplayan konsil olarak bilirse de kilise reformu anlamında başarısız olmuştur. Reform yapmaya çalıştığı alanlardan biri de papalık vergileridir.⁵⁰

Vergilerden dolayı isyanlar çıkıyor muydu?

Vergilerden dolayı pek çok isyan çıkıyordu. Örneğin 1323-8'de Flandre'de aşırı vergiler yüzünden köylü isyanı çıktı. Yüzyıl Savaşları sırasında İngiltere'de halktan toplanan vergiler halkı çok zor duruma düşürmüştü. 1377'de baş/kelle vergisi toplanmaya başlandı ve 1379, 1380 ve 1381'de de alındı. Başlangıçta 14 yaş ve üzeri herkesten dört denarius olarak alındı. Bu vergiden sadece ayrı bir şekilde vergilendirilen ruhban sınıf ve yoksullar muaftı. 1379'da 16

48 John E. Weakland, "Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316-1334", *The Catholic Historical Review*, 54/2, July 1968, s. 285.

49 Konrad I., Heinrich I., Otto I., *MGH, Dip. in folio I*, 309, Ed.: Th. Sickel, Hanover, 1879-1884, s. 424.

50 Phillip H. Stump, "The Reform of Papal Taxation at the Council of Constance (1414-1418)", *Speculum*, Vol. 64/1, (Jan. 1989), s. 69.

yaş üzerindekiilere uygulandı ama bu sefer de kişinin durumuna göre miktarı değişiyordu. Hizmetçi ve işçiler dört, esnaf altı denarius ya da bir solidus, daha çok geliri olanlar daha fazla ödüyordu. Evli çiftler aynı oranda bireysel olarak ödeme yapıyorlardı. 1380-1’de ise 15 yaş ve üzerindekiiler, dört denariustan 12 denarius kadar farklı miktarlarda vergilendirildi.⁵¹ Bu vergi belirtilen yaşlardan büyük olan tüm erkek ve kadınlara, gelirlerinden bağımsız olarak uygulanıyordu. 1381’de bunun üç misli olan başka bir baş/kelle vergisi kondu. Herkes bu vergiyi ödeyecekti. Halkın çoğunun bunu ödeyecek gücü olmadığı için 1381’de adına “Köylü İsyanı” denen bir isyan başladı. Fransa’nın Yüzyıl Savaşları ortasında olduğu dönemde 1382’de çıkan Maillotins⁵² isyanında vergi memurları çekiçe öldürüldü. Dönemin kralı VI. Charles isyanı sert bir şekilde bastırdı.⁵³

Roma vergi sisteminden de bahsedebilir misiniz?

Roma Cumhuriyet döneminde vergiler, bir eyaletten diğerine ya da bir bölgeden İtalya’ya geçişte ödenen sınır vergileri, pazar, köprü vergileri,⁵⁴ ordu için verilenler, arazi vergileri, maden, tuz vergisi, liman vergisi ve azat etme vergisi olarak gruplandırılabilir.⁵⁵ Ordu için verilenler *tributum*, *stipendium* ve *leitourgaia* idi. Arazi vergilerinin başında ondalık vergi geliyordu. Devlet arazisinden elde edilen tahıl hasadı üzerinden alınan bir vergiydi. Tarım alanı olarak kullanılmayan otlakların kiraya verilmesinden, doğal kaynaklar olan tuz, taş, kireç ocaklarından ve kereste üzerinden de vergi alınıyordu. İtalya’daki madenlerin işletilmesi yasak olduğundan, eyaletlerde işletilen madenlerden de vergi alınıyordu. Azat etme vergisinde ise

51 P. J. P. Goldberg, “Urban Identity and the Poll Taxes of 1377, 1379 and 1381”, *The Economic History Review*, 43/2, (May, 1990) s. 195.

52 W. T. Waugh, *A History of Europe*, Routledge, New York, 1932, s. 12-13.

53 William W. Clark, John B. Henneman, “Paris”, *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995, s. 1328.

54 Roscoe Pulliam, “Taxation in the Roman State”, *The Classical Journal*, 19/ 9 (June 1924), s. 547.

55 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Duygu Özer Sarıtaş, *Cumhuriyet Dönemi Roma Vergi Sistemi*, On İki Levha Yayıncılık, 2012.

kölesini azat edecek olan efendi kölenin değerinin % 5'ini hazineye ödemek zorundaydı.

Roma imparatorluk dönemindeki vergi sistemi farklı özelliklere sahiptir. Yansımalarını Erken Orta Çağ vergi sisteminde görebiliriz. Gümrük vergileri,⁵⁶ imparatorluk vergileridir ve hazine gelirlerindendir. Ticaret üzerinden alınan vergiler para olarak ya da aynî olarak alınabilirdi. Bu da malların belli bir yüzdesiydi. Bu oran genelde % 2 ila % 5 arasında değişiyordu. Bizans'ta bu oran bazen % 25'lere kadar çıkabiliyordu.

Germanlerin vergi sistemi hakkında bir bilgimiz var mı?

Bazı uzmanlar Germanlerin Roma vergi sisteminden yararlandığı bazıları ise tam tersini düşünüyor. Tam tersini düşünenlere göre Germanler, Roma vergi sistemini alıp uygulamadılar çünkü çok işlevsel kabul etmesek de kendi vergi sistemleri vardı, üstelik Roma'daki kurum ve şehir sistemi Germanlerde yerleşmemişti.⁵⁷ Öyle ya da değil krala ödenen vergiler arasında ilk sırayı, barışı, huzuru sağlaması için ödenen geleneksel vergi alıyordu. Bu vergi tartışmaya açık değildi.

Tourslu Gregory'nin verdiği bilgilere göre Erken Orta Çağ'da dullar ve yetimler de dâhil olmak üzere vergi ödemeyenlere ağır yükler düşüyordu. Childebert (511-558) döneminde Puvatya örneğinde piskopos bunun yeniden değerlendirilmesini istedi ve sonuçta fakirlere yardım sağlandı ve sadece adil vergiler alındı.

Erken Orta Çağ Lombardlar örneğinde belgelerde sadece fuar, kavşak vergileri ve ürünlerden alınan vergilerden bahsedilmekte, arazi ya da baş/kelle vergilerinden bahsedilmemektedir.⁵⁸ Ek olarak 584'te yeni bir lider tahta çıktığında yerel Lombard şefleri, mal varlıklarının

56 Hatice Palaz Erdemir, Ramazan Gökbnar, "Efes Gümrük Yazıtında Gümrük Vergileri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/1, 2017, s. 228.

57 Germanlerin vergilendirilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: S. J. B. Barnish, "Taxation, Land and Barbarian Settlement in the Western Empire", *Papers of the British School at Rome*, Vol. 54, British School, Rome, 1986, s. 170-195.

58 Karol Modzelewski, *Barbarların Avrupası*, Çev.: Nedim Demirtaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 94.

yarısını vergi olarak yeni iktidarın ihtiyaçları için vermişlerdir. Lombardlar, Kuzey İtalya'da hâkim olunca burada yaşayan Romalılar, tıpkı diğer yerlerde olduğu gibi, onlara vergi vermeye başlamışlardır. Vizigotlarda ise vergi toplama görevi kent yönetimlerindeydi.⁵⁹ Vandal Krallığı'nın yapısı hakkında yazılı kaynaklar çok az olduğu için vergilendirme sistemleri hakkında kesin bir şey söylemek zordur ancak onlarda da bazılarının vergiden muaf olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Yani aslında hepsinin kendine göre bir vergi sistemi vardı.

Son olarak, Frankların vergilendirme sistemine değinebilir miyiz?

Her ne kadar bazı uzmanlar kabul etmese de çoğunluğun görüşüne göre Merovenjlerin vergi sistemi, geç Roma vergi sistemine dayanır. Bana göre de Franklar vergilendirmede hem Roma geleneklerinden hem de Lombard sisteminden etkilendiler. Diğer Germen halklarda olduğu gibi Franklarda da vergilendirme çok önemliydi. Bunu şuradan da anlayabiliriz: Frankların erken döneminde yapılan yasalarda Frank devletine vergi ödeyen bir Romalıya⁶¹ verilen zararlar ödemenen birine verilen zarar farklı ceza gerektiriyordu. Vergi ödeyen birine zarar vermenin cezası daha ağırdı.

Frankların iki hanedanında da Germen kabilelerin eski toprakları olan doğu eyaletlerinden toplanan ve krala ödenen vergiler vardı. Bunlara bazen Germen dilindeki karşılıkları (*steura-osterstuofa*) bazen de Latince karşılıklarıyla [*tributum-census regis* (kral hakkı)] rastlıyoruz. Bu vergi ayrıca genel seferberlikten muaf olmak ya da huzuru bozmanın cezası olarak da ödeniyordu. Franklarda vergileri toplama görevi *grafio* denen kontlarındı, ödenen vergilerin bir kısmı krala, bir kısmı kraliyet memurlarına bir kısmı da dinî kurumlara gidiyordu. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla toplanan vergilerin genelde onda

59 Modzelewski, age, s. 77.

60 Philipp von Rummel, "Settlement and Taxes: The Vandals in North Africa", *Between Taxation and Rent Fiscal Problems from Late Antiquity to Early Middle Ages*, Ed.: P. C. Diaz, I. M. Viso, Edpuglia, Bari, 2011, s. 28.

61 "Si quis (vero) Romanum tributarium occiderit ...", Pactus Legis Salicae, *MGH, L. L. Nat. Germ.*, 4.1., Ed.: K. A. Eckhardt, Hanover, 1962, s. 157.

birlik kısmı dinî kurumlara bağışlanıyordu. Aynı durum Otto (ö. 973) döneminde de mevcuttu. Kraliyet memurları arasında kontlar da vardır. Kontların kendilerine ait olup idare ettikleri bölgelerden vergi almaları yasaktı, kral toplanan vergilerden onlara pay gönderirdi. Öte yandan kontlar hiç beklemeden, topladıkları vergilerin onda birini dinî kurumlara, kalanını hazineye gönderiyorlardı. Franklarda özgür halkın tamamının ödediği *census* ya da *tributus* denilen kamusal bir vergi vardı.⁶² Kralın toprak tahsis ettiği doğuştan özgürler, seferlere katılmadıkları zamanlarda bir savaş vergisi öderlerdi. Aynı kişiler bunun dışında krala ait araziye işlettikleri için başka vergiler de ödüyorlardı. Vergilendirme, yeni ele geçirilen yerlerde de mutlaka uygulanıyordu. Örneğin Saksonya'da Hristiyanlığı yerleştirmek için yapılacak olan kiliselerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yerel halkın tümünden vergi alınıyordu. II. Clothar (584-629) ve oğlu Dagobert (605-639) dönemlerinde yılda 500 inek (Dagobert 633'te onların ricası üzerine vergiden vazgeçmiştir),⁶³ Kısa Pepin döneminde 758'de 300 at vergi olarak toplanmıştı.⁶⁴ Bu vergiler her zaman hayvan ile ödenmiyordu. Bazı yerlerde hayvan derisi, çamlık ve meşeliklerde domuz otlatma vergisi⁶⁵ de ödeniyordu.

Başlangıçta Frank istilasından sonra Galya'da hiç değişiklik olmadı. Özgür doğumlu Franklara verilen topraklar vergiden muaf-tı. Chilperic (561-84) 578'de Britanya'ya karşı seferi için fakirleri ve ruhban sınıftan olanları askerî hizmet yükümlülüğünden muaf tuttu. 579'da çok ağır vergiler koyduğunu Tourslu Gregory'den öğreniyoruz.⁶⁶ Bu vergiler sadece arazi üzerinden değil karşılamaları

62 Modzelewski, age, s. 410-1.

63 "quinnentas vaccas inferendalis annis singolis a Chlothario seniore censiti reddebant, quod a Dagoberto cassatum est", *Chronicum Fredagarii libri IV cum Con.*, 74, *MGH, SRM*, Ed.: B. Krusch, Hanover, 1888, s. 158.

64 "...annis singulis honoris causa ad generalem conventum equos CCC pro munere daturus", *Annales Regni Francorum*, *MGH, SS rer. Germ.*, VI, Ed.: G. H. Pertz, Hanover, 1895, s. 17.

65 Modzelewski, age, s. 396.

66 "Chilpericus vero rex discriptiones novas et gravis in omne regno suo fieri iussit", *Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum Libri X*, *MGH, SS rer. Merov.*, 1.1, Ed.: B. Krusch, Hanover, 1951, s. 233.

imkânsız olana kadar, çalışan kişi sayısı üzerinden de hesaplanıyordu. Limoges halkı 1 Mart'ta toplandı ve Mark adlı vergi tahsildarını öldürmeye karar verdi. Şehir piskoposu Ferreolus korumasaydı öldüreceklerdi. Kalabalık bir grup halinde toplanarak talep defterini yaktılar; bu davranışları yüzünden kral şehre çok büyük ceza verdi.⁶⁷

Merovenjler Roma'dan devraldıkları vergi düzenini devam ettirdiler. Geçiş ücretlerini ve pazar vergilerini aldılar, altın para bastılar, sahipsiz arazilerden elde edilen kardan pay istediler, kraliyet mülklerinde yetiştiricilik yapanların borçlu oldukları ödeme ve hizmeti de aldılar.⁶⁸ Onlar da tıpkı Roma ve Gotlarda olduğu gibi kiliselere ve bireylere vergi muafiyeti veriyorlardı. Örneğin 540'larda ve 590'larda Auvergne kiliselerine muafiyet verdiler ama bir nesil sonra geri aldılar. 7. yüzyıl belgelerinde böyle muafiyetlerden bahsedilmez. İlk Merovenj kralları, Roma'dan aldıkları miras ile, herkesin özel mülkiyetinde olan ve kolayca elden çıkarabilecekleri araziler için her yıl geleneksel ödemeler alıyorlardı. Krallar bu gelirin yanı sıra kendi kontrollerine giren mülklerden ve kendilerine bağımlı olanlardan da büyük gelir elde ediyorlardı. Vergi tahsilâtıyla kraliyet mali idaresi (*fiscus*) ilgileniyordu. Merovenjler genelde kiliseleri ve özgür Frankları vergiden muaf tutuyorlardı ama bazen şerefli bir emeklilik kazanmış olanları, halkın çok önem verdiği işler yapanları da muaf tutabiliyorlardı. Bu dönemde yazılmış bazı eserlerde vergi kayıtlarında adı olmayan kişinin gerçek özgür kişi olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁹

67 “Sed et alii functionis infligebantur multi tam de reliquis terris quam de mancipiis; quod implere non poterat. Lemovicinus quoque populus, congregatus in Kalendas Martias Marcumque refrendarium, qui haec agere iussus fuerat, interficere voluit; et fecisset utique, nisi eum episcopus Ferreolus ab imminente discrimine liberasset. Areptis quoque libris discriptionum, incendio multitudo coniuncta cremavit. Unde mutlum molestus est, dirigens de latere suo personas, inmensis damnis populum adflixit suppliciisque conteruit, morte multavit”, Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum Libri X, *MGH, SS rer Merov.*, 1.1, Ed.: B. Krusch, Hanover, 1951, s. 234.

68 Water Goffart, “Old and New in Merovingian Taxation”, *Past & Present*, No. 96, August 1982, s. 19-20.

69 Goffart, *age*, s. 11-12.

Vergi muafiyetlerine örnek vermek gerekirse; Aziz Denis manastırına, daha önce III. Sigebert (630-656), III. Clothar (ö. 673), II. Childeric (639-645) ve III. Theuderic (651-691) tarafından verilen geçiş vergisi/ücreti alma ayrıcalığını 692 yılında III. Clovis (691-694) (bazı yerlerde IV. Clovis olarak da geçmektedir) de onaylamıştır.⁷⁰

660'ta III. Clothar, annesi Baldechild tarafından yaptırılmış olan Corbie Manastırı'nın keşişlerini ve temsilcilerini tüm geçiş vergilerinden ve diğer ödemelerden (köprü ücretleri, tekerlek vergisi) muaf tutmuştur.⁷¹ II. Chilperic (675-721) 716 tarihli kararıyla Corbie Manastırı için, hepsinin ayrı ayrı miktarı belirtilerek; yağ, balık, karabiber, kimyon, sarımsak, tarçın, hint sümbülü, hurma, incir, badem, fıstık, zeytin, nohut, altın renk boya, deriler, parşömen, şarap taşıyan atlar, bira, et, balık sosu, baharatlar, keçi, tavuk, yumurta, tuz, sirke ve ahşabı vergiden muaf tutmuştur.⁷²

Şarلمان (768-814) döneminde, kiliseye ödenen ondalık vergi zorunlu hâle getirildi. Aynı dönemde verilen kararla hem satış yapan hem de satın alan tüccarlar kralın temsilcileri olan *missus dominicus*-lara⁷³ vergi ödeyeceklerdi. Ondalık vergileri toplamak piskoposların kontrolünde olacaktı.⁷⁴ Geçiş ücretleri ve otlaklara-arazilere verilen zararı telafi etmek için alınan geçiş vergileri eskiden beri alınıyorsa devam edilecek, yeni konmuşsa kaldırılacaktı.⁷⁵ Dindar Louis

70 "Chlodoveus III. rex ecclesiae S. Dionysii secundum privilegia antecessorum suorum Sigiberti, Chlothacharii III, Childerici II. et TheudERICI III. regum,eiusdem basilicae ab omni theloneo omnibusque redhibitionibus in regno suo liberat", MGH, Dip. in fol., DD Merov., 61, Ed. G. H. Pertz, Hanover, 1872, s. 54.

71 "Chlothacharius III. rex monasterii Corbeiensis, a regina Baldechilde matre sua constructi, agentibus immunitatem concedit ab omni theloneo omnibusque redhibitionibus, quas fiscus exigere consueverat", MGH, Dip. in fol., DD Merov., 38, Ed. G. H. Pertz, Hanover, 1872, s. 35.

72 29 Nisan 716 . MGH, Dip. in fol., DD Merov., 86, Ed. G. H. Pertz, Hanover, 1872, s. 76.

73 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Genç, age, s. 108-118.

74 "ut decimae in potestate episcopi sint", Karoli Magni Capitularia 81, 4, MGH, Capit. Reg. Fran. I, Ed.: A. Boretius, Hanover, 1883, s. 178.

75 "de teloneis et cespitaticis, ..., teneant, id est ubi antiqua consuetudo fuit, ita exigantur, ubi nova fuerint inventa, destruantur", Karoli Magni Capitularia 46, 10, MGH, Capit. Reg. Fran. I, Ed.: A. Boretius, Hanover, 1883, s. 132.

(813-840) gümrük vergilerinden gelen geliri korumak ve tüm vergileri toplayabilmek için ticareti halk pazarları ile kısıtladı. Lothar (817-855) 823'te vergi kaçırma sorunu yüzünden, Frank İtalyası'nda resmî limanlar dışında ticaret yapılmasını yasakladı. Frank topraklarındaki tüm sahiller ve nehirlerden geçiş ücreti alınması için onları parçalara böldü. Yabancı tüccarlardan alınan vergi miktarı genelde % 10'du, Frank vergi kayıtlarında bu nedenle *decima* diye geçmektedir. Bu vergi, kurulan vergi istasyonlarında ödeniyordu. Atlar, kadın-erkek köleler, yün, keten, kumaş ve kılıçlardan alınıyordu. *Decima* ticaretle sınırlı değildi; gelirden, kilise topraklarından veya serflerin üretimi üzerinden de alınıyordu. 10. yüzyıla ait belgelerde Slavlar ve Germenler tarafından ödendiği görülmektedir. Bu vergi ilk kez Karolenjlerde görülse de muhtemelen Merovenjlerde de vardı. 7. yüzyılda Merovenj Galyası'nda ve hem Vizigot hem Müslüman İspanya'da ürün üzerinden % 10'luk vergi alındığını biliyoruz. 6.-7. yüzyıllarda Marsilya; Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz ile temas hâlinde olan ana Frank limanıydı.⁷⁶

Tüccarlar pek çok vergi öderdi, tekerlek vergisi, araba vergisi, köprü geçiş ücreti ve nehirleri geçerken ödedikleri vergiler bunlardandı. Dindar Louis 828'de tüccarlara özel bir ayrıcalık tanıdı, geçiş ücretlerinden muaf tuttu. Sonuç olarak çağ boyunca diğer halklarda ve devletlerde olduğu gibi Franklarda da vergilendirme oldukça değişken bir görünümündedir.

76 Neil Middleton, "Early Medieval Port Customs, tolls and Controls on Foreign Trade", *Early Medieval Europe*, 13/4, 2005, s. 330.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA TATİL

Orta Çağ Avrupası ve tatil kelimelerini bir araya getirdiğimizde aklımızda ne canlanmalı?

Bugün bildiğimiz ve yaşadığımız manada bir tatil kavramı Orta Çağ Avrupası'nda yoktu ama bu tatil yapmıyorlardı anlamına gelmiyor. Hatta bugünden daha fazla tatilleri vardı. Sıradan halk çok çalışıyordu, sadece kendi işini değil bağlı olduğu lordun işini de yapıyor. Bu nedenle çoğunlukla kendi işine sıra gelmiyordu. Yine de bazı yerlerde geçim sıkıntısından dolayı zorunlu tatillerin çok olmasına itiraz edenler bile oluyordu.¹

Çoğu kişi resmî tatil olan kutsal pazar günlerinde çalışmıyor ve hatta bazıları, cumartesi günleri de çalışmıyordu. Bayram/yortu günleri de tatildi. Kilise takvimine baktığınızda hemen hemen her gün için bir azizin günü olduğunu görürsünüz. İngilizce tatil anlamına gelen *holiday* kelimesi *kutsal gün* demektir. Elbette bu günlerin hepsinde tatil yapılmıyordu ama önemlilerinde çalışmaya ara veriliyordu. Ayrıca bazı bayram günlerinin kendine has rengi de vardı.

Bunlara ek olarak düğün-cenaze, bir kralın gelişi, şövalye turnuvaları da tatil sebebi olabiliyordu. Hz. İsa'nın yaşamıyla ilgili (Noel, Paskalya, Whitsun, Epifani, göğe yükseliş gibi) tatillere ek olarak, Hz. Meryem ile ilgili günler (göğe yükselişi, doğum günü, gebe kalması gibi), havarilerin ölüm yıldönümleri, şehitlerin anma günleri

1 Miriam Davis, "Festivals and Holidays", *Encyclopedia of Medieval Literature*, Ed.: L. C. Lambdin, R. T. Lambdin, Routledge, New York, 2000, s. 195.

de tatil kabul edilebiliyordu. Bir düğün, tüm köy için ortak tatil olurdu.

Kırsal yerlerdeki törenler daima halka açık yapıldı. Yerel kiliselerde azizlerin anma günlerinde insanlar toplanırdı, buna *kirtag* (kilise günü) ya da *kirmes* denirdi. Bugünkü *kermes* kelimesinin buradan geldiği düşünülmektedir.

İnsanlar tatil günlerinde neler yapıyordu? Yönetimler müdahale ediyor muydu?

Tatillerin çoğunun belirli gelenek ve görenekleri vardı. Bunların çoğu dinîydi, ancak birçoğu Hristiyan takvimiyle harmanlanmış eski pagan bayramlarıydı. Papa Büyük Gregorius'un Augustine'i 6. yüzyılda Angil ve Saksonlara Hristiyanlığı öğretmek için görevlendirmesinin bunda büyük payı olduğu düşünülmektedir. Augustine onları Hristiyan yapabilmek için bu çatı altında geleneksel âdetlerine devam etmelerine izin vermiş, böylece pek çok pagan âdet Hristiyanlık ile harmanlanmıştır. Bir kısmı da tarımsal faaliyet kökenliydi. Tüm Azizlerin Günü, Hz. Meryem Yortusu ve Lammas Günü tarımsal kökenli festivallerin antik döngüsünün bir parçasıydı ve Orta Çağ Avrupası'nda kutlanıyordu.² Dolayısıyla eski geleneklerin sürdürüldüğü bayramlardı.

Genel olarak bakıldığında hemen hemen her tatilin kutlanma şekli aynıydı. Şenlikler düzenlemek, geçit törenleri yapmak, ateşler yakmak, kilise ayinleri düzenleyip dualar etmek, ziyafetler vermek, güne özel yemekler yemek en bilinen kutlama şekilleriydi. Ayrıca dans gösterileri yapılıyor, davullar, çanlar çalınıyor, maskeler takılıyor ve dinî oyunlar sahneleniyordu. Oyunların amacı hem insanları eğlendirmek hem de Hristiyanlığı öğretmekti. Kutlamalar için çadırlar da kuruluyordu.

Yortular genelde kilise içindeki bir ayinle başlıyor, ayin bitince kiliseden ayrılan insanlar köy meydanında ya da kilise önünde toplanıyordu. Kilise etrafındaki mezar taşları arasında da kutlama yapılabilirdi. Kilise önleri aynı zamanda yıllık fuarların

2 Davis, agm, s. 189.

yapıldığı yerlerdi. Kutlamaların çoğu ise merkezden uzak yerlerde, köy-kasaba sınırlarında ya da tepelerde, köprülerde yapılıyordu. Geç Orta Çağ'da özel günler için özel inşa edilmiş yerler kullanılmaya başlandı.

Tatiller, yerel bir fuarı ya da festivali, gezici bir eğlenceyi görmek ve yerel olarak bulunmayan şeyleri satın almak için bir günlük izin vesilesiydi. Orta Çağ Avrupası'ndaki şehirlerde, büyük olanlar hariç, genellikle yılda bir kez büyük bir fuar yapılırdı. Festivaller ise hemen hemen her ay vardı. Şubat ayında Sevgililer Günü, ekim ayında Cadılar Bayramı, mart ve nisan aylarında Paskalya, aralık ayında Noel, bunlardan bazılarıydı.

Tatil günlerinde aksatılmaması gereken tek iş hayvanların bakımıydı. Hayvanların yeterince yemek yemesini sağlamak ve inekleri sağmak gibi gerekli işler mutlaka yapılıyordu. Orta Çağ'da yönetimler her zaman bu tatil günleri için düzenleme yapmaya çalışmıştır. Düğün (gelinlik fiyatı, davet edilen misafir sayısı, müzisyen sayısı ve yeri), vaftiz, cenaze gibi törenlerle ilgili 13.-15. yüzyıllardan günümüze gelen 500'den fazla yönetmelik vardır. Yarıdan fazlası düğünlerle, % 35'i vaftizle ve % 15'i cenazelerle ilgilidir.

Bu düzenlemelerin amacı çeşitliydi. İnsanları büyük borçlardan korumak (çünkü aksi hâlde evlenmek ve çocuk yapmak istemeyebilirlerdi), düğün yemeğinde Kutsal Ayın'den daha fazla kişi olmasını engellemek, müzisyenlerin ve biranın çiftin memleketinden gelmesi gerektiği şartını koyarak yerel ekonomiyi korumak bunlardan bazılarıydı. Bazen de gündüz düğünü yerine daha kısa sürsün diye akşam düğününe izin verilirdi. Düzenlemelere uyulup uyulmadığını, törene katılan belediye görevlileri denetlerdi.

Tarımsal faaliyet kökenli derken kastedilen tam olarak nedir?

Orta Çağ nüfusunun % 90'ı tarım ya da ilişkili işlerde çalışan insanlardı. Bazı bayramlar ya da tatil günleri belirli mahsullerin ne zaman ekilmesi veya hasat edilmesi gerektiğini belirleyen eski tarımsal kutlamalara dayanan günlerdi. Orta Çağ Avrupası'nda yıl,

tarımsal yıl üzerine odaklanan ve tatillerle işaretlenen dört mevsime ayrılıyordu.³ Örneğin buğday ve çavdar, Mikail gününden (29 Eylül) Noel'e, ilkbahar mahsulleri Noel'in sonundan (Ocak başından) Paskalya'ya kadar ekilirdi. Yine Mikail Günü, esnaf için kışın ve mali yılın başlangıcıdır.

Kasım ayının sonuna kadar hayvan yemi azalıyordu. Bu sebeple Anglosakson takviminde "kanlı ay" olarak geçiyor,⁴ çok sayıda canlı hayvan kesiliyordu ve kasım ayı, yaklaşan uzun kış boyunca yemek üzere etin tuzlandığı bir aydı. Kışın karanlık ve soğuk günlerinde zemin donduğundan hiçbir tarım faaliyeti yapılamıyordu. Havanın izin verdiği yerlerde ekilen ilkbahar ürünleri, mayıs başından itibaren yetismeye başlıyordu. Çamurlaşmış yollar bu dönemde kurumaya başlıyor ve böylece tüccarlar yola çıkabiliyordu. Bu dönem aynı zamanda 1 Mayıs ve bahar festivallerinin kutlandığı dönemdi.

Festivallerde verilen ziyafetler nasıldı?

Yılın en abartılı ve en büyük festivalleri, en güçlülerin ev sahipliği yaptığı festivallerdi. Orta Çağ'da bir kutlama yapmak veya bu kutlamalara ev sahipliği yapmak kişiye daha yüksek bir sosyal statü kazandırırdı. Herhangi bir kutlama veya ziyafette, her zaman yükseltilmiş bir platformda olan ve kutlamadaki en güçlü insanların oturduğu yüksek bir masa vardı. Bu kutlamalarda mızrak dövüşleri, soytarılar, ozanlar, akrobatlar ve hokkabazlar izlenebilirdi. Düzenlenen ziyafetlerin bütün gün, hatta birkaç gün sürmesi gerekiyordu. Ziyafetler katılımcılar için âdeta bir yemek kursuydu.

1252 Noel gününde⁵ III. Henry, 1.000 soylu ve şövalyeyi, hem Noel'i hem de kızı Margaret'in, İskoçların Kralı Aleksander ile evliliğini kutlamak üzere York'ta ağırladı. Ziyafet çok pahalıya mal oldu, kral iki ton beyaz, bir ton kırmızı şarap ikram ederken,⁶ sadece York

3 Davis, agm, s. 189.

4 Joseph Gies, Frances Gies, *Life a Medieval Castle*, Harper&Row Publishers, 1979, s. 207.

5 Samuel L. Macey, *Patriarchs of Time*, The University of Georgia Press, 2010, s. 126.

6 David Comfort, *Just Say Noel*, Fireside Book, New York, 1995, s. 143.

başpiskoposu 600 besili öküz ve 2.700 poundluk şaşırtıcı bir meblağ ödeme yaptı. Yaklaşık 150 yıl sonra II. Richard, Noel partilerine katılan 10.000 kişi için günlük 2.000 öküz ve 200 varil şarap tedarik etmişti.⁷ Menüler de çok çeşitli olurdu, çorbalar, ekmekler, kuş, balık, sığır ve koyun eti, tatlılar servis edilirdi. En çok ikram edilen ise başıyla birlikte servis edilen yabandomuzuydu. Tüccar sınıfının evinde ise yabandomuzu şekline sokulmuş kıymalı börek yenirdi.

1397'de bir İngiliz lort Kral II. Richard için bir ziyafet verdi. Sunulan menü listelenemeyecek kadar uzundu. Etler arasında kaynatılmış beyaz bir tabakta geyik eti, yaban domuzu başları, domuz, kuğular, balıkçılar, sülünler, tavşanlar, tavuskuşları, turnalar, bıldırcınlar ve tarlakuşu, ayrıca turna balığı ve tatlı su levreği gibi balıklar vardı. Menüdeki diğer şeyler arasında bezelye, bir tabak pirinç, turtalar, börekler, çorba, baharatlı domuz pudingi, kurutulmuş meyveler ve badem sütü sosunda yumurtalar da vardı. Ayrıca ustalık denilen tabaklar da vardı. Bunlar yiyeceklerden farklı bir şekilde dizayn edilmiş tabaklardı. Örneğin kuştüyleri kızartılmış bir kuğuya batırılıyordu ve böylece kuğu canlı bir kuş gibi görünüyordu. Kral II. Richard için verilen bu ziyafette bu tip beş tabak vardı.⁸

En önemli tatil hangisiydi?

Noel ve Paskalya en önemli tatillerdi. Sadece dinî açıdan değil, üretim zamanı için de önemlilerdi. Noel'e kadar geçen sürede buğdayın ekildiği kış mevsimi vardı. Paskalya'nın gelişi, yulaf ve arpa gibi ilkbahar ürünlerinin yetişmesi anlamına geliyordu. Bu bayramlar, çiftçilerin belirli bir zaman diliminde ne yetiştirmeleri gerektiğini anlamalarını sağlıyordu. Yine de tatiller sadece verimli bir ürün için değil, çoğunlukla eğlenmek için yapıldı.

7 Roger Highfield, *Can Reindeer Fly? The Science of Christmas*, Phoenix, London, 2002, s. 99.

8 Janey Livy, *Recipes for a Medieval Feast*, The Rosen Publishing Group, New York, 2007, s. 9. Bu kitap 8-12 yaş çocuklar için hazırlanmış olmakla birlikte konuyla alakalı güzel bilgiler vermektedir.

Noel'in kökeni nedir, ne zamandan beri vardır ve Orta Çağ Avrupası'nda nasıl kutlanıyordu?

Noel, bilindiği üzere Hz. İsa'nın doğumunun kutlanmasıdır. İlk Hıristiyanlar bunu kutlamıyordu. Doğum günü kutlamak bir pagan âdetiydi. İnciller, doğumun kesin tarihi hakkında bir şey söyleyemiyordu. Hıristiyanlık gelişince, Hz. İsa'nın hem Tanrı hem insan özüne sahip olduğu kabul edildi. Onun insan biçiminde tanrı olarak kabul edilmesiyle doğumunu kutlama isteği ortaya çıktı. Resmî bir doğum tarihi olmalıydı.⁹ Papa I. Julius, resmî olarak bu tarihi 25 Aralık olarak belirledi.¹⁰ Bu tarih kış gündönümüne, yılın ilk gününe ve *Saturnalia*'ya da denk geliyordu; yani kilise, halkın inançlarıyla geleneksel alışkanlıkları birleştirmiş oldu. Bir pagan festivali üzerine bir Hıristiyan tatili yerleştirdi.¹¹

Saturnalia, üç önemli kış festivalinden biridir. 17 Aralık'ta başlar ve bir hafta sürerdi.¹² İsmi, Roma tanrısı *Saturnus*'tan geliyordu ve anlamı bolluk, cömertlikti. Yılın ilk günü olan 1 Ocak, *Kalends* olarak geçiyordu. Üçüncü önemli festival ise "Yenilmemiş/Muzaffer Güneşin Doğumu" olan 25 Aralık'tı. Hz. İsa'nın doğum tarihi belirlenirken işte bu üç önemli güne yaklaşık bir tarih seçilmişti.¹³

Noel tek bir gün kutlanmazdı; 25 Aralık ile başlar 6 Ocak'a kadar sürerdi. Bu zaman diliminde bir Orta Çağ kalesinin yemek salonu yeşille doldurulurdu. Sarmaşık, defne ve diğer türde yeşil yaprak ve dallar getirilirdi.¹⁴ Tartışmalı olsa da genel kabule göre Orta Çağ Avrupası'nda Noel Ağacı¹⁵ yoktu. Yemek salonunu yeşille dekore etme eylemi, gelecek yıl daha fazla hasat için dua etmek anlamına

9 Daniel Diehl, Mark P. Donnelly, *Medieval Celebrations*, Stackpole Books, 2011, s. 20.

10 Armin Stein, Catharine von Bora, *The Wife of Martin Luther*, Çev.: M. Drisler, Pastor Wenner, New York, 1881, s. 185.

11 Lewis Tagliaferre, *Theofatalism*, iUniverse, Bloomington, 2013, s. 246.

12 James, age, s. 175.

13 Diehl ve Donnelly, age, s. 19.

14 Diehl ve Donnelly, age, s. 23.

15 Noel ağacı geleneğinin kökeni için bkz.: David Bertaina, "Trees and Decorations", *The Oxford Handbook of Christmas*, Ed.: T. Larsen, Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 266.

geliyordu. Sadece bitkilere değil, bazı ülkelerde hayvanlara da sevgi gösterilirdi. Örneğin hayvanlar başlayana kadar kimsenin yemek yemesine izin verilmeyebilirdi. Soğuğa dayanabilmeleri için hayvanlara verilen yiyeceklerin de normalden fazla olması gerekiyordu.

Diğer önemli tatil olan Paskalya?

Paskalya her yıl farklı günlerde kutlanırdı. Bede'nin hesabıyla, 22 Mart'tan (bahar ekinoksu) 25 Nisan'a kadar herhangi bir güne denk düşebilirdi.¹⁶ Her yıl aynı gün kutlanması zordu. Paskalya, Paskalya Pazarı'ndan dokuz hafta önce Büyük Perhiz (Lent) ile başlar ve sekiz hafta sonra Whitsun ile sona ererdi. İki dinî bayram arasında kalan Paskalya, dinî açıdan çok önemliydi. İsa'nın dirilişini anmak için yapılan bir festivaldi, soğuk kıştan ılık ve hareketli bahara kadar geçen bir canlanma dönemi idi. Bu dönemde daha iyi bir hasat ve daha çok hayvan için dua edilirdi. Paskalya zamanında, haşlanmış yumurtalar farklı renk ve desenlere boyanırdı. Bunlar ziyafet için ana dekorasyon malzemesiydi. Paskalya'da oynanan dinî oyun Nuh Tufanı'ydı. Dünyaya ölümcül zarar veren sel, daha sonra yaşamın yeniden doğmasına yol açmıştı. Nuh'un hikâyesi, Paskalya'nın ana teması olan yeniden doğuşun harika bir örneği idi.

Günümüzde olan bayramlar ya da özel günler Orta Çağ'da da vardı, Paskalya ve Noel'den başka örnek var mı?

Şimdiki pek çok Hristiyan bayramı Orta Çağ'a hatta çok daha eskiye götürülebilir. Orta Çağ bayramlarına baktığımızda bugünün Batı festival kültürü hakkında çok şey öğrenebiliriz. Başka bir örnek olarak Sevgililer Günü verebiliriz. Şubat ayında kutlanan Aziz Valentine Günü bir aşk festivaliydi. Bu dönemde kuşların bile kendilerine eşler bulduğuna inanılırdı. Bu nedenle, sadece insanlar için değil, hayvanlar için de bir aşk zamanıydı. Sevgililer Günü'nde

16 Joseph Dyer, "Observations on the Divine Office in the Rule of the Master", *The Divine Office in the Late Middle Ages*, Ed.: M. E. Fassier, R. A. Baitzer, Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 78.

dekorasyon ve davranışlar aşkla ilişkilendirilmeliydi. Sebzelere veya meyvelere gülümseyen yüzler oyularak içine yanan mumlar koyulur; aşk fenerleri yapılırdı. Latince *amor* (aşk) kelimesinin ilk harfi olan A harfi de farklı yerlere yazılır ya da kazınırdı.¹⁷ Aşk için fal bakmak, baktırmak da Sevgililer Günü'nde çok popülerdi. Karşınızdaki kişinin sizi sevip sevmediğini tahmin etmek için bir çiçekten taç yapraklarını yolmak gibi birçok yöntem vardı.

Ekim ayındaki (31 Ekim) Cadılar Bayramı,¹⁸ ruhların ve hayaletlerin en güçlü olduğu dönemdi. Bunun nedeni, Cadılar Bayramı'ndan sonraki günün, geçmişte var olan tüm Azizlerin övüldüğü "Tüm Azizler Günü" olmasıydı. Cadılar Bayramı'nda güçlü bir ölüm imajı vardı ancak bu sadece ertesi gününden kaynaklanmıyordu. Bu bayram aynı zamanda kışın başlangıcıydı ve kış kasvetliydi, ölümü çağırıyordu. Öte yandan insanlar Cadılar Bayramı'nda kutlama ve oyunlarla eğlenmeye devam ediyordu.

Büyük Perhiz dönemi Orta Çağ'da da vardı ve başlamasından önceki salı günü (Büyük Perhiz'in arife günü) de bir tatildi. Bundan önceki 46 günde insanlar, eğer varsa, et yiyebiliyordu. Perhiz sırasında pek çok yiyecek türü perhize dâhil oluyordu, bu nedenle bahsi geçen salı günü bu "yasak" gıdalardan geriye kalanları yemek için son gündü.

Herkes tatillerden yararlanabiliyor muydu; örneğin serfler?

Tatil günlerinde çalışmak yasaklanmıştı. Sadece çiftçi ya da zanaatkârlara değil, evde kumaş dokuyan, yün eğiren kadınlara da yasaktı. Fuar düzenlemek ya da duruşma yapmak, savaşmak, seyahat etmek gibi dünyevi işler de pek çok yerde yasaklanmıştı ancak şu da belirtilmeli ki taçlandırma, kilise meclisi, ziyafet, düğün ve hatta duruşmalar ve savaşlar için tatil günlerinin özellikle seçildiği de bir gerçektir. Özellikle imparator ve kral taçlandırmaları büyük dinî yortularda, papaların taçlandırılmaları ise neredeyse her zaman

17 Madeleine P. Cosman, *Medieval Holidays and Festivals*, Scribner, New York, 1981, s. 31.

18 Cosman, age, s. 81.

Paskalya ya da Whitsun gibi günlerde yapılıyordu. Fuarların çoğu önemli bir azizin anma gününde, özellikle haziran ya da ağustos-kasım arasında yapılırdı. Bu durum bize dinî ve ekonomik olayların birbiriyle ne kadar bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Genel kurallara göre tatillerden herkesin faydalanması gerekiyordu, pek çok önemli olay, yasak olmasına rağmen, insanların iş yapmadığı tatil günlerine denk getiriliyordu ama serf ya da kölelerin diğerleri gibi rahatça tatil yapabildiğini iddia edemeyiz. Büyük ihtimalle bu kişiler kutsal günlerin çoğunda çalışıyorlardı.

Tatil günlerinde yapılan hırsızlıklar, işlenen cinayetler ve diğer suçlar iki katı cezaya tabiydi. Kilise bu konuya özellikle önem veriyor, tatil günlerinde zorla çalıştırılan birisi fark edildiğinde onu çalıştıran kişiyle gidip konuşarak işçinin tatil yapması sağlanıyordu. Aslında bu bazen işçinin bazen de işverenin isteğiyle olan bir durumdu.¹⁹ Elbette bu davranış, insanları kiliseye yakınlaştırıyordu. Diğer yandan insanların Pazar ayinine ya da başka dinî törenlere gitmediğine dair ruhban sınıf şikâyetlerini içeren çok sayıda kanıt da vardır. Yine de insanlar genel olarak törenlere katılıyorlardı. Örneğin bir azizin kemiklerinin taşınması törenine katılım çok olurdu çünkü bu sırada bir mucize gerçekleşebileceğine inanılıyordu. Pazar ayinine de genelde en güzel kıyafetler giyilerek katılınırdı. Bu ayinden sonra erkekler bir araya gelip sıradan bir içecek olan bira içerken kadınlar eve dönüp öğle yemeği hazırlığına girişiyordu.

Tatil günlerinin toplam süresi hakkında bir şey söylenebilir mi?

Bu konuda kaynaklar fikir birliğine varmış değildir. Bunun nedeni bazı tatillerin bazı bölge hatta şehirlere özgü olmasıdır. Yine de genel olarak bir şey söylemek gerekirse, yıl içinde 28 günden 115 güne kadar değişen sayılarda tatil yapabiliyorlardı. Bir yılın 52 pazar gününde kutlanan anma günlerinin sayısı 40-60 civarıydı. Noel,

¹⁹ Davis, agm, s. 195.

Paskalya, Whitsun gibi çok önemli dinî festivallerden sonra halk bir hafta tatil yapardı.

En uzun tatilleri hangisiydi ve süresi ne kadardı?

En uzun tatil, 24 Aralık Noel arifesinde başlayan ve 6 Ocak Epifani bayramında sona eren 12 günlük tatildi. En uzun tatilin, hava şartlarından dolayı, çok az işin yapılabildiği yılın en kısa günlerine denk gelmesi insanlar için çok iyi oluyordu. Bu dönemde evler ve kiliseler sarmaşık ve defne yapraklarıyla süsleniyor, dev ağaç kütükleri yakılıyordu. Malikânenin veya kalenin efendisi, hizmetçilere genellikle yiyecek (kesilen hayvanların kalp, akciğer, karaciğer, uykuluk gibi iç organları), bira, yeni kıyafetler ve yakacak odun veriyordu. Ayrıca bu uzun dönem tüm sosyal tabakalar için eğlence ve ziyafet zamanıydı. Pek çok durumda lortlara karşı yerine getirilmesi gereken hizmetler askıya alınıyordu.²⁰

²⁰ Davis, agm, s. 189.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA OCAK-ARALIK TATİLLERİ

OCAK

1 Ocak:¹ 1582'de Jülyen takviminden Gregoryen takvimine geçildiğinden beri yılın ilk günüdür. Bundan önce yıllar 25 Mart'ta başlıyordu. Bu günde, kiliselerde ve büyük salonlarda verilen ziyafetlerde pandomim benzeri sözsüz sahne oyunları sergileniyordu.

5/6 Ocak: *Epifani* (görünme, açıklama, bildirme) denilen, Noel'den sonraki 12. gündü. Bu gün Ortodoks Doğu takvimlerinde olmasına rağmen, 4. yüzyılda Batı kilise takvimine dâhil edilmiştir.² 12. gece olarak bilinen önceki gecesinde büyük bir ziyafet verilirdi. Orta Çağ toplumunda en popüler kutlamalardan biriydi. Hz. İsa'nın doğumundan sonraki 12. gün olduğu için on ikinci gün bayramı³ olarak da anılmaktadır. Genelde halktan, nadiren de profesyonel oyuncularından seçilen maskeli oyuncular gösteriler sergilerdi. Bu oyuncular nadiren soylulardan ve iyi eğitilmişlerden de olabilirdi. Oyunların anlamı her zaman anlaşılmazdı, bazen çok basit de olabilirdi. Söz konusu günde verilen ziyafetlere katılan konukların da maske takması beklenirdi.

7 Ocak Pulluk/Saban Pazartesi: İngiltere'de Anglosakson dönemine kadar geri götürülebilen bu tatil günü İngiliz tarım yılının

1 Yıl boyu verilen tatillerin çoğu için bkz.: Diehl ve Donnely, age, s. 12-18.

2 Jackson, age, s. 26.

3 Cosman, age, s. 16.

başlangıcıdır. Orta Çağ Avrupası'nda Noel tatillerinden sonra işe dönüş demektir.⁴ İlkbaharın saban kullanma döneminin geldiğini göstermektedir. Saban yarışlarıyla kutlanırdı. Köyün erkekleri en uzun ve en güçlü saban izini yapmak için yarışlardı. Çocuklar ise küçük harçlıklar ve yiyecek istemek için kapı kapı dolaşırlardı.

ŞUBAT

2 Şubat: Hz. Meryem Yortusu, Meryem Ana Arınma Bayramı ya da Bakire Meryem'in Arınması, İrlanda'da Azize Bridget festivali olarak geçmektedir. Bir kış festivalidir.⁵ Hz. Meryem'in, Hz. İsa'yı doğurduktan sonra tapınağa yeniden girmesine izin verilen gündür. Yahudi geleneğine göre kadınlar erkek çocuk doğurduktan 40 gün, kız çocuk doğurduktan 80 gün sonra temizlenmiş sayılıyorlar ve ancak o zaman kutsal mekâna girmelerine izin veriliyordu.⁶ Fransa'da bu süre genelde yaklaşık bir aydı.⁷ Hz. Meryem de 2 Şubat'ta tapınağa girmişti. 6. yüzyılın başlarında kadınlar onu taklit eder gibi, ellerinde mumlar taşıyarak kiliselere giderlerdi.⁸ Zaten adını (*candlemas*) mum ışığında alay düzenleme geleneğinden almaktadır. Rahipler, hastalık zamanında faydalı olduğuna inanılıp hastalara götürüldüğü için bu mumları kutsarlardı.⁹ Bu mumlar fırtına ve hastalıktan korunmak için süslenir, yıl boyunca yakılmak üzere saklanırdı. Bu tarih yaklaşık olarak kış gün dönümü ile ilkbahar ekinoksunun ortasıdır. Bu festivalin rengi, saflığın sembolü olan beyazdı. Bu dinî festival pagan festivali olan Lupercalia'ya karşı Hristiyan kilisesinin bir cevabı olarak oluşturulmuştur.¹⁰

4 Davis, agm, s. 191.

5 Peter Brown, *A Companion to Medieval English Literature and Culture*, Blackwell Publishing, West Sussex, 2009, s. 503.

6 Bu bilgi Levililer 12:2-5'te verilmektedir.

7 Paula Rieder, *On the Purification of Women*, Palgrave Macmillan, New York, 2006, s. 15.

8 Linda Safran, *The Medieval Salento*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014, s. 126.

9 Katherine Goodland, *Female Mourning in Medieval and Renaissance English Drama*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2005, s. 60.

10 Davis, agm, s. 191.

14 Şubat: Aziz Valentine Günü/Sevgililer Günü, Orta Çağ boyunca âşıkların koruyucu azizi olan Aziz Valentine için dua etme ve aşk ilan etme günüydü. Yerel festivaller ve fuarlar genellikle bu günde yapılırdı. Uzun ve karanlık kış mevsiminde insanlara bir mola oluyordu.

2. ve 3. yüzyıllarda haklarında bilgi bulunan Valentine adında en az üç aziz vardır. Neden ve nasıl aşk ile ilişkilendirildikleri kesin değildir. Bugün düzenlenen ziyafetlerde konuklar yakalarına ya da kalpleri üzerine yatay bir 8 (∞) takarlardı. Bu işaret, metalden ya da altın rengi bir kumaştan yapılabilirdi. Adına *aşk düğümü* denirdi. Altından yapılanları, asla zarar görmeyeceği için, sonsuz aşkı sembolize ederdi. Başka bir amblem taçlandırılmış A harfi idi. Latince aşk anlamına gelen *amor* kelimesinin ilk harfiydi; “aşk her şeyi yener” (*amor omnia vincit*) anlamına gelirdi. Sıklıkla göğüs üstüne konur ya da bir pelerinin metal kancası olabilirdi. Diğer bir amblem kumaştan kesilen kırmızı kalpti. Kolun üzerine ya da kıyafetin ön yüzüne dikilirdi. Giyen kişinin kendini aşka adanmış olduğunu gösterirdi. Bugüne has başka bir kıyafet aşk koluydu. Orta Çağ kıyafetlerinde kollar genelde ayrılabilir şekilde yapılırdı çünkü çok kirlenirlerdi ve tüm kıyafeti yıkamaktansa sadece kollar çıkarılıp yıkanır. Bir şövalye şans getirsin diye sevgilisinin giysi kolunu savaşta yanında taşıyabilirdi. Kolun rengi ve biçimi onu giyecek olanın zevkine göre belirlenirdi. 14 Şubat’ta pek çok kişi sevgilisinin giysi kolunu giyerdi; bu sevgilisinin kalbini giydiği anlamına gelirdi.¹¹

Günah Çıkarılan Pazartesi: Büyük Perhiz’in arifesi olan Salı gününden önceki gündür. Tarihi değişkenlik göstermektedir. Paskalya’dan altı hafta altı gün öncesidir. Genelde halk sporları yapılan gündür. Soylular, mızrak dövüşü yapılan turnuvalar düzenler; köylüler, halat çekme oyununu da içeren oyunlara katılırlardı. Sınır genellikle bir çit, nehir ya da çamur dolu bir çukur olurdu. Zıplama yarışmaları, yağlı bir domuzu kovalama, yağlı bir direğe tırmanma, oynanan diğer oyunlardandı. Yılın ılık aylarında ve bu günde boğa

11 Cosman, age, s. 31-32.

ya da ayı kızdırma, horoz dövüştürme de yapıldı. Şanslarını değiştirmek isteyen insanlar bu günde çanak çömlek kırarlardı.

Büyük Perhiz'in Arife Günü Olan Salı: Bu gün, "Tövbe Salısı" olarak bilinmektedir. Perhiz döneminde mandıra ürünleri ve et tüketmek, kefaret gerektiren şeyler olduğu için bu gün, ziyafetlerin verildiği, hatta kiliselerde bile şenliklerin yapıldığı bir gündü. Bu günde kilisede akşam yemeği, sunaktan yenirdi.

Kül Çarşambası: Tarihi değişken olan bu gün, 7. yüzyıldan itibaren¹² Büyük Perhiz'in ilk günüydü. Tüm Hristiyanlar ayine katılır; önceki Palmiye Pazarı'nda yakılan palmiye dallarının külleri kullanılarak, rahip tarafından alınlarına kül¹³ ile haç işareti yapıldı. Bu günü izleyen çarşamba, cuma ve cumartesi günlerinde iyi Hristiyanların katı bir kefareti yerine getirmeleri, birçok yiyecekten vazgeçmeleri ve zamanlarını dua ederek geçirmeleri beklenirdi.

MART

1 Mart Aziz David Günü: Sadece Galler'de kutlanmaktaydı çünkü Aziz David, Galler'in koruyucu aziziydi. Yerel kutlamalar ve kilise ayinleri düzenlenirdi. Etrafındakiler tarafından *Dewi* olarak adlandırılan¹⁴ Aziz David'in annesi Azize Non, Galler azizelerine benzemeyen sıra dışı bir kişiliktir. Kültü Galler ile sınırlı kalmamış Britanya, İrlanda, Cornwall ve Devon'a kadar yayılmıştır. Galler'deki yortu günü 3 Mart'tır ve birçok Orta Çağ Galler takviminde yer verilmektedir.¹⁵

-
- 12 Nicholas Orme, *Going to Church in Medieval England*, Yale University Press, New Heaven, 2021, s. 261.
 - 13 Kül Çarşambası ve kül geleneğinin kökeni için bkz.: Sylvania A. Sweeney, *An Ecofeminist Perspective on Ash Wednesday and Lent*, Peter Lang Publishing, New York, 2010, s. 69-107.
 - 14 J. Wyn Evans, "Transition and Survival: St. David and St. Davids Cathedral", *St. David of Wales: Cult, Church and Nation*, Ed.: J. W. Evans, J. M. Wooding, Boydell Press, Woodbridge, 2007, s. 20.
 - 15 Jane Cartwright, "The Cult of St. Non: Rape, Sanctity and Motherhood in Welsh and Breton Hagiography", *St. David of Wales*, Ed.: J. W. Evans, J. M. Wooding, Boydell Press, Woodbridge, 2007, s. 182.

2 Mart Aziz Chad Günü: Chad (Caedda) yaklaşık 620'de Northumbria'da doğmuş ve bir süreliğine Lindisfarne'da Aziz Aidan'ın öğrenciliğini yapmıştır. Mercia piskoposu olarak kutsanmıştır. Bu görevi üç yıl yürütmesine rağmen bu sürede iki manastır kurmuştur. 672'de Lichfield'da ölmüş ve Bede'nin verdiği bilgiye göre, hemen azizlik mertebesine yükseltilmiştir.¹⁶

17 Mart Aziz Patrick Günü:¹⁷ İrlanda'nın koruyucu azizi olduğu için sadece İrlanda'da kutlanırdı. Buradaki dinî olmayan kutlamaların en büyüğüydü. Azizin sembolü gonca, günün geleneksel rengi parlak yeşildir.

18 Mart Aziz Edward Yortusu: İngiltere'de, Norman istilasından önceki son Anglosakson kralın biten yönetiminin önemli törenlerinden biriydi. Kral Edward, 13. yüzyılın ortasına kadar İngiltere'nin koruyucu azisiydi. Bu tarihten sonra bu unvan, Aziz George'a verilmiştir. Aziz Edward Aethelred'in destekçileri tarafından Corfe'da öldürülmüştür,¹⁸ ölüm tarihi konusunda Anglosakson Kroniği'nin farklı el yazmalarında 978 ya da 979 tarihleri verilmektedir.¹⁹ Edward kültü erken 11. yüzyılda oluşturulmuştur.²⁰

21 Mart Aziz Benedikt Yortusu: Aziz Benedikt,²¹ Batı'da ilk manastır tarikatını kuran kişidir ve çağ boyunca en çok mensubu olan manastır tarikatı onundur. Dolayısıyla bu gün öncelikle Benedikten tarikatı²² üyeleri arasında, Batı Avrupa ve İngiltere'de de kutlanırdı.

16 Jackson, age, s. 48.

17 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mike Cronin, Darly Adair, *The Wearing of the Green: A History of St. Patrick's Day*, Routledge, London, 2002.

18 D. J. V. Fisher, *The Anglo-Saxon Age*, Routledge, New York, 2014, s. 300.

19 Susan J. Ridyard, *The Royal Saints of Anglo-Saxon England*, Cambridge University Press, 1988, s. 45.

20 Simon Keynes, "An Abbot, an Archbishop and the Viking Raid of 1006-7 and 1009-12", *Anglo-Saxon England*, Vol. 36 (2007), s. 178.

21 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dom Cuthbert Butler, *Benedictine Monachism*, Longmans, 1924.

22 Tarikatın Kural'ı için bkz.: Judith Sutura, *St. Benedict's Rule*, Liturgical Press, Minnesota, 2021.

25 Mart: Müjde Bayramı, Meleğin Müjdesi Yortusu, 1582 öncesi pek çok ülkede yeni yılın ilk günü olarak kutlanıyordu. İnanişâ göre baş melek Cebrail bu gün, Hz. Meryem'e, Hz. İsa'ya hamile kalacağını bildirmiştir. Günün rengi, Hz. Meryem'in saflığını sembolize eden beyazdır. Bu gün için karşılıklı hediyeler verilir, festivaller, pandomim gösterileri ve kilise ziyafetleri düzenlenirdi. Kilise babaları döneminde kutlanmıyordu.²³ Bu gün için en erken kayıt 530-553 döneminde Grekçe bir vaazdır. 656'da alınan bir karar doğrultusunda İspanya'da 11. yüzyılın sonunda Roma litürjisi yerleşene kadar, Noel'den bir hafta önce, 18 Aralık'ta kutlanıyordu.²⁴ Kutlama yapıldığına dair ilk bahis ise 656 Toledo Konsili'nde geçmektedir. Yortu günü yaklaşık 30 yıl sonra Roma'ya gelmiştir. Tarihin belirlenmesi de hemen genel olarak kabul edilmemiştir.²⁵

Palmiye Pazarı: Tarihi değişkendir. Paskalya'dan önceki pazardır. Hz. İsa'nın bir eşek üzerinde²⁶ Kudüs'e girmesi kutlanırdı. Kasaba halkı onun yoluna palmiye dalları serdiği için bu gün yapılan kutlamalarda palmiye dalları ya da palmiye olmayan yerlerde söğüt dalı ya da hasırotu kullanılmıştır. Özellikle Kuzey Avrupa ve İngiltere'de durum böyleydi. Kilise cemaati üyeleri bunları taşıyarak kiliseye girerdi. Kudüs kökenli olan bu âdetin Batı'ya gelişi hacılar ve kutsal topraklardan kaçan manastır üyesi mülteciler yoluyla olmuştur. Erken 8. yüzyıla ait olan "Bibbio Dua Kitabı" palmiye dallarının kutsanmasından bahsetmektedir. Geleneğin Roma'da uygulanışı 12. yüzyıldadır.²⁷

Kutsal Perşembe: Paskalya'dan önceki Perşembe günüdür. Ayinler çok daha sessiz yapılırdı. Perşembe ve cumartesi günleri arasında

23 Madeleine Beaumont, Mary Misrahi, *Days of the Lord*, Vol. VII, The Liturgical Press, Minnesota, 1981, s. 133.

24 Robert Barlett, *Why Can the Dead Do Such Great Things?*, Princeton University Press, Princeton, 2013, s. 154.

25 Beaumont ve Misrahi, age, s. 133.

26 Orme, age, s. 274.

27 Craig Wright, "The Palm Sunday Procession in Medieval Chartres", *The Divine Office in the Latin Middle Ages*, Ed.: M. E. Fassier, R. A. Baltzer, Oxford University Press, Oxford, 2000, 345.

ana ayinlerde hiçbir kilise çanı çalınmazdı, ibadet çingirakların se-
siyle yapılırdı. Bu gün adını Hz. İsa'nın öğrencilerine başkasını sev-
meyi emretmesinden almaktadır. Eski anlamı olan saflaştırmadan
dolayı Katıksız/Saf Perşembe olarak da bilinirdi. Kastedilen sunak-
ların yıkanması ya da o günde günah itirafı yapılmasıydı.²⁸

Kutsal Cuma: Tarihi değişkendir. Paskalya'dan önceki cumadır.
Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği gündür. Dua ve tefekkür ile geçiri-
lirdi. Günün rengi sarıdır ve sarı, Orta Çağ'da yas rengidir. Kutsal
Cuma günü de Geç Orta Çağ'da en derin yas günüdür.²⁹ Bu gün-
de, özellikle Erken Orta Çağ'da, Hz. İsa'nın ölümünün sorumlusu
görülen Yahudilere karşı kötü davranışlar sergilenirdi. Toulouse'da
9. yüzyılda tam da bu günde Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinin ce-
zası olarak bir Yahudiye vurma geleneği başlatıldı.³⁰ Diğer yandan
14. yüzyılda kraliyet tarafından verilen afflar bu gün dağıtılmaya
başlanırdı. Bu gün özellikle merhamet düşünceleri ile karakterize
edilirdi çünkü Hz. İsa kendisinin yanında çarmıha gerilen “iyi hır-
sız” affetmişti.³¹ Bu günde Ekmek-Şarap Ayini yapılmazdı, dualar
sessiz bir şekilde okunurdu.³²

Kutsal Cumartesi/Paskalya Arifesi: Tarihi değişkendir, Paskal-
ya'dan önceki gündür. Orta Çağ Avrupası'nda halk Paskalya'dan
önceki bu üç günü çoğunlukla kilisede geçirirdi. 14. yüzyılın ortala-
rına kadar Floransa'da bu günde toplu vaftiz törenleri gerçekleştiri-
liyordu. Orta Çağ boyunca pek çok yerde eğer çocuk Büyük Perhiz
döneminde doğmuşsa ve acil olarak vaftiz edilmesi gerekmiyorsa,
ebeveynleri bebeği vaftiz kurnasına getirmek için bu güne kadar

28 Orme, age, s. 276-277.

29 Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars*, Yale University Press, New Haven, 2005, s. 29.

30 Leo D. Lefebure, “Authority Violence and the Sacred at the Medieval Court”, *Violence in Medieval Courtly Literature*, Ed.: Albrecht Classen, Routledge, Abingdon, 2004, s. 55.

31 Helen Lacey, “Petitioners for Royal Pardon”, *Petitions and Strategies of Persuasion in the Middle Ages*, Ed.: T. W. Smith, H. Killick, York Medieval Press, Woodbridge, 2018, s. 63.

32 Orme, age, s. 277.

beklerlerdi.³³ Geç Orta Çağ'da bu gün yapılan seremonilerin çok uzun olduğuna dair şikâyet kayıtları vardır.³⁴

Paskalya Pazarı: Tarihi değişken olan bu gün, Hristiyanların en büyük bayramıdır. 21 Mart'tan sonra ya da martın ilk dolunayından sonraki ilk pazardır.³⁵ Eğer dolunay pazar günü gerçekleşmişse, sonraki pazardır. Daima 22 Mart-22 Nisan arasına denk gelmektedir. Hz. İsa'nın ölümden dirildiği gün olarak her yerde Hristiyanlar tarafından kutlanırdı. Günahlardan kurtuluşu mümkün kılan gündür. Rengi beyazdır.

Paskalya haftası, inanan insanların Hz. İsa'nın Kudüs'teki zaferini hatırlamak için kiliseye koştuğu Palmiye Pazarı ile başlar, büyük hayır işleri genellikle Kutsal Perşembe günü yapıldı ve Kutsal Cumartesi günü çarmıha gerilmenin yaklaşan karanlığını sembolize etmek için tüm mumların sembolik olarak tek tek söndürüldüğü özel bir ayın düzenlenirdi. Bu kutsal hafta Paskalya Pazarı ile doruğa ulaşırdı.

Hem Doğu Ortodoks hem de Batı Katoliklerinin çoğunda Paskalya (Easter) adı Yunanca bir kelime olan *paschadan* (pascha, Yahudi *pesah*'ın Arami olan kuzenidir) gelmekte ve Yahudi Passover festivaline atıfta bulunmaktadır. Bu festival boyunca kurban edilen Hz. İsa'yı sembolize etmek için bir paskalya kuzusu kurban edilir. Ayrıca Yunancada bu kelime acı çekmek anlamına gelmektedir. Latincedeki isim hali *passio*, İngilizcede Hz. İsa'nın çektiği acıyı ifade etmek için kullanılan *passion* da aynı köktendir. İngiltere'de kelimenin etimolojisi sözde bir tanrıça olan Eostre ya da Eastre'ye ve Eosturmonath'a (muhtemelen Eostre month; yani Paskalya ayı) dayanmaktadır. Bu tanrıça Alman topraklarında Ostara olarak anılmaktadır. İlkbaharın

- 33 Amy R. Bloch, "The Two Fonts of the Florence Baptistery and the Evolution of the Baptismal Rite in Florence, ca. 1200-1500", *The Visual Culture of Baptism in the Middle Ages*, Ed.: H. M. Sonne de Torrens, M. A. Torrens, Routledge, New York, 2016, s. 98.
- 34 Silvia Schlegel, "Festive Vessels or Everyday Fonts? New Considerations on the Liturgical Functions of Medieval Baptismal Fonts in Germany", *The Visual Culture of Baptism in the Middle Ages*, Ed.: H. M. Sonne de Torrens, M. A. Torrens, Routledge, New York, 2016, s. 146.
- 35 Wilson D. Wallis, *The Early Sociology of Culture*, Culture & Progress, Vol. 8, Ed.: Kenneth Thompson, Routledge, New York, 2003, s. 137.

ve üretkenliğin tanrıçasıdır. Kelime ile ilgili en eski kayıt İngiliz Hıristiyan kilise tarihçisi Bede'den gelmektedir. O, Eosturmonath kelimesinin Paskalya ayı şeklinde tercüme edildiğini belirtmektedir.³⁶ Ayrıca Einhard'ın Vita Karoli Magni'de verdiği bilgiler arasında Şarlman'ın aylara yeni isimler verirken Ostara'dan esinlenerek Nisan ayına Ostarmanoth adını verdiği bilinmektedir.³⁷

Paskalya'da yumurta boyama âdetinin bu tanrıça ile bir bağlantısı olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Yumurta boyama âdeti Hz. İsa'nın zamanından çok uzun süre önce antik uygarlıklarda görülmüştür; yeni hayatı, yeniden doğumu ve üretkenliği sembolize etmektedir.³⁸

İlkbahar ekinoksu, yeni yaşamı kutlayan Avrupa'nın çoğu için ortak bir festivaldir. Ayrıca Paskalya, kiracı olarak çalışan çiftçilerin tatil yapacağı kesin zamanlardandır. Bu dönemde verilen ziyafet çok ciddiye alınır ve tüm işler durdurulurdu. Buna kralların işleri ve mahkemeler de dâhildi. Bu, herkesin kilisede olmasını sağlamak için yapılıyordu.

Hocktide: Bu tatil günü 15. yüzyıl İngilteresi'nde ortaya çıkmıştır. Paskalya'dan sonraki ikinci pazartesi ve salıdır. Orta Çağ'da insanlar, ev ya da arsa için yılda dört kez kira öderlerdi. Bu dönem vergilerin, kiralardan, geçiş ücretlerinin ödenmesi, yılın ilk çeyreği için borçların toplanması dönemi idi. Adın anlamı borcun ya da borçlunun açığa çıkması ile ilgilidir. Ayrıca yerel kilisenin onarılması için de para toplanabilirdi.³⁹ Geleneksel eğlence, ilk gün; yani pazartesi kadınların erkekleri kovalayıp yakalayınca bağlaması ve para karşılığı serbest bırakması, ikinci gün, salı günü⁴⁰ aynı şeyi erkeklerin yapmasıydı. Toplanan paralar bölge kilisesinin hazinesine giderdi.

36 Arthur George, *The Mythology of America's Seasonal Holidays*, Palgrave Macmillan, 2020, s. 70.

37 Özlem Genç, *Orta Çağ'ın İlk Laik Biyografisi Einhard Vita Karoli Magni*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 149.

38 William D. Crump, *Encyclopedia of Easter Celebrations Worldwide*, McFarland & Company Inc., North Carolina, 2021, s. 61-62.

39 Rusell Roberts, *In Elizabeth England*, Mitchell Lane Publishers, 2010, s. 49.

40 Martin Ingram, "Who Killed Robin Hood? Transformations in Popular Culture", *The Elizabeth World*, Ed.: S. Doran, N. Jones, Routledge, New York, 2011, s. 468.

Genellikle kasabalarda yapılır ve evli çiftler katılırdı. Bu yakalama âdeti toplumsal bir değişme, kadının toplumdaki etkinliğinin artışı olarak görülüyordu. Ayrıca yerel kiliseler bu günü gelirlerini artırma vesilesi olarak desteklediler ancak yerel kilise takvimlerinde yer verilmesine rağmen her toplulukta kutlanmıyordu.⁴¹ Kral VIII. Henry tarafından yasaklanan bu âdet, 1575'te I. Elizabeth tarafından yeniden uygulamaya konulmuştur.

NİSAN

1 Nisan: Nisan Aptalları Günü (Nisan Aptalının Günü) denilen, 2. ya da 6. yüzyıldan beri kutlanan bu günün temeli tam olarak bilinmemektedir. Kimilerine göre Hz. İsa çarmıha gerilmeden önce Romalı askerler ve ayak takımı onunla alay etmiştir. Kimine göre Roma mitolojisinde tarım-hasat tanrıçası⁴² olan Ceres'i⁴³ onurlandırmak için kutlanan Antik Roma festivalinden gelmektedir. Efsaneye göre Ceres, yer altı tanrısı⁴⁴ Pluto tarafından kaçırılan ve eşi olması için yeryüzünün derinliklerine götürülen kızı Proserpina'nın çığlıklarının yankısını duyar, onu aramaya gider ama bu ancak bir aptalın yapabileceği bir şeydir çünkü yankı asla bulunamaz.⁴⁵

- 41 Katherine L. French, "To Flee Them from Binding": Women in the Late Medieval English Parish", *The Journal of Interdisciplinary History*, 27/3 (Winter, 1997), The MIT Press, Cambridge, s. 395-396.
- 42 Yunancada *demeter* olarak geçmektedir. Antony Kamm, *The Romans*, Taylor & Francis, 2003, s. 82.
- 43 Ceres kültürünün Roma'da çok eski olduğu bu kùltten sorumlu bir rahipleri olmasından ve takvimde 19 Nisan'da kutlanan bir Cerialia şenliği bulunmasından bellidir ancak bu konuda bilinenler çok azdır. Birkaç tilkinin kuyruğuna çalı çırpı bağlayıp tutuşturduktan sonra hayvanları Circus Maximus'a salmak gibi garip bir âdet dışında Cerialia'da düzenlenen dinsel törenler hakkında bilinenler azdır. Ayrıca Ceres'e bir toprak tanrıçası olduğu için, cenazelerden sonra ölen kişinin evini arındırmak amacıyla da kurban sunulurdu. M. C. Howatson, *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çev.: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 177.
- 44 David E. Falkner, *The Mythology of the Night Sky*, Springer, 2020, s. 257. Romalılar tarafından sadece yer altı dünyasının tanrısı değil aynı zamanda yeryüzündeki zenginliğin tanrısı olarak da kabul edilirdi. Sıklıkla içi yiyeceklerle dolu bir boynuzla resmedilirdi. Rebecca I. Denova, *Greek and Roman Religions*, Wiley Blackwell, New Jersey, 2019, s. 90.
- 45 Helen Baroli i, *Festa*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003, s. 176.

Bu günde zarar vermeyen şakalar yapılır, spor müsabakaları düzenlenir; en popülerleri ok atma ve silah yerine kullanılan sopa yarışlarıdır. Aptalların geçit töreni olarak adlandırılan törende kostümler, maskeler kullanılır, eğlence düşkünleri kılık değiştirir, kasaba ve köylerde yürüyüş yaparlardı. Evlere girmek isterler ve bunu başarabilirlerse yiyecek içecek isterlerdi. Bu gün, geleneksel olarak ilkbaharın ekim sezonunun başlangıcıydı.

23 Nisan Aziz George Günü: Geç Orta Çağ'da İngiltere'nin koruyucu azizidir. Diğer Avrupa ülkeleri koruyucu azizlerini 10. yüzyılda belirlemişken İngiltere'nin kendisi için Aziz George'u belirlemesinin ilk kanıtı 1351'e denk gelmektedir.⁴⁶ Bazı yerlerde Edward'ın yerini aldığı belirtilmektedir. Askerlerin koruyucu azizi olarak da kabul edildiği için Yüzyıl Savaşları'nda İngiliz askerlerinin Aziz George haçını kalkan ya da kıyafetlerinde kullandıkları, kraliyet gemilerine çizdikleri bilinmektedir. Ayrıca 1360'ta III. Edward'ın İngiltere'nin resmî devlet mühründe azizin tasvirini kullanmaya başlaması onun ulusal bir değer olarak kabul edildiğini göstermektedir.⁴⁷ Aziz ejderha katili olarak bilinmektedir. Orta Çağ Avrupası'nda bu günde bir Ekmek-Şarap ayini yapılır ve Aziz George kıyafetleri giymiş birinin bakire bir kızı canavarın elinden kurtarmasının anlatıldığı oyunlar oynanırdı.⁴⁸ Günüün rengi de mavidir.

MAYIS- HAZİRAN

1 Mayıs: Bu güne ait en eski kayıt Roma çiçek tanrıçası Flora onuruna beş gün boyunca kutlanan şenliklerdir. Bu şenlikler 28 Nisan ile 3 Mayıs arasında kutlanırdı. Tanrıça için bal ve süt sunulurdu, şehirleri ve bireyleri süslemek için çiçekler kullanılırdı. Çiçekli

46 Jonathan Good, *The Cult of Saint George in Medieval England*, The Boydell, Press, Woodbridge, 2009, s. 1.

47 W. Mark Ormrod, "The English Monarchy and the Promotion of Religion", *Religion and Politics in the Middle Ages*, Ed.: L. Körntgen, D. Waßenhoven, Walter de Gruyter, Berlin, 2013, s. 215.

48 Karin Maag, *Worshipping with the Reformers*, InterVarsity Press, 2021, s. 211.

kolyeler takılır, saçlar çiçeklerle süslenirdi. Aziz Philip ya da Havari Yakup Günü olarak da bilinen bu gün, yaz mevsiminin başlangıcı olduğu için Orta Çağ Avrupası'nda büyük kutlamaların yapıldığı bir zamandı. Çoğunlukla evlerin dışında yapılan kutlamalarda, ilkbahar çiçeklerinden taçlar ve çelenkler yapılır, vagon ya da arabalara bağlanır, evlenmemiş kızların başına konurdu. Bir Mayıs kralı ve kraliçesi seçilir,⁴⁹ hem başına taç konan genç kızlar hem de diğer insanlar köyün/kasabanın merkezine dikilen (bazen boyu 2.75 cm'e kadar uzanabilen) etrafı çiçek ve kurdelelerle süslenen bir direk (Maypole)⁵⁰ etrafında dans ederlerdi. Bu direk yıl boyunca orada durur, sadece bu gün süslenirdi. Genç bakire kızlar kendilerini bu şekilde gösterdikleri için 1 Mayıs, evlilik sezonunun başlangıcı olarak da kabul edilirdi. Yazın ilk pazar ve fuarları da bu zamanda düzenlenirdi. Ayrıca bu günde Robin Hood⁵¹ gibi popüler hikâyeler anlatılır, şakalar yapılır, hokkabazlar gösteriler yapardı.

3 Mayıs Kutsal Haç Günü: Hz. İsa'nın gerildiği haçın keşfinin kutlandığı gündür. Bu haç, inanışa göre 3. yüzyılda, Büyük Konstantin'in annesi Helena tarafından 307 ya da 326'da bulunmuştur. Latinler arasında 3 Mayıs'ta, Yunanlar arasında 6 Mart'ta kutlanırdı. 8. yüzyıldan bu yana kutlandığı belirtilmektedir.⁵²

26 Mayıs Aziz Augustine Yortusu: Roma'da Aziz Andrew Manastırı'nın başrahibi olan Augustine,⁵³ 596'da Papa Büyük Gregory tarafından bu gün Anglosaksonlar olarak bilinen Angllara Hıristiyanlığı vaaz etmek üzere görevlendirilmiştir. Canterbury'de ikamet

49 Mary Ann McGrath, "The Evolution, Transformation and Demise of a Ritual: The Case of May Day", *Contemporary Consumption Rituals*, Ed.: C. C. Otnes, T. M. Lowrey, Taylor & Francis, 2011, s. 84-85.

50 H. W. Lee, "The First of May: The International Labour Day", *Contemporary Thought on Nineteenth Century Socialism*, vol.IV, Ed.: K. Morgan, Routledge, New York, 2020, s. 467.

51 Miriam Davis, agm, s. 194.

52 Robert Thomas Hampson, *Medii Aevi Kalendarium*, Vol. II, Henry Kent Causton Publishers, London, 1841, s. 210.

53 Hayatı ve faaliyetleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Robin Mackintosh, *Augustine of Canterbury*, Canterbury Press, Canterbury, 2013.

eden Kent Kralı Ethelbert'in Hıristiyan eşi Bertha tarafından sarayda ağırlandı. İlk vaftizini burada gerçekleştirmiştir. Britanya'da Hıristiyanlığı yaymak için Canterbury'yi bir üs olarak kullanmıştır. Canterbury başpiskoposluğu Aziz Augustine'in makamı olarak kabul edilmektedir. Roma tarafından erken dönemde aziz olarak kutsanmıştır.⁵⁴

Hız. İsa'nın Göğö Yükselişinden Önceki Pazar Günü: Tarihi değişkendir. Tanrı'dan günahların bağışlanması ve gelecek sezon için toprağın kutsanmasının istendiği gündü. Törene katılanlar, fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine sadakalar dağıtırlardı. Geçit töreninin sonunda ayin için bölge kilisesinde toplanılırdı.

Hız. İsa'nın Göğö Yükseldiği Gün ya da Kutsal Perşembe: Tarihi değişkendir. Paskalya Pazarı'ndan sonraki 40. gündür. Bu güne dair en eski referans yaklaşık 380'de *Peregrinatio Etheriae*'da (*Etheria'nın Hac Yolculuğu*) bulunmaktadır. Bu eser Etheria adlı bir kadının Filistin'e yaptığı hac yolculuğundan bahsetmektedir. Günü kutlanması geleneğinin kökeni ise 5. yüzyıla kadar gitmektedir. Batı'da Aziz Augustinus bu günün havarilere has bir kökeni olduğunu ve dünya çapında kutlanmasını ilan etmiştir.⁵⁵ İlahi koruma ve af istenen günler bu günden önceki pazartesi, salı ve çarşambadır. Kırsalda köy sınırlarının belirlenmesi ve güçlendirilmesi için yapılırdı. Elinde haç tutan bir rahip, bayrak ve çanlar taşıyarak onu takip edenlerle köy sınırları etrafında gezer ve dua etmek ve hasadı kutsamak için belli bir noktada dururdu.⁵⁶ Ayrıca söğüt ağacından dallar, demet hâline getirilip mavi kurdelelerle bağlanır ve yerel kiliseye taşınırdı.

Hamsin Yortusu, Gül Paskalyası, Pentecost, Whitsun/Whitsunday/Whitsuntide ya da Beyaz Pazar: Tarihi değişkendir. Eski İngilizce ismi (Yunanca 50'den gelen) Pentecost olan bu gün, Paskalya

54 Colin Buchanan, *Historical Dictionary of Anglicanism*, 2nd edition, Rowman & Littlefield, London, 2015, s. 82-83.

55 James, age, s. 218.

56 Davis, agm, s. 194.

Pazarı'ndan sonraki 50. gün ya da 7. pazardır.⁵⁷ Hamsin Yortusu ya da Gül Paskalyası da denir. Paskalya döneminin bitimidir. Dua, kefaret ve yemekle geçen bir gündür. Hem Yahudi hem Hristiyanlar tarafından kutlanmaktadır. Hristiyanlar Hz. İsa'nın Kudüs'te havarilerinin üzerine inişini ya da Kutsal Ruh'un gelişini anmaktadır. Bu aynı zamanda Hristiyan kilisesinin dünya misyonunun başladığına işaretler. Hristiyan kilisesinde ilk kez ne zaman kutlandığı bilinmemektedir. Paskalya'dan sonra vaftiz için en popüler zamandır. İngiltere'de yeni vaftiz olanlar beyaz kıyafet giydikleri için Beyaz Pazar olarak anılmaktaydı. İzleyen hafta tatildir, fuar ve festival zamanıdır. Bu festivallerde bahar dansı yapılır, özel bir bira mayalanır, dağıtılır ya da satılırdı. Günün rengi kırmızıdır. Kilisede özel bir ayinle kutlanırdı.⁵⁸

24 Haziran: Aziz Vaftizci Yahya Günü ya da Hz. İsa'nın göğe yükselişinden önceki pazar günüdür. Bu tatil, Hz. İsa'nın kuzeni Vaftizci Yahya'nın doğumunu sembolize etmektedir. Tamamen pagan kökenli olmasa da pagan unsurlar barındırmaktadır. Vaftizci Yahya Hz. İsa'nın geleceğini önceden söylemiştir. Yahudiye'nin çorak bir yerinde dua ettiği için, insanlar bu günde evlerinin dışını yeşilliklerle süslerlerdi. Günün rengi beyazdır. Bu zamanda perilerin ve hayaletlerin dışarıda yürüdüğüne inanılıyordu ve kötü ruhları uzakta tutması⁵⁹ ve hastalığa karşı bir koruyucu olması için sarı çiçekleri olan⁶⁰ "Kantaron Otu"⁶¹ toplanıyordu. Yaz dönemine ait kiralar ve vergiler de bu dönemde toplanıyordu. Erken 15. yüzyıl Floransı'nda

57 Ayrıntılı bilgi için bk; Sarah Foot, "Pentecost", *Untamed Gospel*, Canterbury Press, London, 2017.

58 Davis, agm, s. 194.

59 Kathleen Heffernon, *Let Thy Food Be Thy Medicine*, Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 51.

60 Robert T. Sataloff, *Treatment of Voice Disorders*, 2nd edition, Plural Publishing, San Diego, 2017, s. 201.

61 Bu bitki 24 Haziran'da çiçek açıyordu ve Hristiyanlığın yayılmasıyla Aziz John bitkisi olarak adlandırılmaya başlandı. Köylüler bu bitkiyi topluyor ve bugünde yakıyorlardı. Derin kılıç yaralarını tedavi etmek için Haçlılar tarafından kullanıldığı da söylenmektedir. Kathleen Brown, *An Herbalist's Guide to Growing & Using St. John's Wort*, Storey Publishing, 1999, s. 3.

bu günde herkes güzel kıyafetler giyer, mücevherler takardı. Hatta evlilik törenleri bile planlanırdı. Bir gün öncesinde dükkânlar dış duvarlarını süslerlerdi. Günün sabahında halk muhteşem şeyler görmek için Piazza dei Signori'ye giderdi.⁶²

Teslis Pazarı: Hamsin Yortusu'ndan bir hafta sonra, Havari Pavlus ve Petrus Yortusu da denen bu gün Kutsal Teslis'in tefekkürü ile anılmaktadır. 10. yüzyılda Batı'da gelişmiş, yavaşça yayılmıştır.⁶³ Orta Çağ Avrupası'nda insanlar bu günde havanın kutsandığına ve hiçbir kötü ruhun bu gün dışarıda dolaşamadığına inanıyorlardı. Oynanan oyunlarda mucizeler sergilenir, ayinlerde İncil'den hikâyeler anlatılırdı. Günün rengi beyazdır.

TEMMUZ

Katolik Yortusu: Corpus Christi (İsa'nın Bedeni) olarak bilinen bu günün tarihi değişikdir. Teslis Pazarı'ndan sonraki ilk salı günü kutlanırdı. Günün kutlanmasını sağlayan kişi Cornellionlu Juliana⁶⁴ idi. Hıristiyan inancına göre bu gün Belçika, Liege'de bulunan bir manastırda yaşayan ve kendini Ekmek-Şarap Ayini'ne adayan bu kadın, bir gün dua ederken Hz. İsa ona görünür⁶⁵ ve kilise takviminde bir günün bu ayine adanmasını ister.⁶⁶ Böylelikle ortaya çıkan bu günde Ökaristi/Kutsal Komünyon/Ekmek Şarap Ayini için şükredilirdi. Başlangıçta 1240'ta Liege diyakozluğunda yerel olarak kutlanan bu gün Dominikenler tarafından Almanya'ya yayılmış, Juliana ile temas halinde olan Liege Başdiyakozu teolog James Panteleon'un 1261'de IV. Urban adıyla papa seçilmesinden sonra, *transiturus de hoc mundo* (bu dünyadan ayrılacak olmak) belgesiyle

62 Daha ayrıntılı bilgiler için bkz.: Trevor Dean, *The Towns of Italy in the Later Middle Ages*, Manchester University Press, Manchester, 2000, s. 72-73.

63 Richard F. Buxton, "Trinity Sunday", *The New SCM Dictionary of Liturgy and Worship*, Ed.: P. F. Bradshaw, SCM Press, London, 2013, s. 459.

64 1192-1258, yortu günü 6 Nisan'dır.

65 Juliana'nın gördüğü hayal ya da rüyanın ayrıntıları için bkz.: Miri Rubin, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 170.

66 Thomas J. Craughwell, *Heaven Help Us*, Chartwell Books, New York, 2016, s. 173.

tüm Katolik dünyasında kutlanır hale gelmiştir. 13. yüzyılın son yıllarında Fransa ve Almanya kiliselerinin çoğunda kutlanıyordu. 1317'de Papa XXII. John tarafından Vienne Konsili'nde evrenselliği kabul edildi.⁶⁷ Halk festivalleri, caddeler boyunca geçit törenleri, loncalar ve manastırlar tarafından dinî oyunlar düzenlenirdi. Günün rengi kırmızıdır.

7 Temmuz Şehit Thomas Günü: Bu tatil günü İngilizlere hastır. Başpiskopos Thomas Becket'in kemiklerinin Canterbury Katedrali'nin yeni yapılmış apsisine taşınmasının yıldönümüdür. 13. yüzyılda çok önemli olan bu taşınma 7 Temmuz 1220'de gerçekleşmiştir. Bu olay yeni bir dinî kutlama tesis edilmesi için fırsat olarak görülmüştür.⁶⁸

15 Temmuz Aziz Swithin Günü: Yaklaşık 800 civarı doğup 862'de ölen Aziz Swithin ya da Swithun, Winchesterlı Sakson bir piskopostur. Gömüldükten dokuz yıl sonra 15 Temmuz 971'de bedeninden kalanlar, keşişler tarafından, katedral içindeki görkemli bir mezara konmuştur. Efsaneye göre seremoni boyunca yağmur yağmış ve bu yağmur 40 gün sürmüştür. Bu nedenle bu günde hava nasılsa, sonraki 40 gün de aynı olacaktır. Piskoposun Winchester Katedrali'ndeki mezarı, İngiltere'deki temel hac mekânlarından biridir. 1538'de Kral VIII. Henry'nin adamları tarafından yıkılmıştır.⁶⁹

25 Temmuz Havari James ve Aziz Christopher Yortusu: Aziz James, İspanya'nın koruyucu azizidir. Orada Aziz Iago olarak bilinmektedir. Compostela Katedrali'nin merkezinde kabri vardır. İslami kaynaklarda Aziz Yakup olarak geçmektedir ve sembolü deniz kabağudur. Neden değerli olduğu bilinmemekte ama 12. yüzyılın ilk yarısında Compostela Katedrali'nin yanında satıldığı bilinmektedir. Bu bilgi *Liber Sancti Jacobi*'de geçmektedir. Hacılar bunları

67 Lynette R. Muir, "Extra-Liturgical Latin and Early Vernacular Drama", *The Medieval European Stage*, Ed.: W. Tydeman, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 186.

68 Kay Brainerd Slocum, *Liturgies in Honour of Thomas Becket*, University of Toronto Press, Toronto, 2004, s. 239.

69 Linda Kathryn Alchin, *The Secret History of Nursery Rhymes*, Babyseen Ltd, Mitcham, 2013, s. 83.

hatıra olarak alıp evlerine götürüyorlardı.⁷⁰ Aziz Christopher, seyahat edenlerin koruyucu azizidir. Yortu günü, özellikle uzun bir seyahate çıkmak üzere olanlar ya da işleri gereği sürekli seyahat edenler tarafından beklenmektedir. Orta Çağ Avrupası'nda pek az efsane bu azizinkinden daha popülerdir.⁷¹ Hakkında çok az bilgi olan azizin Likyalı olduğu ve Decius döneminde yaklaşık 250'de öldürüldüğü belirtilmektedir. En azından 5. yüzyıldan itibaren kıtada bilinmektedir. 452 yılında Bithynia'da bu azize adanmış bir kilise bulunmaktadır.⁷² Hakkında söylenenler arasında Filistinli ya da Suriyeli olduğu, asıl adının Christopher olmadığı Hz. İsa'yı hep kalbinde taşıdığı için bu adın ona verildiği, röliklerinin Toledo'dan alınıp Fransa Aziz Denis'e getirildiği, Antakya piskoposu Aziz Babylas tarafından vafat edildiği, Büyük Gregory'nin bu aziz adına Sicilya'da bir manastır yaptırdığı da vardır.⁷³

Bunların yanında Temmuz ayı genel olarak hac yolculuklarının başladığı ve açık hava törenleriyle hacıların kutsandığı aydır.

AĞUSTOS

1 Ağustos Aziz Peter Yortusu ve Lammas Günü: Bu günde, Roma'da hapiste çarmıha gerilmeyi beklerken onu saran zincirlerin açılmasıyla, Tanrı'nın bir mucizesi olarak serbest kalan Aziz Peter anılmaktadır. Lammas kelimesi Anglosakson bir kelime olan *hlafmass*'dan gelmektedir⁷⁴ ve "ekmek bayramı" anlamındadır. Ağustos ayı ekmek zamanıdır. Bu günde ilk tahıl hasadından yapılan ekmekler sunulur,⁷⁵ kuş üzümlü kurabiye, zencefilli kek gibi, renkli ve çeşit çeşit ekmekler yapılır, ziyafet verilecek odanın ortasına bir platform

70 Miriam Clyne, "A Medieval Pilgrim: From Tuam to Santiago de Compostela", *Archeology Ireland*, 4/3 (Autumn 1990), s. 21-22.

71 Syer Cuming, "Saint Christopher", *Journal of the British Archaeological Association*, Vol. 34 (1878), s. 127.

72 John Salmon, "St. Christopher in English Medieval Art and Life", *Journal of the British Archaeological Association*, 41/1, 1936, s. 79.

73 Mrs. Collier, "Saint Christopher and Some Representations of Him in English Churches", *Journal of the British Archaeological Association*, 10/2 (1904), s. 132.

74 Davis, agm, s. 194-195.

75 Orme, age, s. 298.

üzerinde ekmek kalesi inşa edilirdi. Kutlamalarda, verimli buğday hasadı için şükredilmekteydi. Her hane, yeni hasattan yapılma pişmiş bir somun ekmek alarak kutsanması için kiliseye getirirdi.⁷⁶ Ayrıca ekmek yapımı üzerine kurslar da düzenlenirdi.

5 Ağustos: Aziz Dominik Yortusu, Dominiken tarikatı üyelerinin, kurucularının onuruna kutladıkları gündür. Domingo de Guzman, Kastilya'da doğmuş, 1221'de Bolonya'da ölmüştür. Kendisinden kalanlar Bolonya San Domenico Kilisesi'nde, Nicola Pisano tarafından yapılan büyük taş bir anıtta saklanmaktadır. Hayatının ilk dönemleri hakkında neredeyse hiç bilgi yoktur.⁷⁷ 1216'da Dominikenler Tarikatı'nı kurmuştur.⁷⁸

15 Ağustos: Hz. Meryem'in göğe yükselerek cennete gittiği günün kutlanmasıdır. Kendisine adanan manastır ya da kiliseler bazen geçit törenleri düzenlerlerdi. Aslında dinî bir tatil günüdür. 6. yüzyılın başlarından itibaren Filistin'de kutlanan bu gün, yüzyılın sonunda İmparator Mavrikios tarafından Hz. Meryem'in hayatının sona ermesinin anılması amacıyla tüm Hristiyan dünyada geçerli olacak şekilde resmîleştirilmiştir.⁷⁹

25 Ağustos: Aziz Louis Yortusu. Fransa'nın koruyucu azizidir. Azizliği öncesi, IX. Louis adıyla krallık da yapmıştır. 1270'te ölmüş, 11 Ağustos 1297'de VIII. Boniface zamanında aziz ilan edilmiştir. Papalık kararından sonra hem Cistercian hem Dominiken kurumları Louis için yortu günleri tertip etmiştir. Fransisken tarikatı ise bunu 1272'de yapmıştır. Paris'te 25 Ağustos 1298'de yapılan ilk kutlamada azizin kemikleri gömüldüğü yerden alınıp Aziz Denis'te, bir sunağın üzerindeki sandığa yerleştirilmiştir.⁸⁰

76 Gies ve Gies, age, s. 215.

77 Thomas M. Izbicki, "Saint Dominic", *Key Figures in Medieval Europe*, Ed.: R. K. Emmerson, Routledge, New York, 2006, s. 176.

78 Aidan Nichols, "The Priory of the Dominicans in Cambridge", *Catholics in Cambridge*, Ed.: N. Rogers, Gracewing, Herefordshire, 2003, s. 277.

79 Stephen J. Shoemaker, *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford University Press, Oxford, 2002, s. 116.

80 Marianne Cecilia Gaposchkin, *The Making of Saint Louis*, Cornell University Press, New York, 2008, s. 68.

28 Ağustos: Hippolu Aziz Augustinus Yortusu, özellikle kendi manastır tarikatının üyeleri tarafından kutlanırdı. 354-430 arasında yaşayan Aziz Augustinus en önemli kilise babalarından biridir. Kuzey Afrika, Tagaste’de doğmuştur. Babası Patricius bir pagandı, annesi Monica Katolik bir Hıristiyandı. Babasından Latin klasiklerini öğrendi. Bir Hıristiyan olarak büyüdü. 370 sonunda Kartaca’ya geldi ve burada 372’den 375’e kadar Kartaca Üniversitesi’nde retorik çalıştı. 388’de Kuzey Afrika’ya döndü. 391’de Hippo Regius limanına rahip atandı. Pek çok konuda eserler kaleme aldı.⁸¹ 13 kitaplık *İtiraflar* adlı eseri belki de en bilinen eseridir. Bu eserde kendi dilinden yaşam hikâyesi verilmektedir.⁸²

EYLÜL

8 Eylül Bakire Meryem’in Doğumu: Gerçek tarihi bilinmemekle birlikte en azından 6. yüzyıldan bu yana bu günde Hz. Meryem’in doğum günü kutlanmaktadır. Eylülde bir günün seçilmesinin nedeni Doğu kilisesinde kilise yılının eylülde başlamasıdır. Kilise takviminde sadece üç kişinin doğumu kutlanmaktadır: Hz. İsa, Hz. Meryem ve Vaftizci Yahya. Onların dışında azizlerin ölüm günlerinde anma yapıldı. Bunun sebebi bu üç kişinin insanlığın kurtuluşu tarihinde önemli yerleri olmasıydı. Hz. Meryem’in çocukluğu ile ilgili Hıristiyan metinlerinde çok az bilgi bulunmaktadır.⁸³ Geleneksel bir şekilde hasat festivali olarak kutlanırdı. Orta Çağ Avrupası’nda ekin biçme daima kilise tarafından kutsanan bir eylemdir. Bunun nedeni hem Tanrı’nın ekinleri kutsamasının bir göstergesi olması hem de kilise hukuku gereği, kilisenin tüm hasadın onda birini almasıydı. Günün rengi kırmızıdır.

14 Eylül Kutsal Haç Günü: Bu özel gün Doğu’da 6., Batı’da Roma’da 7. yüzyıldan beri kutlanmaktadır. 8. yüzyılda Roma’dan Galya’ya

81 Alban Butler, *Butler’s Lives of the Saints: August*, The Liturgical Press, Minnesota, 1998, s. 279-282.

82 Augustinus, *İtiraflar*, Çev.: Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 7.

83 Don Talafous, *Homilies for Weekdays*, Liturgical Press, Minnesota, 2009, s. 51.

yayılmıştır.⁸⁴ Haçlılar tarafından özel bir bayram günü olarak kabul edilen⁸⁵ bu günde Cistercian kurumlarındaki tüm yöneticilerin yıllık Genel Meclis'e katılmak üzere Citeaux'da toplanmaları gerekiyordu.⁸⁶

29 Eylül Michaelmas ya da Baş Melek Aziz Mikhail Yortusu: Hem kilise hem de ruhban olmayan halk için önemli olan festival, hasadın ve tarım yılının sonudur. Pagan geleneğinde sonbahar ekinoksunun ve ilk hasadın kutlandığı zamandır.⁸⁷ Orta Çağ Avrupası'nda bir yıl bu gün ile başlayıp onunla biterdi.⁸⁸ Bu gün eğer pazara denk gelirse, o gün geleneksel olarak yılın son kirası olan sonbahar kirası toplanırdı, ondalık vergiler ödenirdi.⁸⁹ Hasadı kutlamak için büyük ziyafetler düzenlenirdi. Bu tatilin en ilgi çekici yanlarından biri, boynuz dansçılarının ortaya çıkmasıydı. Erkeklerden oluşan bir dans grubu geyik boynuzları takarak ya da onları taşıyarak halka açık pazar yerlerinde davullar ve kavallar eşliğinde dans ederlerdi.⁹⁰ Bu gün verilen ziyafetlerde genellikle, hasattan sonra tarlalardaki anızla iyice beslenmiş olan bir kaz yenirdi.⁹¹ Renk olarak mavi kullanılırdı.⁹²

EKİM

9 Ekim Aziz Denis Yortusu: Yaklaşık 250'de ölen Aziz Denis Paris'in koruyucu azizidir. Bu gün tüm ülkede ama özellikle başkent Paris'te kutlanırdı. Hem kilise törenleri hem de festivaller ve geçit törenleri

84 Frank Leslie Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 587.

85 Christopher Tyerman, *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır?*, Çev.: M. Çaylı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 134.

86 Burton, Kerr, age, s. 88.

87 Danu Forest, *The Magical Year*, Watkins, London, 2016, s. 94.

88 J. Z. Titow, *English Rural Society, 1200-1350*, Routledge, New York, 2018, s. 27.

89 Hampson, age, s. 348.

90 Melvin Starr, *The Unquiet Bones*, Lion Fiction, Oxford, 2008, s. 9.

91 Dale Serjeantson, "Goose Husbandry in Medieval England, and the problem of ageing goose bones", *Acta Zoologica Cracoviensia* 45, Krakow, November 2002, s. 42.

92 P. F. Bradshaw, Ed., *The New SCM Dictionary of Liturgy and Worship*, SCM Press, London, 2013, s. 120.

yapılırdı. Aynı zamanda Cornwall'da en az bir Orta Çağ kilisesinin de koruyucu azizidir.⁹³ Merovenj kronik yazarı Fredegar'ın verdiği bilgiye göre Aziz Denis Manastırı Kral I. Dagobert tarafından 7. yüzyılda inşa ettirilmiştir.⁹⁴ Bu yüzyıldan sonra aziz kültü giderek genişlemiş ve 9 Ekim'de Aziz Denis yortusunu kutlamak üzere çok sayıda hacı mezarını ziyaret etmiştir. 635 ya da 636'da Dagobert tarafından bu gün bir fuar düzenlenmesine izin verilmiştir; bu türden verilen ilk imtiyazdır. Merovenj Fransası'nda bu kültürün büyümesinin ve azize duyulan saygının artmasının da kanıtıdır.⁹⁵

25 Ekim Aziz Crispin Günü: İngiltere'de Agincourt Savaşı'nın (1415) yıldönümü ve zafer günü olarak kutlanırdı. Bu savaşta İngiltere Kralı V. Henry, 35.000 kişilik Fransa ordusunu, sadece 7.000 askerle yenmişti. Ayakkabıcıların koruyucu aziziydi. Bunun kökeni şöyledir: İki kardeş Crispin ve Crispinianus Roma'da soylu bir ailede⁹⁶ doğmuş, yaklaşık 303'te Hristiyan dinini yaymak için Fransa Soissons'a gelmişlerdir. Pek çok insanı Hristiyan yaparken, geçimlerini elleriyle ayakkabı yaparak ve tamir ederek⁹⁷ sağlamışlardır. İmparator Maximian Herculeus tarafından atanan kasabanın valisi Rictius Varus,⁹⁸ hem şikâyet gelince hem de onların bu amacını fark edince yaklaşık 287 ya da 308'de boyunlarının vurulmasını emretmiştir. Bu zamandan sonra ayakkabıcılar onları koruyucu azizleri seçmişlerdir.⁹⁹ 6. yüzyılda onların onuruna Soissons'da bir kilise inşa edilmiştir.¹⁰⁰ Bu gün, Cadılar Bayramı'ndan birkaç gün önce olduğu için genelde birleştirilerek kutlanırdı.

93 Nicholas Orme, *The Saints of Cornwall*, Oxford University Press, New York, 2000, s. 105.

94 Craig Wright, *Music and Ceremony at Notre Dame of Paris, 500-1500*, Cambridge University Press, New York, 1989, s. 49.

95 Gabriel Spiegel, "The Cult of St. Denis and Capetian Kingship", *Saints and Their Cults*, Ed.: S. Wilson, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s. 145.

96 Peter J. Leithart, "Henry V", *Omnibus II: Church Fathers Through the Reformation*, Ed.: D. Wilson, T. Fischer, Veritas Press, Pennsylvania, 2005, s. 428.

97 J. C. Cooper, *Dictionary of Christianity*, Routledge, New York, 2013, s. 63.

98 John Prince, *A Wreath for St. Crispin*, Bela Marsh, Boston, 1848, s. 14.

99 Hampson, age, s. 361.

100 Leithart, agm, s. 428.

31 Ekim Tüm Azizlerin Günü Arifesi – Cadılar Bayramı: Manevi bir huzursuzluk zamanıdır. Bu zamanda ölümlerin ruhlarının hayaletler ve şeytani ruhlarla birlikte yeryüzünde yürüdüğüne inanılırdı. Kilise çanları çalınır, yollarda bu ruhlara rehber olması ve dürüst Hristiyan halka temas etmelerini, yaşamlarını engellemek için ateşler yakılırdı.¹⁰¹ Ahırlar ve evler kutsanırdı. Bunu, hayvanları ve insanları, yeryüzünde dolaşarak kötü ruhlarla birlikte olduklarına inandıkları cadıların etkilerinden korumak için yaparlardı.

Bu günün kökenine baktığımızda Keltlerle karşılaşıyoruz. Kelt halkları, yılın karanlık yarısının başlangıcında, 1 Kasım'da Samhain¹⁰² festivalini kutluyorlardı. Antik pagan Kelt takviminde bu gün yılın sonu,¹⁰³ ekimin sonu da yazın sonuydu. Kutlama bugün Cadılar bayramı denen günün; yani 31 Ekim'in gecesinde başlıyordu.¹⁰⁴ Kilise bu kutlamayı sürdürdü ancak ona Hristiyanlığa has bir özellik atfetti. Bu dönemde şenlik ateşleri yakılıyordu ve fal bakmak yaygın bir uygulamaydı. Maske takmak¹⁰⁵ da kutlamaların bir parçasıydı ancak bazı kaynaklarda verilen ziyafetlerde konukların normal kıyafetlerini giyindiği ama maske takmadıkları, maskeleri çocukların taktığı bildirilmektedir. Çocuklar ya da yetişkinler bu maskelerle ruhların yolunu şaşırtmak için şarkı söyleyerek kapı kapı dolaşıp kek dilenirlerdi. Ruh keki denilen bu keklerden yiyenlerin kekin içinde bulunanlar sayesinde alınyazısının açığa çıkacağına inanılırdı.¹⁰⁶ Bu kekler kuş üzümü, tarçın, hindistan cevizi ile tatlandırılan yassı, oval kurabiyelerdi.¹⁰⁷

İnsanlar, iblislerin ve hayaletlerin gücüne inanıyorlardı. Kilise, bu figürler gibi giyinmenin ibislere ve hayaletlere ekstra güç

101 Ateş yakma geleneği ile ilgili bkz.: Hampson, age, s. 366.

102 Patricia Monaghan, *The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore, Facts on File*, New York, 2004, s. 407.

103 David P. Rebeck, *Holy Words*, CSS Publishing, Ohio, 1997, s. 29.

104 Monaghan, age, s. 72.

105 Elizabeth Knowles, *The Oxford Dictionary of Phrase and Fable*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 314.

106 Kathleen Lynch, "Dramatic Festivity of Batholomew Fair", *Medieval and Renaissance Drama in England*, Vol. VIII, Ed.: J. L. Barroll, Associated University Press, Cranbury, 1996, s. 131.

107 Cosman, age, s. 84.

vereceğini düşünüyordu. Diğer taraftan eğlence ve alay konusu yapırlarsa, insanların hayatları üzerindeki güçlerini kaybetmeye başlayacaklarına inanılıyordu. Bu kıyafetleri daha çok çocuklar giyiyordu, onlar için de bir eğlence oluyordu.¹⁰⁸

Cadılar Bayramı'nın İngilizce ismi olan Halloween'daki *hallow* Eski İngilizce bir kelime olan *halig*'den (kutsal) gelirken, "*een*" kısmı *gece* için kullanılan bir kısaltmadır.¹⁰⁹ Dolayısıyla günün adı *kutsal gece* demektir. Bu güne halloween denmesinin nedeni olarak ise bir sonraki gün gösterilmektedir çünkü sonraki gün Tüm Azizlerin Günü'dür. İngilizcesi olan All Saints Day/ All Hallows'un zamanla Halloween'a dönüştüğü düşünülmektedir.

KASIM

1 Kasım Tüm Azizler Yortusu: Bu günün ortaya çıkışının Hristiyanlığın yayılış sürecinde Roma İmparatorluğu tarafından hoş karşılanmaması ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Buna göre ilk dönemlerde çok sayıda Hristiyan öldürülmüştür, bu şehitlerin sayısı o kadar çoktur ki her birine ayrı bir anma günü tayin etmek mümkün değildir. Hristiyan kilisesi buna tümünü anacakları bir gün belirleyerek çare bulmuştur.¹¹⁰ Başlangıçta 13 Mayıs'ta kutlanırken, Papa VI. Gregory döneminde (795-844) 1 Kasım'a alınmıştır. Bunun sebebi sonbaharda kiliseye gelmenin daha kolay olmasıdır. Bu gün ilk olarak Cluny manastırı başrahibi Odilo (994-1041) tarafından başlatılmış ve bu gelenek sonra hızla yayılmıştır.¹¹¹ Roma'da kabul edilmesi 1311'dedir. Paskalya da Kıyamet Günü'nde ölülerin dirilmesi ümidi taşıdığından bu günle

108 Jenny Butler, "Neo-Pagan Celebrations of Samhain", *Treat or Trick? Halloween in a Globalising World*, Ed.: M. Foley, H. O'Donnell, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2009, s. 77.

109 Linda Civitello, *Cuisine and Culture*, John Wiley & Sons Inc., New Jersey, 2008, s. 75.

110 Lia Leendertz, *The Almanac A Seasonal Guide to 2019*, Octopus Publishing, London, 2018, s. 222-242.

111 Alicia Rios, "Day of the Dead", *The Oxford Companion to Sugar and Sweets*, Ed.: D. Goldstein, Oxford University Press, 2015, s. 209.

benzerdir. Paskalya için kullanılan ilahi ve metinler bu günde de kullanılmıştır.¹¹²

Yılın sonu anlamına gelen bu gün, Hristiyanlık tarihindeki tüm kutsal kişilere adanmış bir gündür, rengi beyazdır. Bu günde sadece anma yapılmıyordu, yaşayanların ölenlerle bağlantıda olduklarına inanılan bazı eylemler de gerçekleştiriliyordu. Örneğin 16. yüzyılın ikinci yarısında yasaklanana kadar, mezarlıklarda danslar ediliyor, ziyafetler veriliyor ve oyunlar oynanıyordu. Burada insanlar ölen atalarının mezarı üzerinde yemek yiyordu, bunu sanki ölen kişinin yanlarında o yemeği paylaştıklarını düşünerek yapıyorlardı. Genç erkekler 1 Kasım gecesi boyunca çanlar çalarak ölüyle sembolik bir diyalog kuruyorlardı.¹¹³ Bunu Araf'ta acı çeken¹¹⁴ ruhların adına yaptıkları da belirtilmektedir. Ayrıca önceki gece ya da bazen sonraki gece kiliselerde nöbet tutulurdu.¹¹⁵

Orta Çağ'da Britanya Adaları'nda bu günde, kapı kapı gezerek ölümler için dua etme ve karşılığında sadaka dilenme geleneği vardı. Sadakalar ruh keki şeklinde alınıyordu. İnanişâ göre her bir kek yendiğinde Araf'taki ruhlardan biri orada çektiği işkencelerden kurtulurdu.¹¹⁶

Bu festival pagan gelenekle Hristiyan geleneğin harmanlandığı çok güzel bir örnektir. Tüm Cadılar festivali 1 Kasım'da kutlanan antik döneme ait bir festivaldir. Antik dönemde yılın sonudur. Bu dönemde kötü ruhların serbest kaldığına inanılıyordu. Kilise bu festivali Hristiyan geleneğine uyarlarlarken onu Tüm Azizlerin Günü haline sokmuştur. Yine de kökeni unutulmamış sonraki gün olan 2 Kasım Tüm Ruhların Günü ilan edilmiştir.¹¹⁷

112 Albert Classen, "Death and the Culture of Death", *Death in the Middle Ages and Early Modern Time*, Ed.: A. Classen, DeGruyter, 2016, s. 54.

113 Robert Muchembled, *A History of Violence*, Çev.: J. Birrell, Polity Press, Cambridge, 2012, s. 53-54.

114 Classen, agm, s. 54.

115 Orme, age, s. 299.

116 Sue Ellen Thompson, *Holiday Symbols and Customs*, Omnigraphics, 2009, s. 21.

117 Davis, agm, s. 195.

2 Kasım Tüm Ruhların Günü: Bu gün Orta Çağ'da kutlanmaya başlanan bir gündür.¹¹⁸ Bu günde dua edenler, tüm ölülerin ruhlarına ve Araf'taki ruhların kurtulmalarına yardım etmek için dua ederlerdi, dilenciler dualarına karşılık ödeme olarak sadaka isterlerdi. Dilenmeyi çocuklar ve yoksul olmayanlar yapıyorlardı. İngiliz versiyonunda ise tıpkı bir gün önce olduğu gibi bu günde de ruh kekleri istenirdi. Gerekçesi de yine aynıydı; her bir kek yendiğinde Araf'taki ruhlardan biri acılarından kurtulacaktı.¹¹⁹

25 Kasım Azize Katerina Yortusu: İskenderiyeli bilim insanı Azize Katerina,¹²⁰ en ünlü kadın azizlerden biridir. *Katerina tekerleği* denen ateşli ve çivili tekerlekler, 4. yüzyıldaki ölümünün sembolüdür. Bu gün verilen ziyafete katılanlar kıyafetlerine tekerlek biçiminde bir kanca takarlar ya da kumaştan kesip dikerlerdi. Katerina; marangozların, halatçıların, tekerlekçi ve avukatların koruyucu azizesiydi ama hepsinden çok kadınların rehberi ve koruyucusuydu. Bakire kadınların, kız öğrencilerin, dantel dokuyanların, ip eğirenlerin koruyucu azizesiydi. Bu nedenle bu güne kadınların festivali de denmektedir.¹²¹ Bu gün içilen içeceğin adı *Kuzu Yünü* idi ve aslında ılık ya da soğuk olarak içilebilen baharatlı bir elma şarabıydı. Ayrıca bu günde şeker, yumurta ve kimyon tohumlarıyla zenginleştirilen kekler de yapılırdı. Üçgen olan bu kekler bazen, şehit edildiği tekerleğin üzerindeki çivilerde sunulurdu. Başka bir yiyecek *wigg* adı verilen, takoz şeklinde, kuş üzümü ve kimyonla yapılan lezzetli bisküvilerdi. Günün özelliği çember/daireydi. Bütün meleklerin bu gün çember oluşturduğuna inanılırdı. Müzisyenler sırayla değil yarım daire

118 Carl Watkins, *The Undiscovered Country: Journeys Among the Dead, The Bodley Head*, London, 2013, s. 74.

119 Tad Tuleja, "Trick or Treat: Pre-Texts and Contexts", *Halloween and Other Festivals of Death and Life*, Ed. J. Santino, The University of Tennessee Press, Knoxville, 1994, s. 84.

120 Kültü 11. yüzyılda Normandiya ve İngiltere'ye geçmiştir. Christine Walsh, *The Cult of St. Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2007, s. 97.

121 Davis, agm, s. 195.

şeklinde otururlardı, dansçılar daire şeklinde dans ederler, hizmetçiler dairesel bir rota çizerek yürürlerdi.¹²²

Orta Çağ'ın bu en popüler kadın azizine hem kadınlar hem erkekler çok saygı gösterirlerdi. Birçok lonca, kilise, organizasyon ona adanırdı. Tüm Avrupa'da büyük geçit törenleri yapılırdı.

Advent: Kilise litürjik takviminin başladığı gündür¹²³ ve tarihi değişkendir. Noel günü pazar gününe denk gelirse 27 Kasım, pazartesiye denk gelirse 3 Aralık'tır. 30 Kasım Aziz Andrews gününe en yakın pazardır. İlk kez İspanya ve Galya'da geçmekte, Roma'ya gelişi ise 5. yüzyılı, Büyük Leo zamanını bulmaktadır.¹²⁴ *Advent* kelimesinin anlamı "gelen"dir; yeni gelmekte olan yılı işaret etmektedir.¹²⁵ Noel'den önceki dört haftanın başlangıcıdır. Noel arifesiyile sonlanır. Bu dönem boyunca Pazar ayinleri kaçırılmamaya özen gösterilirdi. Hz. İsa'nın doğum gününe kadar gittiği için kilise yılının da başlangıcı kabul edilirdi. Bu günle başlayan dört hafta kefareti ve (küçük) perhiz dönemiydi ama haftada sadece üç gün perhiz yapılırdı. Bu zamanda genelde bolca balık yenirdi. İnsanların cinsel ilişkiden, düğünlerden, oyunlardan ve gereksiz seyahatlerden kaçınması bekleniyordu.

ARALIK

6 Aralık Aziz Nicholas Günü: Barili Nicholas ya da Myralı (Demreli)¹²⁶ Nicholas olarak da bilinen azizin Myra'da piskopos olduğuna inanılmaktadır. Onunla ilgili efsaneler 6. yüzyılda Yunanistan'a ulaşmış, ölüm günü 6 Aralık anma günü olarak belirlenmiştir. Kültünün daha sonra 6.-7. yüzyıllarda Rusya, Güney İtalya ve buradan da Batı Avrupa'ya yayıldığı görülmektedir. 11. yüzyılda ona ait olduğu düşünülen rölikler, İtalya Bari limanına getirilmiş ve

122 Cosman, age, 87-89.

123 Muchembled, age, s. 52.

124 James, age, s. 203.

125 Jackson, age, s. 4.

126 Hampson, age, s. 67.

adına yaptırılan bazilikaya gömülmüştür.¹²⁷ Orta Çağ'da Rusya ve Yunanistan'ın, cemaatlerin, loncaların, çocukların, denizcilerin, bakire kızların, tüccarların, tefecilerin, Fribourg ve Moskova gibi bazı şehirlerin koruyucu aziziydi. Pek çok Hristiyan kilisesi ona adanmıştı. Roma İmparatoru I. Justinianus'un 6. yüzyılda Konstantinopolis'te yaptırdığı bir kilise de buna dâhildir. Ayrıca 1043'te Rusya Kiev'de bir manastır, 1113'te Novgorod'da büyük bir kilise ona adanmıştır. Bu coğrafyada 12. yüzyılda Aziz Nicholas kültü yükseliştir.¹²⁸

Aziz Nicholas, Noel Baba geleneğinin öncüsüdür. En çok da çocukların koruyucu azizidir. Bu günde çocuklara hediyeler verilir. Aziz Nicholas'ın çocuklara merhametinin anısına tüm Avrupa'da katedrallerde erkek çocuklardan çocuk piskopos seçilir, seçilen çocuk bu günden Kutsal Masumların Yortusu'na kadar görevi sürdürdü. Bu çocuk büyük bir kilisede ise sıklıkla korodaki çocuklar tarafından ve onlar arasından, yerel bir okulda ise akran öğrenciler tarafından seçilirdi ancak bazı bölgelerde katedral ya da manastıra bağlı okula giden çocuklardan da seçilebilirdi. Geri kalan çocuklar onun cemaatine mensup olan rahipler gibi davranırlardı.¹²⁹ O ve meslektaşları ayin yönetmek dışındaki tüm görev ve sorumlulukları yerine getirirlerdi. 1274'te Nice Konsili bu sahte seçimi yasakladı.¹³⁰ Kültü 11. yüzyıldan itibaren Kuzey Fransa'nın çoğuna yayılan Aziz Nicholas'ın konu edildiği oyunlar da sahnelenirdi. Bu oyunlar daha çok dramatik oyunlardır.¹³¹

7 Aralık Aziz Ambrose Günü: Ambrose yaklaşık 340'ta Trier'da (Galya) doğmuştur. Hukuk eğitimi almış ve 370'te başkenti Milano

127 Elizabeth Paling Funk, "From Amsterdam to New Amsterdam: Washington Irving, the Dutch St. Nicholas, and the American Santa Claus", *Explorers, Fortunes & Love Letters: A Window on New Netherland*, Ed.: M. D. Shattuck, New Netherland Institute, New York, 2009, s. 103.

128 Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages*, Vol. I, Brill, Boston, 2019, s. 508.

129 Orme, age, s. 257.

130 Hampson, age, s. 78.

131 David Bevington, *Medieval Drama*, Hackett Publishing, Cambridge, 2012, s. 169.

olan bölgenin valisi olmuştur. 374'te Milano piskoposu ölünce o güne kadar katakümen¹³² (eğitim gören, öğrenci) ve dolayısıyla vaftizsiz olduğu için vaftiz edilip, kutsanıp piskopos seçilmiştir. Dört önemli kilise babasından biridir. Diğerleri Augustinus, Büyük Gregory ve Jerome'dur. 397'de Milano'da ölmüştür.¹³³ Bu şehirde yıl içinde düzenlenen dört panayırdan biri bu günde düzenlenmektedir.¹³⁴

13 Aralık Azize Lucy Günü: Azize, 304'te Sicilya Sirakuza'da öldürülmüş bakire bir şehittir. İlk Hıristiyan şehitler arasında gösterilmektedir. Öldürüldüğü şehrin koruyucu azizesidir. Ölümüyle ilgili efsaneye göre evliliği değil dinî hayatı seçmiş ancak annesinin zoruyla nişanlanmış, evlenmek istemeyince nişanlısı tarafından iftiraya uğramış ve yakılmasına karar verilmiştir. Ceza uygulanacakken ilahi bir müdahale ile yakılacağı yere taşınamamış ve bu nedenle kılıçla (boynu vurularak) öldürülmüştür. Gerçek ölüm sebebinin Roma İmparatoru Diocletianus dönemindeki Hıristiyan zulmü olduğu düşünülmektedir. Yortu günü İsveç'te, Noel kutlamalarının başlangıcıdır. Orta Çağ İngilteresi'nde yortu günü kutlanan ve bu günde kadınların eliş (zanaat) yapmasına izin verilmeyen dört azizden biridir.¹³⁵

21 Aralık Havarî Aziz Thomas Günü: Aziz Thomas, muhtemelen İsrail doğumludur. 53 yılında Hindistan'da ölmüştür. 12 havari-den biridir. Aramice (Te'oma) ve Grekçe (Didimos) adının anlamı "ikiz"dir. Yuhanna 11:16'da "ikiz diye anılan Tomas" olarak geçmektedir. Thomas Becket 1118 yılında bu günde doğduğu için ona bu havarinin adı konmuştur.¹³⁶

132 Lisi Oliver, Maria Mahoney, "Episcopal Anatomies of the Early Middle Ages", *Rhetorics of Bodily Disease and Health in Medieval and Early Modern England*, Ed.: J. C. Vaught, Ashgate Publishing, Burlington, 2010, s. 26.

133 Jackson, age, s. 12.

134 Dean, age, s. 16.

135 Diğerleri Agahta, Agnes ve Margaret'tir. Orme, age, s. 256.

136 Michael Green, *St. Thomas Becket*, Gracewing, Herefordshire, 2004, s. 4; F. Donald Logan, *A History of the Church in the Middle Ages*, Routledge, London, 2002, s. 162.

25 Aralık Noel: Yılın en neşeli zamanıdır. Hz. İsa'nın doğumu¹³⁷ ve ona inanan herkes için kurtuluş mesajının kutlandığı gündür. Noel, diğer tatillerden 12 kez daha önemliydi çünkü Noel arifesinde başlıyor ve izleyen 12. günde bitiyordu. Neden 12 sayısının seçildiği kesin değildir. Bazı görüşlere göre seçilmesinde havarilerin ve ayların sayısı etkili olmuştur. Hatta aktif bir böceğin, günün en az 12 saatini çalışarak geçirmesinin etkili olduğu bile düşünülmektedir. Bu dönemde her konuk 12 hediye verir ve alırdı. Masalar 12 kişi için kurulur, en az 12 çeşit yemek servis edilirdi. 12 demet ağaç dalı hazırlanırdı, 12 şamdan kullanılırdı.¹³⁸

26 Aralık Aziz Stephen Günü: Kudüs'te diyakozluk yapan aziz, ilk Hıristiyan şehit¹³⁹ olarak kabul edilmektedir. Haham mahkemesi önünde inancını savunmuş, buna sinirlenen Yahudilerce şehirden çıkarılmış ve MS 36 yılında taşlanarak öldürülmüştür. Diyakozların¹⁴⁰ ve taş ustalarının koruyucu azizidir. Günümüzde özellikle İskandinavya'da arkadaş ziyaretleri ve ev gezmeleriyle anılmaktadır. İsmi Orta Çağ Avrupası'nda ismi pek çok çocuğa verilmiş popüler bir isimdir.¹⁴¹

28 Aralık Kutsal Masumlar Yortusu: Kral Herod'un çocuk İsa'yı öldürme girişimi esnasında Beytullahim'de binlerce çocuğu katletmesinin anıldığı gündür.¹⁴² Özellikle hamile kadınlar, hasta çocuğu olan aileler, çocuklarını hastalık, kaza ya da doğum sırasında kaybeden aileler için önemli bir gündür zira bu durumlar Orta Çağ Avrupası'nda hemen hemen her ailede yaşanan şeylerdir.

137 Her ne kadar Hz. İsa'nın doğum günü kesin olarak bilinmese, ne Matta ne Luka'da bu konuda bilgi olmasa da 300 yıl sonra bir gün belirleme ihtiyacından dolayı zaten Roma İmparatorluğu'nda bir bayram günü olan bu gün seçilmiştir. Jackson, age, s. 14.

138 Cosman, age, s. 90.

139 Artemisia D'Ecce, *Keeping Christmas Well*, Phaeton Publishing, Dublin, 2012, s. 482.

140 Cameron Brown, *Christmas Facts, Figures & Fun*, Photographers' Press Ltd., London, 2005, s. 21.

141 Iseabail MacLeod, Terry Freedman, *Dictionary of First Names*, Wordsworth Editions Ltd., Hertfordshire, 1995, s. 212.

142 Jackson, age, s. 21.

Bu gün Childermas, Noel ya da Masumlar Bayramı olarak da anılmaktadır. Ayrıca Fransa, İspanya ve Germen kökenli ülkelerde Aptallar Günü, İngiltere’de Çocuk Piskopos Festivali olarak da bilinmektedir.¹⁴³ Çocuk piskopos günü olarak bilinmesinin nedeni bu günde, kilise ya da katedral korosundan ya da gramer okulundaki öğrencilerden¹⁴⁴ bir erkek çocuğun seçilerek aziz gibi giydirilmesi ve onun görevlerini yerine getirmesidir.¹⁴⁵ Matta 2:16’ya göre Herod, iki yaş ve altındaki tüm erkek çocukları öldürmüştür. Öldürülen bu çocuklar erken Hristiyan kilisesi tarafından ilk şehitler olarak kabul edilmiştir. Bu günün ilk kez ne zaman bir azizin günü olarak kutlandığı kesin değildir ancak 5. yüzyılda ayrı bir yortu hâline getirilmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde perhiz ve yas günüdür. Çocuk piskoposun idaresinin de son günüdür. Manastırlarda en genç rahibe ve keşişlerin bu günde başrahip ve başrahibe olmalarına izin verilirdi. 1431 Basel Konsili, dinle alay edildiği gerekçesiyle bu uygulamayı yasaklamıştır.¹⁴⁶ İngiltere’de yasaklanması ise 1541 yılındadır.¹⁴⁷

29 Aralık Şehit ve Başpiskopos Aziz Thomas Yortusu: Bu günde, yaklaşık 1118’de Londra’da Norman asıllı tüccar bir ailede doğup, Londralı Thomas olarak da anılan Canterbury Başpiskoposu Thomas Becket’in¹⁴⁸ hayatı ve faaliyetleri kutlanırdı. Kendisi Kral II. Henry’nin isteklerini yerine getirdiklerine inanılan dört şövalye tarafından 29 Aralık 1170’te katedralinde öldürülmüş,¹⁴⁹ ölümünden

143 Muchembled, age, s. 52.

144 *A Dictionary of Universal Knowledge*, Vol. II, J. B. Lippincott Com., Philadelphia, 1892, s. 306.

145 Clifford Davidson, *Festivals and Plays in Late Medieval Britain*, Ashgate, Hampshire, 2007, s. 4.

146 Bibhash Choudhury, *English Social and Cultural History*, 2nd edition, PHI Learning, Delhi, 2019, s. 102.

147 Orme, age, s. 361.

148 Hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkn; Michael Staunton, *The Lives of Thomas Becket*, Manchester University Press, Manchester, 2001.

149 Paul Webster, “Introduction. The Cult of St. Thomas Becket: An Historiographical Pilgrimage”, *The Cult of St Thomas Becket in the Plantagenet World*, Ed.: P. Webster, Marie-Pierre Gelin, The Boydell Press, Woodbridge, 2016, s. 1.

dört yıl sonra aziz ilan edilmiştir. Canterbury Katedrali'ndeki kabri tüm Hristiyanlar için hac yeridir. Orta Çağ Avrupası'nda piskoposlar resmî tatil günlerine eklemeler yapabiliyorlar; bu kararlar diyakozluktan diyakozluğa değişiyordu. Bu günün İngiltere'deki pek çok diyakozlukta anılması da isteğe bağlıydı.¹⁵⁰

31 Aralık Aziz Sylvester Günü: Sylvester, Milano Fermanı'nın ilanından birkaç ay sonra, 314'te Roma piskoposu seçilmiştir. Hayatı hakkında az şey bilinir. 335'te ölmüştür¹⁵¹

150 Ad Putter, "In Search of Lost Time: Missing Days in Sir Cleges and Sir Gawain and the Green Knight", *Time in the Medieval World*, Ed.: C. Humprey, W. M. Ormrod, York Medieval Press, York, 2001, s. 133.

151 Jackson, age, s. 22.

BİR ORTA ÇAĞ KALESİNDE YAŞAMAK

İlk kaleler/şatolar ne zaman inşa edildiler? Kalelerin genel özellikler nelerdir?

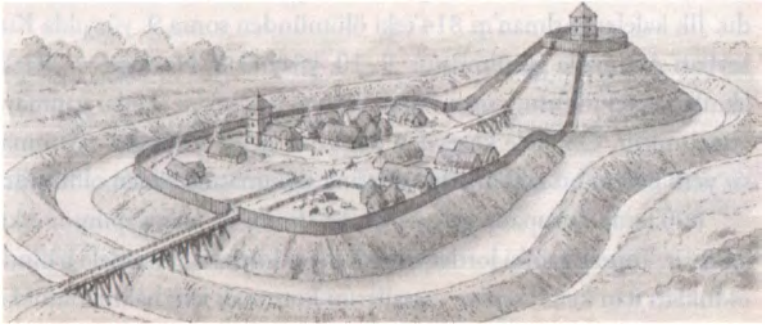
Önce kale-şato ayrımını yapalım. Yapı askerî işlevi üzerinden değerlendirilirse o bir kaledir ama içinde yaşanan bir konut olarak değerlendirilirse o zaman şato denilmektedir. İlk kalelerin ahşaptan yapıldığı genel kabul görmekle birlikte Jacques Le Goff¹ gibi bazı yazarlar kale ya da şatoların en başından beri taştan yapıldığını belirtmektedirler. İçinde lordun (lort, kral, kont, dük ya da baron olabilirdi; lort bir soyluluk unvanıdır) konağı, fırın, kilise olan etrafı çevrili alanlardır. İlk kaleler Şarlman'ın 814'teki ölümünden sonra 9. yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da görülmüştür. 9.-10. yüzyıldaki Norman ve Macar akınları yerel nüfusu, *castra* olarak bilinen korunaklı alanlar yapmaya yöneltmiştir. Özellikle kuzeyden denizden gelen Vikingler savunmasız yerli halkın bu tahkimatlar arkasına sığınmasına neden olmuştur.

800'lerde Avrupa'da gelişen feodal sistem de kale yapımını etkilemiştir. Toprak sahibi lortlar sürekli diğer lortlarla mücadele hâlinde oldukları için kendi serf ve vassallarını korumak için hâkim oldukları toprakların etrafını tahkim etmek istemişlerdir. 800-900'lerde bu amaçla yapılan ilk tahkimatlara *motte* ve *bailey* denmektedir. Bunlar toprak bir höyüğün (*motte*) üzerinde yapılan bir kule (*donjon*) ve bu yapının etrafının ahşap bir daire (*bailey*) ile çevrelendiği yapılardır.

1 Jacques Le Goff, *Orta Çağ Kahramanları*, Çev.: F. Ö. Pinard, YKY, İstanbul, 2010, s. 71.

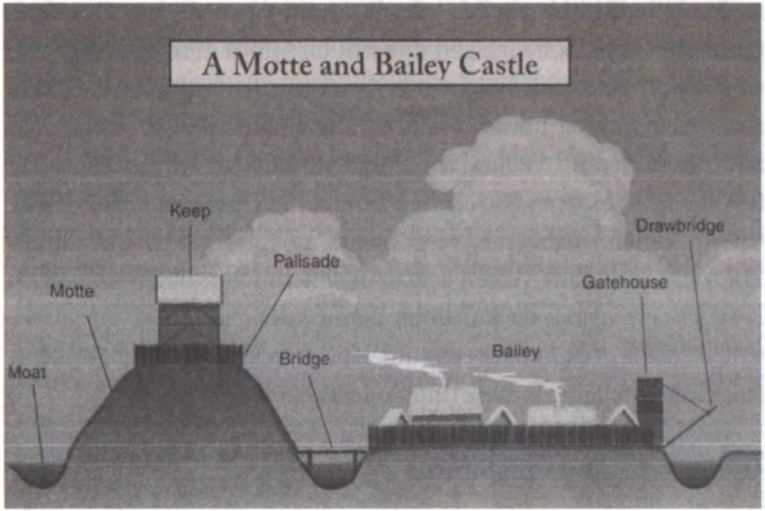
İşçiler öncelikle bir tepe/höyük inşa ediyorlardı. Bu höyüğün boyutları farklı olabiliyordu. İlk yapılanlar 30 fit (9 metre) yüksekliğinde, çoğu 100 fit (30 metre) çapındaydı. Bir höyük inşa etmek için tonlarca toprak gerekiyordu. Höyük genelde (çoğu zaman kuru, bazen su ile dolu²) geniş bir hendek ile çevreleniyordu. Bu hendeğin üzerine barış zamanı insanların güvenle geçmesini sağlayan ahşap köprüler yapılıyordu. Hendeklerin üzerine kuleler de inşa ediliyordu. Bu yapılar taştan ziyade ahşap yapıları ama çok güçlülerdi. Yapı inşa edilirken bir yandan da arazinin etrafı ahşap çitlerle çevreleniyordu. Bu tip kaleler için en büyük tehlike yangındı.³ 1100'lerden sonra taştan kaleler yapılmaya başlanmıştır.

Latince *castrum* kelimesinin çoğulu olan *castra*, kaleler demektir.⁴ Dönem kaynaklarında kale için Latince olarak *castellum*, *munitio*, *municipium*, *oppidum* kelimeleri de kullanılmaktadır. Ayrıca bu dönemde yapılan kalelerin atlı adamları vasıtasıyla en azından 16 kilometrelik bir alanı kontrol edebilmesi gerekiyordu. Bu mesafe atlı bir askerin bir günde gidip dönebileceği mesafeydi.⁵ 863'te Kel

61. Motte ve Bailey

- 2 Jean-Denis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, McFarland & Company, London, 2002, s. 113.
- 3 Stephen Curie, *The Medieval Castle*, Reference Point Press, 2013, s. 19-23.
- 4 Marcus Cowper, *Cather Castles*, Osprey Publishing, 2006, s. 12.
- 5 Christopher Gravett, *Norman Stone Castles (2) Europe 950-1204*, Osprey Publishing, 2004, s. 4.

62. Motte ve Bailey tarzı kale

Charles, istilacılara karşı kaleler inşa edilmesini emretmiştir. Feodal sistemin gelişmesiyle birlikte ise 11. yüzyılda taştan kalelere geçilmiştir. Taştan kalelere *donjon* adı veriliyordu; bu kelime Latince “*efendi*” anlamına gelen *dominustan* geliyor, lordun kalenin yapıldığı arazinin sahibi olduğunu belirtiyordu. İngiltere’deki ilk taş kaleler Normanların İngiltere’ye geçişi ile yapılmıştır.⁶

Kaleler,⁷ ele geçirilmesi zor, savunulması kolay, genellikle yüksek bir yerde ya da bir nehir kenarında, saldırılardan korunmak için inşa edilmişlerdir. Başlangıçta yapım amaçları lord ve ailesi için barınak,⁸ silahlarının ve erzakının korunması için bir ambar sağlamaktır. Ardından korunma ihtiyacı öne çıkmış ve kalın duvarlar, su dolu hendekler, inip kalkan köprüler, mazgallar yapılmaya başlanmış ve şato bir kaleye evrilmiştir. Geç Orta Çağ’da topun kullanılmaya başlanmasıyla

6 Christopher Gravett, *Medieval Norman Castles (1) The British Isles 1066-1216*, Osprey Publishing, 2003, s. 5. Aynı yazar *The Normans* adlı eserinde bu kelimenin *dominium*’dan geldiğini belirtmektedir. Christopher Gravett, David Nicolle, *The Normans*, Osprey Publishing, 2006, s. 114.

7 Kale nedir sorusunun cevabı için bkz.; Oliver Creighton, *Early European Castles*, Bloomsbury Publishing, London, 2012, s. 26.

8 A. G. Smith, *The Medieval Castle*, Dover Publications, New York, 2002, s. 3.

korunma özelliğini kaybeden kale, Rönesans döneminde artık sadece konut olur; yani ilk hâline geri dönerek bir şatoya dönüşmüştür.

Kaleler⁹ sadece bir bölgenin istilasını engelleyen yapılar değildir; aynı zamanda yerel nüfusun kontrol altına alınmasında¹⁰ da çok etkilidirler. Yönetim¹¹ ve iktidar merkezleri oldukları için etraflarındaki bölge için çok şey ifade ederler. Etraflarında zamanla oluşan geniş yerleşimler için mahkeme, vergi ödeme noktası¹² ve saldırı anında sığınılacak yerlerdir.¹³ Askerî açıdan önemlerini yitirdikleri zamanlarda hapisane olarak da kullanılmışlardır ancak söylemek gerekir ki verilen cezaların çoğu para cezasıdır, zindanda kalanlar dava görülene kadar kısa süreliğine burada tutulan insanlardır.¹⁴

Kimler kale sahibi olabilirdi?

Kale, bir krala ait olabileceği gibi,¹⁵ toprak sahibi bir lorda, şövalyeye ve hatta varlıklı bir kadına, çocukları erişkin olana kadar dul bir kadına,¹⁶ kraliçeye ya da kontese de ait olabilirdi. Yalnız bir şövalyenin kale sahibi olabilmesi için yerel otorite tarafından kendisine aristokratik bir unvan verilmesi gerekiyordu. Krala ait kalelere kraliyet kaleleri denirdi. Kaledeki en önemli kişi; onun sahibiydi. Ayrıca bir kralın ya da lordun birden fazla kalesi de olabilirse de çoğu

9 Kale kelimesinin Orta Çağ Avrupası'nda ne ifade ettiği ile ilgili bkz.; Abigail Wheatley, *The Idea of the Castle in Medieval England*, York Medieval Press, York, 2004, s. 19-43.

10 Don Nardo, *The Medieval Castle*, Lucent Books, 1998, s. 38.

11 John R. Kenyon, *The Medieval Castles of Wales*, University of Wales Press, 2011, s. 2.

12 Brian Williams, *Life in a Medieval Castle*, Pitkin Publishing, Gloucestershire, 2013, s.y.

13 Kalelerin askerî işlevleri ve etraflarındaki dünya için ne ifade ettiği ile ilgili bkz.; Oliver Hamilton Creighton, *Castles and Landscapes*, Equinox Publishing, London, 2002, s. 35. Kalelerin psikolojik etkileri için bkz.; Creighton, age, s. 65.

14 13. yüzyıl İngiltere kalelerinin hapisane özelliği ile ilgili bkz.; Christopher Gravett, *English Castles, 1200-1300*, Osprey Publishing, 2009, s. 44.

15 Orta Çağ İngilteresi'ndeki kaleleri sahiplerine ya da inşa ettirenlerine göre beş kategoriye ayıran Creighton, ilk kategoride kraliyet eliyle yapılanlarını incelemekte ve sayı olarak en kalabalık grubun bu grup olduğunu belirtmektedir. Creighton, age, s. 91.

16 Lise E. Hull, *Britain's Medieval Castles*, Praeger, 2005, s. 84.

bunları hayatı boyunca hiç görmezdi. Onlar genellikle merkezde ya da taşradaki daha rahat konutlarında yaşıyorlardı. Kale sahibi kalede olduğu zamanlarda küçük kulelere bayraklar asılır ve kalkanlar duvarlar boyunca görünür hâle getirilirlerdi.

Kale sahibinin mutlaka kendine ait tuvaleti olan bir yatak odası hatta bazen kulesi, misafirlerini ağırladığı bir misafir odası ve kendisine ait dinî bölümü, şapeli olurdu. Yataklar çok büyüktü ve kale mobilyalarının en pahalı parçalarıydı.¹⁷ Bunlar genellikle kalenin en güvenli olan yerinde ve en üst katta bulunurdu. Buraya sadece güvenilir hizmetçiler ve önemli konuklar girebilirdi. Yastık kullananlar da sadece kale sahibi ve ailesidir. Ayrıca bu kişiler için bazen, ana kulenin duvarına, dönerek aşağıya inen ve ormana ya da ırmağa kaçmak için kullanılabilecek yeraltı geçidine giden bir merdiven yapılırdı.

Kale sahibi ve ailesinin dışında kalede kimler yaşırdı?

İşlerin hepsi bilek gücüne dayandığı için lordun zenginliğiyle bağlantılı olarak kalede pek çok görevli yaşayabilirdi.¹⁸ Kalede yaşayanlar, temelde ikiye ayrılıyorlardı: Askerî personel ve diğerleri. Şövalyeler, zırhlı süvariler, kalenin dış kapısını tutan kapıcı¹⁹ ve nöbetçi, askerî personele dâhildi. Geri kalanlar ise, genellikle bir şövalye olan uşağın yönetimi altındaki herkeşti. Rahip, kâhya, kıyafetlerden sorumlu olan kişi, kilerci, salon kapısı için teşrifatçı, aşçı, ahır görevlisi bunlardan bazılarıydı.²⁰ Lort zenginse bunlara ek olarak doktor, eczacı, sakiler, manav, kasap, fırıncı, biracı, sos aşçısı, mum imalatçısı, tavukçu, çamaşırcı, seyis, demirci, arabacı, hasta bakıcı, kuaför, ulaklar, zanaatkârlar, duvar ustaları, marangozlar, su tesisatçısı,

17 Struan Reid, *Castle Life*, Raintree Steck-Vaughn Publishers, Texas, 1999, s.11.

18 Kalede yaşayan kişiler için bkz.: Gravett, age, s. 39-40.

19 Kalenin en zayıf noktası kapısıydı. Lepage, age, s. 117. 1180'de bir şövalye günlük 6 ila 8 denarius kazanırken, Rouen Kalesi rahibi ve kapıcı 6 denarius alıyordu. Vaudreuil'deki kapıcı ise sadece 2 denarius kazanıyordu. Çok önemli bir kale olduğu için York kalesinin kapıcısı yıllık 5 pound alıyordu. Kapıcılar hayatta kalmak istiyorlarsa şüpheli durumları çabuk fark eden kişiler olmalıydı. Orta Çağ Avrupa tarihi gizlice öldürülen kapıcıların kayıtlarıyla doludur. Philip Warner, *The Medieval Castle*, Barnes & Noble, 1993, s. 241.

20 Gies ve Gies, age, s. 95-97.

varil/fıçı ustası, kıyafetleri hazırlayan ve temizleyen işçiler²¹ de lordun hizmetinde çalışırdı. Bu görevlilere yardım eden küçük erkek çocuklar da vardı.²² Ayrıca kalelerde mutlaka tuvalet/dışkı temizliği yapan bir *gong farmer* da bulunuyordu.

Sıradan hizmetçiler, kalede bulabildikleri herhangi bir yerde, salonda, mutfakta ya da kapısı açık odalarda uyuyorlardı. Yaz mevsiminde sabah 05:30'dan akşam 19:00'a kadar çalışıyorlardı. Birkaç günlük izinleri ve çok az maaşları vardı ama onlara lortlarının renkleri ile aynı renkte üniforma ve tüm yıl boyunca düzenli olarak yemek verilirdi. Lordun yemeklerinden artanlar da çok lezzetli olduğu için o dönemin şartlarında kalede hizmetçi olmak aranan bir işti.

Din, kale hayatında çok önemli bir rol oynadığı için rahip de kalenin en önemli kişilerinden biriydi. Lordun çocuklarına Latince eğitimini de o veriyordu. Kale lordu ve ailesi kale şapelindeki günlük ibadetlere katılırlardı. İlk kalelerde şapel küçüktü ama sonraları daha büyükleri inşa edildi, taş heykeller ve renkli camlarla dekore edildiler. Hristiyan kilisesi Orta Çağ Avrupası'nın en büyük toprak sahibiydi ve pek çok kalesi vardı. Bazı piskoposlar zengin ve güçlü büyük lortlardı.²³

***Gong farmer* konusunu biraz daha açabilir miyiz?**

Orta Çağ'da sifonlar yoktu; onun yerine üzerinde bir delik olan ahşap ya da taştan bir zemine oturuluyordu ve dışkı (yani *gong*) tuvalet deliğinin altındaki boşluğa düşüyordu. Kale sahibinin kendi odasında kendisine ait bir tuvaleti vardı ama kalede yaşayanların kullandığı tuvaletler (bunlara da *gong* deniyordu) genellikle bir çıkıntı hâlinde kalenin dış duvarlarına inşa edilmiş oluyordu. *Gardrobe*²⁴ adı verilen bu çıkıntıların, aşağıya doğru bir oluğa sahip olanları da vardı. Her iki koşulda da dışkı duvar boyunca kale duvarının dibine, varsa orada kazılmış olan çukura düşüyordu. İşte bu çukuru

21 Hull, age, s. 84.

22 Gies ve Gies, age, s. 104.

23 Reid, age, s. 14-17.

24 James B. Tschene-Emmons, *Artifacts from Medieval Europe*, ABC-CLIO, 2015, s. 140; Nardo, age, s. 64.

temizleyen işçiye *gong farmer*²⁵ (dışkı/kaka çiftçisi) adı verilmiş; bu isim sonradan gecceci ya da çöpçüye dönüşmüştür. Orta Çağ Avrupası'nda insanlar tuvaletlerden gelen kokunun kıyafetleri güve ve böceklerden koruduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle tuvalete Fransızca *garder* (saklamak) ve *robe* (kıyafet) kelimelerinden türetilen *gardrobe* diyorlardı.²⁶ Bugün biz de bu kelimeyi aynı anlamda, kıyafet saklanan dolap anlamında kullanıyoruz.

63. İngiltere Langley Kalesi'ndeki dört bölmeli *gardrobe*²⁷

Geceleri karanlıkta çalıştıkları için *gece adamları* da denen bu işçiler, yollarını aydınlatmak için ellerinde bir ışık taşıyorlardı. Bir kürek ile dışkıyı sepetlere ya da el arabalarına yükledikten sonra ya gömüyor ya da gübre olarak kullanılmak üzere tarlalara götürüyor,²⁸ çiftçilere

25 Alan Brooks-Tyerman, Jane Shuter, Kate Smith, *Britain, 1066-1500*, Heinemann, Oxford, 2000, s. 30; Michael Olmert, Kitchens, *Smokehouses and Privies*, Cornell University Press, 2009, s. 118.

26 Reid, age, s. 20.

27 Reid, age, s. 20.

28 Christopher Sweet, "Richard the Raker", *Encyclopedia of Consumption and Waste*, Vol. I, Ed.: C. A. Zimring, W. L. Rathje, Sage Publications, 2012, s. 757.

satıyorlardı.²⁹ Haftada bir³⁰ yaptıkları bu iş kötü kokulu ve tehlikeli bir işti dolayısıyla ücreti oldukça iyiydi, normal bir işçiden iki-üç kat fazla kazanıyorlardı.³¹ Yine de insanlar tarafından çok tercih edilmiyordu çünkü diğer insanlar onlara yaklaşmayı pek istemiyordu.

64. Warwick Kalesi, İngiltere

65. Warwick Kalesi, İngiltere

66. Tonquedec Kalesi, Fransa

29 W. Hodding Carter, *Sifon*, Çev: D. Karakaya, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 64.

30 Reid, age, s. 20.

31 Carter, age, s. 116.

Kaledeki yemek alışkanlıkları nasıldı? Ziyafetlerde ne gibi ikramlar yapılırdı?

Erken Orta Çağ mutfaklarının çoğu ahşap mutfaklardı, odanın merkezinde açık bir ateş yanardı. Bu ateş daha çok ekmek yapmak için kullanılıyordu.³² 13. yüzyıla geldiğimizde de pek bir şey değişmemişti, mutfaklar hâlâ ahşaptı ve merkezde bir ya da birden fazla ateş yanıyordu. Et ya şişte ya da kazanda pişiriliyordu. Mutfak araç gereçleri dışarıdaki bir bulaşıkhanede yıkanılıyordu. Mutfak 15. yüzyıla kadar ev halkının kullandığı salonun bir parçası olmadı.³³

Mutfak,³⁴ hizmetçilerin en çok çalıştığı yerdı. Kuğu ve tavus kuşu etlerinin yanı sıra tavşan, geyik, koyun, sığır ve domuz eti gibi etler yeniyordu. Cuma günleri ve yıl boyunca pek çok gün balık da yeniyordu. Kış mevsiminde yiyecekler daha kısıtlıydı. Kale sahibi zenginse yemeklerde çeşitli baharatlar da kullanılırdı. Tüm yemekler gibi ekmek de kalede pişirilirdi.

Yeterli havalandırma olmadığı için, Orta Çağ Avrupası'nda mutfaklar³⁵ sıcak ve kötü kokulu yerlerdi. Et pişirmek için kullanılan şişin altında yanan bir ateş, çok sayıda ocak ve kaynatma yapmak için kazanlar vardı. Yemek pişirmenin sonucunda elde edilen yağlar tekrar tekrar kullanılır ya da mum hâline getirilirdi. Kale mutfakları hırsızlık olmasın diye geceleri kilitleniyordu. Bulaşıklar, dışarıdaki bir bulaşıkhanede yıkanılıyordu. Kümes hayvanları ve kesilecek olan hayvanlar yakındaki kafeslerde bakılıyordu. Bahçelerdeki ağaçlarda ya da alan müsaitse tarlalarda, pişirilecek meyve ve sebzeler yetiştiriliyordu. Kale yeterince genişse bir balık havuzu bile olabilirdi.

Ziyafet verilecekse ekstra menüler hazırlanıyordu. Bu yemeklerde sıra dışı şeyler görmek mümkündü. Sincaplı turta, kızartılmış kirpi ve kuğu dolması en ilginç yemeklerdendir. Et yemeklerinden sonra meyveli tartlar, sütlü pudingler servis ediliyordu. Şarap ve

32 Hull, age, s. 89.

33 Gies ve Gies, age, s. 65-66.

34 Nardo, age, s. 62-63.

35 1200-1300 arası İngiltere kalelerinin mutfakları için bkz.: Gravett, *English Castles 1200-1300*, s. 41-42.

biranın sınırı yoktu.³⁶ Bu dönemde yemek yerken çatal kullanılmıyordu, insanlar yemeklerini bıçaklarla ve elleriyle yiyorlardı.³⁷ Bitkiler hem yemeklerde hem ilaç yapımında kullanılıyordu.

67. Bir kale mutfağı canlandırması, İngiltere

Kalede yaşayan askerin nasıl bir hayatı vardı?

Askersiz bir kale düşünülemez çünkü savunma³⁸ için onlara ihtiyaç vardır. Barış zamanında küçük bir kalede bir düzine asker olması yeterliydi. Bu sayı kapıyı açmak, varsa asma köprüyü çalıştırmak ve duvarlardan içeri girmeye çalışan soyguncuları engellemek için yeterli bir sayıydı. *Castellan* adı verilen kale yöneticisi, kalenin sahibine

36 Reid, age, s. 35.

37 Warner, age, s. 110.

38 10-13. yüzyıl Norman kalelerindeki savunma ilkeleri için bkz.: Gravett, *Norman Stone Castles*, s. 28-32.

vekâleten bu askerlere komuta ederdi. Çoğu kraliyete ait kalelerden sorumlu olan memurlardı.³⁹ Her bir asker uzmanlık alanına göre belirlenen yerde konuşlanırdı. Askerler görev yerlerine yakın olan yatakhane ya da uygun bir yerde uyurlardı.⁴⁰

Saldırı anında mümkün olduğunca çok asker kalede toplanırdı. Bu sayı binlerle bile ölçülebilirdi. Birebir mücadelede kılıçlar, mızraklar, baltalar, düşmanı uzak tutmak için uzun yaylar ve oklar kullanılırdı. Düşmanın en iyi silahı ise kuşatmayı uzatmak ve kale halkını aç bırakmaktı. Böyle bir durumda kaledekiler; köpek, at, kedi, fare ve hatta deri kemerleri bile yemek zorunda kalabiliyorlardı.

Aydınlatma, ısınma, su temini nasıldı?

Pencereler çok dar olduğu için gün ışığı içeriye çok az giriyordu.⁴¹ Az sayıda gözetleme deliğinden gelen ışık yetmiyordu. Işık gelen

68. Warwick Kalesi, İngiltere

69. Warwick Kalesi, İngiltere

39 Gravett, *English Castles 1200-1300*, s. 45.

40 Gies ve Gies, *age*, s. 69.

41 Gail Jarrow, *A Medieval Castle*, KidHaven Press, 2005, s. 9.

yerler geceleri kıyafet parçaları ya da ahşap kepenklerle kapatılıyordu.⁴² Aydınlatma çoğunlukla mumlar ya da kandillerle sağlanıyordu. Kalenin pek çok yerinde bunlardan vardı. Bazı kalelerde duvara iştirilmiş meşale görmek de mümkündür.

Kaleler yılın büyük kısmında soğuk, nemli, karanlık yerlerdi. Kale sakinleri çoğu zaman ısınmak için yatak örtülerini üzerlerine alıyorlardı. Zengin olanlar kürklü kıyafetler giyebiliyordu, favori kürk ermin/as kürküydü. Daha fakir olanlar yünden bir kıyafet giyebiliyorlarsa şanslılardı.⁴³

Erken Orta Çağ'da büyük salonun ortasında bir ateş yanıyordu,⁴⁴ sonraki dönemde bu ateş, duvar kenarına alındı ve bir baca ile duman dışarı atıldı.⁴⁵ Bugünkü şömine mantığı da böyledir. Bu ateş için çok odun yakmak ve ateşin zarar görmemesi için pencere ve kapıları kapalı tutmak gerekiyordu.

Su genellikle kuyulardan temin ediliyordu; bazen borularla üst katlara su taşındığı da görülmüştür ama genellikle işler taşıma su ile yapılıyordu.

Hizmetçilerin her gün rutin olarak yaptıkları işler var mıydı?

Her sabah salondaki ve mutfaktaki ateşin yakılması, yerlerin süpürülmesi, atıklardan arındırılması, el yıkanılan lavaboların, kapların yıkanması, kale sahibi ve hanımı uyandıktan sonra odalarına girilip temizlenmesi, tuvalet kaplarının boşaltılması günlük işlerdendi. Hemen sonrasındaysa çamaşırhane çalışmaya başlıyordu. Çamaşırlar, dışarıda avluda yakılan ateşte ısıtılan suyla yıkanılıyordu. Ahşap bir teknenin içine deterjan maksadıyla sodyum hidroksit (soda) ve odun külü konuyor, çamaşırlar dövülerek yıkanıyor, asılarak kurutuluyordu.⁴⁶

42 Lepage, age, s. 54.

43 Warner, age, s. 192.

44 Jarro, age, s. 9.

45 Nardo, age, s. 68.

46 Gies ve Gies, age, s. 111.

Kale sahibiyse önce şapelde günlük duasını, sonra kahvaltısını yapıyor; kalede ilgilenilmesi gereken bir misafir yoksa rutin olarak kalenin önde gelen görevlileriyle küçük bir toplantı yapıyordu.

Kalenin en önemli bölümü hangisiydi, neden?

Büyük salon,⁴⁷ en önemli bölümdü. Kalenin merkezinde yer alırdı ve davetler, toplantılar burada yapılırdı.⁴⁸ En gösterişli yer de burasıydı. Burada bulunan şömine, saygınlık göstergesiydi çünkü bir sanatçı tarafından yapılırdı, ayrıca ısınmayı da sağlıyordu. Büyük salonun sabit bir yapısı yoktu, günün değişen saatlerine⁴⁹ ya da tören kurallarına göre, dört ayaklı sehpa, tahtalar, ot şilteler ya da karyola başlıkları salonun görünüşünü değiştirebiliyordu. Gal-ler'de I. Edward döneminde (1277-1307) inşa edilen Caernarfon ve Conwy kalelerinin büyük salonu yaklaşık 25-30 metre uzunluğundaydı.⁵⁰ Genel olarak uzunlukları 15-20 metre, genişlikleri 5-10 metre olurdu.⁵¹

Büyük salon, başlangıçta kısa süreli konukların gece konakladığı, hatta bazen üst mevkideki hizmetçilerin kaldığı bir yerdi. 15. yüzyılda ise konut yerine mahkeme işlevini üstlenmeye başladı. Hizmetkârlar salonu hızlıca temizleyip mahkeme hâline getiriyorlardı. Duvarlardan birinin dibinde, yerden birkaç basamak yüksekte kale sahibinin oturması için ayrılmış bir yer vardı. Lort, yemeklerini burada (*dais*) yiyordu. Bazen değerli av köpeklerinin de bu salona girmesine izin veriliyordu.

Kale yaşantısı zor muydu?

Elbette çok zordu. Halı, zeminlere serilmiyor, taş duvarlara asılıyor-
du.⁵² Bunun iki sebebi vardı; ısıyı içerde, gürültüyü dışarda tutmak.

47 Jean Mesqui, *Savaşın Barışa Şatolar ve Kaleler*, YKY, İstanbul, 2014, s. 81.

48 Hull, age, s. 86.

49 Nardo, age, s. 58.

50 Christopher Gravett, *The Castles of Edward I in Wales*, Osprey Publishing, 2007, s. 48.

51 Lepage, age, s. 123.

52 Nardo, age, s. 58.

Pencerelerde cam yoktu, ağır ahşap kepenk/panjurlarla kapatılıyorlardı. Dolayısıyla soğuk bir ortamda yaşamak zorundalardı.

Kısıtlı imkânlarla, kalede var olan malzemeleri kullanarak her işi içeridekiler yapıyordu. Saldırı olsa yardım gelmediği sürece çaresizlerdi. Düşman kale içine girerse kaçacak yerleri yoktu. Bunlara rağmen içerideki insanlar da eğleniyorlardı. Bölgeye ait festivaller, turnuvalar ve düğünler kalede yapılıyordu.

Kıyafetler kutu, sepet ya da sandıklarda saklanıyordu. Kişiye özel olmayan şilte şeklindeki saman yataklarda yatılıyordu. Ateş hem ısınma hem de yemek pişirme amacıyla kullanılıyordu.⁵³

53 Lepage, age, s. 55.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA ÇAN GELENEĞİ

Çan kullanımı ne kadar eskiye dayanmaktadır?

Oldukça eskiye dayanıyor. Afrika'da yaşayan ilkel halklar ahşaptan, çeşitli şekillerde çanlar yapıyorlardı. Ya tek bir ağaç kütüğünden kesiyorlardı ya da daha çok iki parçayı birleştirip arasına bir ya da birden fazla dil koyuyorlardı.

MÖ 7.-8. yüzyıla ait Asur rölyeflerinde atlara çanlar takıldığı görülmektedir.¹ Bu çanlar muhtemelen atın geldiğini haber veriyordu. Mısır mumyalarının yanlarında da çanlar bulunmuştur. Onlar da atların, büyükbaş hayvanların ve koyunların boynuna çan asıyorlardı. Bazen kapılara da küçük çanlar asılıyordu. Böylece birinin geldiği anlaşıyordu. Antik Mısırlılar müzikal bir enstrüman olarak da çanlar kullanıyorlardı.² Antik Yunanlar küçük taşınabilir yaklaşık 10 cm'den daha uzun olmayan çanları yaygın olarak kullanıyorlardı. Klasik Dönem Atinası'nın trajedi yazarı Euripides'e göre çanlar karşı tarafı korkutmak için atlara takılıyordu. Yaya askerler kalkanlarına iliştiriyordu. Büyük İskender'in naaşını taşıyan arabanın üzerinde de çanlar vardı. Kötü ruhlardan korusun diye mezarlarda çok sayıda çan olurdu. Sparta'da kral öldüğünde kadınlar çanlar çalarak

- 1 Irene Winter, *A Decorated Breastplate From Hasanlu, Iran*, The University Museum, Philadelphia, 1980, s. 4.
- 2 Manal Mahmoud Abd El-Hamid, "Shapes and Functions of the Bell in Graeco-Roman Egypt", *Journal of Association of Arab for Tourism and Hospitality* 12/1 (June 2015), s. 85. Bu makale Antik Mısır'da çan kullanımı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

caddelerde gezerlerdi. Yine Sparta'da hayvanlara çan takılması, temel amacı devlet için çocuk doğurmak olan kadınların ve çocukların korunması için çanlara başvurulması da görülen bir durumdu.³ Plinius'a göre Atina'da pazarda balık satan satıcılar, bağırıp küçük çanlar çalarak dikkat çekmeye çalışıyorlardı.

70. MÖ yaklaşık 8.-7.yüzyılda Asurlularda kullanılan bir çan⁴

4. yüzyıldan önce Antik Roma'da⁵ vatandaşlara kamu banyolarının hazır olduğunu,⁶ savaş başladığını ya da sonlandığını, ateşkes ilanını, pazarların açıldığını, duyuruları, oyunları bildirmek; toplanırlara çağırmak, savaşta galip gelenleri selamlamak için ya da törenler

- 3 Alexandra Villing, "For whom did the bell toll in ancient Greece? Archaic and Classical Greek bells at Sparta and beyond", *The Annual of the British School at Athens*, 97 (November 2002), s. 295.
- 4 "Bell", The Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/326584> Erişim: 18.01.2022.
- 5 Antik Roma ve Yunan'da çan kullanımı hakkında bkz.: Arthur Stanley Pease, "Notes on Some Uses of Bells among the Greeks and Romans", *Harvard Studies in Classical Philology*, 15 (1904), s. 29-59.
- 6 Tinninabulum ve banyo ilişkisi için bkz.: Christopher J. Simpson, "Tinninabulum and Thermae: A note on Martial, Ep. XIV, 163", *Latomus*, 66/1 (2007), s. 114-119.

sırasında çan çalındığı bilinmektedir. Burada Roma banyolarında kullanılan *tintinnabulum*ların (çıkardığı tin-tin sesinden dolayı bu şekilde adlandırılmıştır) modern kilise çanları gibi olmadığını da söylemeliyiz. Walafrid Strabo da “*çıkardıkları sestten dolayı küçük olanlarına tintinnabula denir*” diyerek bu bilgiyi doğrulamaktadır.⁷

400 yılı civarında İtalya Campania’da Hristiyanları ibadete çağırmak için ilk kez bir kuleye çan asılmıştır. Bundan önce çan çalmakla görevli olanlar caddeler boyunca koşuşturarak çanlarını köşe başlarında çalışıyorlardı. Roma döneminde çan kullanılan başka bir alan askeriyeydi. Garnizonlarda askerlerin uyanık olduğundan emin olmak için garnizonun etrafında dolaşarak çan çalınır ve askerlerin buna sesli olarak karşılık vermesi beklenirdi.

7. yüzyıla kadar çan kullanımının çok yaygın olmadığını, Lothar’ın 610’daki Sens kuşatmasında askerlerinin Aziz Stephen Kilisesi’nde onları korkutmak için çalınan çanlardan etkilenip kaçmalarından anlayabiliriz.⁸ Yalnız yine de Batı’da kilise çanı geleneği olduğunu Tourslu Gregory’den öğreniyoruz; bundan bahseden ilk yazar odur. Kendisi çanı işaret etmek için *signum* kelimesini kullanmıştır.⁹ Bede, kilise çanlarının 680 civarında İtalya’dan İngiltere’ye getirildiğini bildirmektedir. 816 yılında da bir piskopos öldüğünde çan çalınması emri verildiği görülmektedir. Dindar İmparator Şarلمان döneminde (768-814) ise Karolenj topraklarında çan yaygın olarak kullanılıyordu.

Dinî metinlerde çanlardan bahsediliyor mu?

Çan kullanımına dair kutsal metinlerdeki ilk atıf, Mısır’dan Çıkış 28:33-35’dedir. Kâhin giysilerinden bahsedilen bölümde “*Kaftanın kenarını çepeçevre lacivert, mor, kırmızı iplikten nar motifleriyle beze,*

7 “minora vero, quae et a sono tintinnabula vocantur”, Walafrid Strabo, “Walafridi Strabonis Libellus de Exordiis et Incrementis Quarundam in Observationibus Ecclesiasticis Rerum”, *MGH Capit.* II, Ed.: A. Boretius, V. Krause, Hanover, 1897, s. 479.

8 Architectural and Archeological Society, Records of Buckinghamshire, James Pickburn, Aylesbury, 1858, s. 120.

9 Edward Williams, *The Bells of Russia*, Princeton University Press, Princeton, 1985, s. 21.

bazen aralarına altın çingıraklar/çanlar tak” denmektedir. Başka bir kutsal metin örneği olarak Zekeriya 14:20’de “*O gün atların çanları üzerine ‘Rab’be adanmıştır’ diye yazılacak*” denmektedir. Burada savaş için eğitilen atların boyunlarına takılan ve onları gürültüye, karmaşaya alıştırıran at çanlarından bahsedilmektedir.

Çan kullanımı Hristiyanlık ile başlamadı mı?

Çan kullanımı Hristiyanlarla başlamadı. İlk Hristiyanlar çan kullanmıyordu çünkü Hristiyanların yaşadığı bölgeler, iletilmek istenen mesajların rahatlıkla ulaşabileceği büyüklükteydi, çok geniş değildi. Hristiyanlık yayılmaya başladıkça insanları bir araya toplamak için küçük el çanları kullanılmaya başlandı. Sonradan büyük çanlar yapıldı ve hatta dinî bağış/hediye hâline bile geldiler. Örneğin Kral Cnut 1035’te Winchester’a iki çan bağışladı.¹⁰ Başpiskoposlar da çan bağışlayabiliyordu. 1050’de Exeter Katedrali’nde yedi çan vardı.¹¹

Hristiyan çağrısının bir işareti olarak çan kullanımının en eski örneği 535’te, Kartaca’da bir diyakoz olan Fulgentius Ferrandus’un, Napoli yakınlarında bir manastırın başrahibi olan arkadaşı Eugippius’a yazdığı mektubunda görülmektedir. Ferrandus arkadaşına, keşişleri günlük ibadetlere çağırmak için *campana* dediği çanı kullanmasının işini kolaylaştıracağını tavsiye etmektedir.¹²

Avrupa’da günümüze gelebilen en eski çan 613’te üretilmiştir; bugün Köln’de bulunmaktadır. Çan dökümü yeni ibadethanelerin inşa edildiği Gotik dönemde gelişmiştir.¹³

Kelimenin kökeni hakkında ne biliyoruz?

Çan kelimesinin İngilizcedeki karşılığı olan “*bell*” kelimesinin, Latince “*balare*”,¹⁴ “*melemek*” kelimesinden geldiğini düşünenler vardır. Türkçede “*kampana*” olarak da geçiyor. Bunun sebebi belki

10 H. B. Walters, *Church Bells of England*, Oxford University Press, London, 1912, s. 14.

11 Walters, age, s. 17.

12 Williams, age, s. 20.

13 “The History of Bells” <https://bpmuziejus.lt/the-history-of-bells.html> Erişim: 20.01.2022

14 Walters, age, s. 1.

“*campana*” ya da “*nola*” olarak isimlendirilmesindendir. Bu isimlendirmenin sebebi ise İtalya, Campania’daki Nola kasabasının çan üretiminde çok başarılı olmasıdır. Aslında çanlar için kullanılan kelimeler bölgeye göre değişiklik göstermektedir. Örneğin *campana* ya da *campanum* İtalya, Afrika ve İngiltere’de, *cloca* ya da *clocca* İrlanda ve Alman kökenli kaynaklarda, *signum* Galya’da yazılan belgelerde görülmektedir. *Nola* kelimesi ise Güney İtalya Campania bölgesinde geç dönemde kullanılmıştır. *Campana* ve *signum* büyük çan kulesi anlamına da geliyordu, *nola* küçük çanlar için de kullanılıyordu.¹⁵ 400 yılı civarında ilk kez Campania’da Nola Piskoposu Pontius Meropius Paulinus’un fıkriyle Hristiyanları ibadete çağırmak için bir kuleye çan asıldığı düşünülmektedir. Öte yandan İtalya Yarımadası’nda ilk kez kilise çanı kullanımını onun başlattığına dair yazılı bir kanıt da yoktur. 409 civarında Nola piskoposu olan Paulinus, mektuplarının¹⁶ hiçbirinde kendi yönetim bölgesinde çan çalınmasından bahsetmemekte, ayrıca Nola’daki bazilikasının ayrıntılı tanımını yaptığı ve Severus’a gönderdiği mektubunda¹⁷ çanlarla ilgili bir bilgi de vermemektedir. Bu nedenle kimileri onu kilise çanlarının mucidi olarak kabul ederken, kimileri de ne mektuplarında ne de şiirlerinde bu konudan bahsetmediği için bu bilgiyi reddetmektedir. Onlara göre, mucit değilse bile, Roma Piskoposu Sabinian (604-606),¹⁸ kiliseye yönelik çan kullanımını başlatan kişidir. Bugün çan ilmine Campanoloji denmektedir.¹⁹

Çanlar ne zaman, nerede yapılıyordu? Çan çalmaktan sorumlu kişiler hakkında bilgi var mı?

Çanların ne zaman, nerede yapıldıkları çoğunlukla biliniyor çünkü çanların üzerine üretim tarihi, kim tarafından, nerede, kim için ya

15 Williams, age, s. 195.

16 Burada 51 mektubu bulunmaktadır. Paulinus Nolanus Episcopus, *Epistolae*, MPL061, Ed. J. P. Migne, s. 153-420C.

17 32 nolu mektup 25 bölümden oluşmaktadır. Paulinus Nolanus Episcopus, *Epistolae*, MPL061, Ed. J. P. Migne, s. 330-343.

18 Williams, age, s. 21.

19 Walters, age, s. 2-3.

da hangi kurum-bölge için üretildiği ve hatta bazen üretim amacı bile yazılıyordu. Bir kilise çanı üzerine yazılan en eski yazı, Bretonya'da Pontivy yakınlarında 7. yüzyıla ait perçinlenmiş Stival çanının üzerine kazınan kısa dikey bir yazıdır.²⁰ Bu yazılar bazen Latince bazen de yerel dilde oluyordu. Dolayısıyla arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılan tarihî çanlar hakkında bilgimiz var. Örneğin bir çanın kim tarafından yapıldığına dair bilgi veren cümlesi şöyleydi: “*me fecit*”, “*beni yaptı*” Yapılış amacı ise şu şekillerde yazılabiliyordu: “*gerçek Tanrı'yı övüyorum*”, “*halkı davet ediyorum*”, “*ölümü duyuruyorum*”, “*vebadan kaçınılmasını söylüyorum*”, “*havanın aydınlandığını, karardığını duyuruyorum*”, “*rüzgârı dağıtıyorum*” vb. Orta Çağ'a ait bir Alman çanında şöyle yazmaktadır: “*Ben hayatın sesiyim, seni çağırıyorum, gel ve dua et.*”

Çan çalma mesleği saygı duyulan ve yüksek ücreti olan bir meslekti. Çanlar da bugün olduğundan çok daha yaygın ve değerliydi. *Campanarii/campanatores* diye adlandırılan bu kişilerin yerlerine, başrahip ya da piskoposların bile göz diktiği söylenir. Bu kişiler hem kiliseyi aydınlatmak hem de ibadet zamanında çanları çalmakla görevliydi.²¹

Çanlar hangi amaçlarla yapılıyor ya da çalınıyordu?

Amaçları çok çeşitliydi, yapılış amaçları, işlevleri ve düzenleri zamandan zamana, bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu. Kilise çanının çok önemli olduğu Orta Çağ'da, dinî ve dünyevi çanlar arasında kesin bir ayrım vardı. Örneğin kilise hukuku, zamansız ve batıl inançlara bağlı çan çalınmasını yasaklamıştı. En çok pazar ayinlerinde, Noel'de, Paskalya'da, Büyük Perhiz başlamadan hemen önce, festivallerde, dinî günlerde, kutlamalarda, ölüm döşeginde, cenazelerde, taç giyme törenlerinde ve günün bazı saatlerini belirtmek için çalınıyordu. Gece olduğunu işaret etmek için çalınan çanlar da vardı. Örneğin Roma dönemi Londrası'nda şehrin kapılarını

²⁰ Williams, age, s. 195.

²¹ Lyman Coleman, *Ancient Christianity Exemplified*, Lippincott, Philadelphia, 1852, s. 187.

kapatmak ve vatandaşlara sokağa çıkma yasağının başladığını, yakıtları ateşleri söndürmeleri gerektiğini hatırlatmak için dört kilise, saat 20:00'da ya da 21:00'da çanlarını çalıyorlardı. Aziz Bride ve Aziz Giles Cripplegate bu kiliselere örnektir. Çanlar önemli olayları, tehlikeleri, saldırıları, salgınları işaret etmek için de çalınıyordu. 1348 Veba Salgını döneminde bölgeye dışarıdan insanların gelmesini engellemek, ölüm ilanı ya da cenaze aracının geldiğini duyurmak için çanlar çalınıyordu.²² Cüzamlılar da varlıklarını belli etmek için ellerinde bir çan ya da çingirak taşımak ve çalmak zorundalardı.²³

Ayin sırasında, özellikle "Ekmek-Şarap Ayini" boyunca,²⁴ okunan dua ya da ilahilerde vurgulanması gereken yerlere dikkat çekmek için de çan çalınırdı. Bu küçük bir el çanı olabileceği gibi bir set ya da kilise kulesindeki çan da olabilirdi. Genellikle ayin boyunca üç kez çalınırdı. Katolik kilisesinde ayin sırasında çan çalma geleneği 7. yüzyıla kadar gitmektedir. 602-606 arasında papa olan Sabinian'ın bu uygulamayı hayata geçiren kişi olduğu düşünülmektedir. Ondan önce bu iş için trompet kullanılıyordu.

Orta Çağ insanı, çanların hem sesleri hem sessizlikleriyle havayı etkilediğine, fırtınaları engellediğine,²⁵ yönlendirdiğine, gök gürültüsünü uzaklaştırdığına²⁶ inanıyordu. Bu nedenle de çanlar imal ediyor ve onları mümkün olduğu kadar yükseğe asmaya çalışıyorlardı. Pazar kurulan günlerde, satış başladığında ya da sonlandığında, kasabaya ya da köye taze balık getiren araba geldiğinde, feodal malikânenin fırını vatandaşlar için hazır olduğunda da çan

22 Suzanne Forlenza, "Church Bell" <https://medievallondon.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-objects/churchbell> Erişim: 25.01.2022.

23 Juliana Cummings, *Medicine in the Middle Ages, Pen and Sword Books*, Yorkshire, 2021, s. 153; Murat Serdar, "Orta Çağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzam ve Cüzam Evleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, II, 2014, s. 104.

24 Ayinlerde çan kullanımı için bkz.: Nicola Vohringer, Chanting Nuns, *Chiming Bells: Sound in Late Medieval Mystical Literature and Devotional Culture*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Toronto University, 2017; Matthew D. Herrera, *Sanctus Bells*, Tixlini Scriptorium, California, 2004.

25 James McKinnon, "Bells", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995, s. 204.

26 Henry Thomas Ellacombe, *The Church Bells of Devon*, Exeter, 1872, s. 426.

çalınabiliyordu. Halkın evinde ekmek ya da çörek pişirebilecek fırını yoktu. Ücret karşılığında lortlarının fırınını kullanıyorlardı.

Bu dönemde, kilise çanları saatleri belirtmek için çalınıyordu. Elbette bunlar kesin değil yaklaşık saatlerdi ve genelde ruhban sınıf ya da ruhban olmayan dindar halka dua saatinin geldiğini hatırlatmak için çalınıyorlardı.²⁷ 9. yüzyılda küçük kasaba kiliseleri de yaygın olarak çan kullanmaya başlamıştır. Her bölgede kilisenin ibadetler için çan çalması beklenen bir durum hâline gelmiş,²⁸ hatta Şarlman da Kasım 801’de bu konuda bir talimat vermiştir.²⁹

Orta Çağ Avrupası’nda gün aydınlıkken saatler konusunda aşağı yukarı bir fikir sahibi olabilirdiniz ama hava kararınca olamazdınız. Bu nedenle çoğu insan gün ağarırken kalkar, hava kararınca yatar. Gece dua vaktini bildirmek için ve gün içerisinde bazı saatleri belirtmek için çan çalınıyordu. Bu saatler gün ağarmasıyla öğle arasındaki 3. saat (*terce*), 6. saat (*sext/noon*) ve öğle ve günbatımı arasındaki 9. saat (*nones*) idi. Bölgeden bölgeye bazı değişiklikler gösterebilirler de çan sesleri, duyabilen herkes için günlük yaşamı düzenlerdi. Ayrıca seyahat eden yolcuların hava karardığında çan seslerini duyarak yol bulmalarını kolaylaştırmak da amaçlardan biriydi.

Değişik bir örnek olarak kilise çanlarının 1358 Jacquerie Köylü İsyanı’nda hem halkın toplanmasını sağlamak hem de düşman birliklerin geldiğini haber vermek üzere çalındığı bilinmektedir.³⁰ Çanlar müzik aleti olarak da kullanılıyordu. Genelde birkaç çan dizilerek asılıyor ve bir tür çekiçe vurularak ses çıkarılıyordu.

Çalınan çanları şöyle sıralayabiliriz:

Gabriel (Cebail)/ Angelus (Melek) Çanı: Melek Cebail’in Bakire Meryem’i ziyaret edip çocuğu olacağını müjdelemesinin anıldığı

27 Davidson, age, s. 3.

28 Williams, age, s. 196.

29 Capitulare Aquisgranense, *MGH, LL in folio I*, Ed. G. H. Pertz, Hanover, 1835, s. 87. Capitulare Aquisgranense, no:8: “*ut omnes sacerdotes horis competentibus diei et noctis suarum sonent aecclesiarum signa, et sacra tunc Deo celebrent officia, et populos erudiant, quomodo aut quibus Deus adorandus est horis*”

30 Douglas James Aiton, *Shame on him who allows them to live: The Jacquerie of 1358*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Glasgow, 2007, s. 254-6. <https://theses.gla.ac.uk/2734/1/2007aitonphd.pdf> Erişim:22.01.2022.

çandır. Adına Angelus (Latince *melek* demektir) çanı da denmektedir. Günde üç kez şafak vakti gün ağarırken, öğle ve akşamları çalınmakta ve bu sırada dua edilmektedir. Akşamları çalınması 1316-34 arası papa olan XXII. John tarafından,³¹ sabah çalınması 1369 Bourges Konsili tarafından kararlaştırılmıştır. Öğlen vakti çalınması ise 1472'de XI. Louis tarafından getirilmiştir.³² Sabahları insanları uyandırmak için çalınan bazı eski çanların üzerinde bazen "*lectum fuge, discute somnum*", "*yataktan kaç, uykuyu dağıt*" yazmaktadır.³³ Her gün aynı saatte çalınan bu çanı duyanlar ellerindeki işleri bırakıp Hz. Meryem'e adanan dizeleri okuyup dua ettikleri için bu çana Af Çanı da denirdi. 1375 Soissons'da bu adla anılıyordu.³⁴

Vaaz Çanı: Kısa süre sonra verilecek vaazı duyurmak için çalınıyordu.

Pudding Çanı: İbadetten hemen sonra, aşçıya akşam yemeği hazırlıklarına başlamasını bildirmek için çalınıyordu.³⁵

Kutsal Çan: Ayinin çok önemli bir bölümüne dikkat çekmek için çalınıyordu. Bu çanlar ilk zamanlarda kilise dışındaki ya da içindeki küçük bir kuleye de asılabiliyordu.

Vaftiz Çanı: Birinin vaftizini duyurmak için çalınıyordu.

Sokağa Çıkma Yasağı Çanı: Gün batımından hemen sonra, insanların artık sokağa çıkmaması ve ateşlerini söndürmesi için çalınıyordu. Bu çan, Büyük Alfred döneminde kural hâline getirilmiştir. Verilen emre göre *Carfax/Curfew* çanı çaldığında herkes evi aydınlatan ışıklarını ve ateşlerini söndürmeli, evlerinde olmalıydı. Liderler bu şekilde çoğunlukla ahşap olan evlerde çıkacak yangınları, karanlıkta yapılacak düşman saldırılarını ve suikastları önlemeyi

31 Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 435.

32 Mackenzie E. C. Walcott, *Sacred Archaeology*, L. Reeve and Co., London, 1868, s. 31.

33 George Weir, *Historical and Descriptive Sketches of the Town and Soke of Horncastle in the County of Lincoln*, Sherwood, London, 1822, s. 31; Thomas North, *The Church Bells of the County and City of Lincoln*, Samuel Clarke, Leicester, 1882, s. 268.

34 Ellacombe, age, s. 432.

35 North, age, s. 93.

de ummuşlardır. Bu amaçla kullanıldığı için Fransa'da *couvre-feu* (ateşi örtmek) denen bu çanın adı *curfew* hâline gelmiştir.³⁶ Bu geleneğin İngiltere'de ilk olarak Fatih William tarafından uygulandığını düşünenler de vardır. Muhtemelen gece çalınan Gabriel çanının uyarlanmış hâlidir.³⁷ Fransa Paris'teki Notre Dame'ın büyük çanı 19:00'da çalınırdı ve halk bu çanı kanunların getirdiği bir sokağa çıkma yasağı olarak adlandıırırdı.³⁸ Bu çan uzun süre eğlence mekânlarının kapanış saati olarak da kullanılmıştır. 1291'de Lincoln'de getirilen yasağa göre bu çan çalındıktan sonra şarap içilmeyecekti. Bira satan yerler de bu saatte kapanacaktı. Büyük kasabalarda bu çanın saati 21:00'ı bulabiliyordu.³⁹

Geçiş Çanı: Orta Çağ insanı, ölmekte olan kişinin ruhunun şeytani ruhların tehdidi altında olduğuna, bu kişi için dua edilirse ruhunun sorunsuz bir şekilde cennete gideceğine inanıyordu. Çanlar çaldıkça kötü ruhlar korkacak ve uzak duracaktı. Dolayısıyla kutsanmış çanlardan seçilen bu çan, bir kişinin ölmekte olduğunu, ona dua edilmesini duyurmak için çalınıyordu. Bu çan aynı amaçla manastırlarda da çalınıyordu.⁴⁰

Cenaze Çanı: Birisi öldüğünde ya da ölen kişinin cenaze töreni boyunca çalınabiliyordu. Ölen kişiye duyulan saygıyı gösteriyordu. Ölen kişinin cinsiyetine ya da yaşına göre çalınma şekli ve çanın tipi değişebiliyordu. Her yerde aynı olmamakla birlikte çocuklar için küçük, yetişkinler için büyük çanlar kullanılıyordu. Bazen çan, ölen kişinin yaşı kadar da çalınabiliyordu.⁴¹ 12. yüzyılın sonunda kadınlar için iki kez, erkekler için üç kez çalınıyordu. Bu çanlar duyulduğunda ölen kişi için dua ediliyordu. Cenaze zamanı çan çalma geleneği

36 Peter Eade, *Some Account of the Parish of St. Giles*, Jarrold & Sons, Norwich, 1886, s. 124-5.

37 Walcott, age, s. 31.

38 Ellacombe, age, s. 432.

39 North, age, s. 209.

40 Ellacombe, age, s. 464.

41 Geçiş çanı ve cenaze çanı ile ilgili bkz.: Benjamin Lomax, *Bells and Bellringers*, H. J. Infield, London, 1879, s. 61-62.

Hıristiyan kilisesinde çan kullanımı kadar eskidir.⁴² Bede bu geleneğin 680 yılı kadar eski bir tarihte kullanıldığını belirtmektedir.⁴³

Pankek Çanı: Büyük Perhiz'in arife gününde, sabah saat 04.00'da, insanlar kendilerini hazırlasınlar ve pankek yemeyi durdursunlar diye çalınıyordu. Bu zamanda ev hanımları, tüm katıyağ, domuz yağı, pişen etten akan yağ ve diğer yağları kullanmak için pankekler yapıyorlardı. Bir inanışa göre bunları beraberce yemek için⁴⁴ çan çalarak tanıdıklarını eve davet ediyorlardı, bu çana pankek çanı deniyordu. Başka bir inanışa göre Büyük Perhiz'in arife gününde kiliselerde günah çıkarılması gerekiyordu, bu çan insanların kiliseye gelmesini hatırlatıyordu.⁴⁵

Ateş Çanı: Yangını haber veriyordu.⁴⁶

Fırtına Çanı: Yaklaşan fırtınayı haber veriyordu.

Hasat Çanı: Tohum ekme ya da ekin toplama zamanında (sabah 09:00'da ve gece 05:00'da) çalınıyordu.⁴⁷

Çevredeki tüm insanlar çanların sesini duyabiliyor muydu?

Yapılan araştırmalara göre, kilise çanları 110 veya 120 desibele (dB) kadar ses çıkarabiliyordu ve bu ses bugün bir uçağın havalanış sesine ya da elektrikli testere sesine eşdeğerdir. Bir mahalle kilisesinin küçük çanı ise ancak ortalama 70 dB ses çıkarabiliyordu. Bugün çalan bir telefon, saç kurutma makinesi ya da şehir trafiği ortalama olarak 70 dB'den daha yüksek bir ses çıkarmaktadır.⁴⁸ Bede'nin verdiği bilgiye göre 680'de ölen Başrahibe Hilda'nın Whitby'deki cenazesi sırasında çalınan cenaze çanları 13 mil uzaktan

42 Ellacombe, age, s. 464.

43 Thomas North, *The Church Bells of Bedfordshire*, Elliot Stock, London, 1883, s. 94.

44 Lomax, age, s. 58.

45 North, age, s. 215; Ellacombe, age, s. 456.

46 North, age, s. 112.

47 Çanların farklı kullanımları için bkz.: Walters, age, s. 114-175.

48 Cecile de Morree, "Bells, bells bells: a medieval soundmark?". <https://emsoundscapes.co.uk/bells-bells-bells-a-medieval-soundmark/> Erişim: 12.03 2021.

duyulabiliyordu.⁴⁹ Ayrıca bu çan öbür dünyaya geçiş çanının çalınmasının ilk örneğidir.⁵⁰

Manastırlar çan konusunda nasıl bir tutum takınmıştı?

Manastırlar, Orta Çağ Avrupası'nda çanların imal edildiği ilk yerlerdir. Dolayısıyla ilk çanları keşişler üretiyorlardı. Sonradan dinî sınıftan olmayan kişiler de çan imalatını öğrendiler hatta geliştirdiler ve bu iş bazı ailelerin tekeline geçti, bu iş ile anılır oldular.

Yapım dışında manastırlar çanları aktif olarak kullanan kurumlardı. Ana saatlerdeki ibadetlerde büyük çanlar, ara saatlerdeki ibadetlerde küçük çanlar çalınıyordu. Koroda⁵¹ ya da yemekhanede de çalınan bu küçük el çanlarına *squilla/skilla* adı veriliyordu. Çanların art arda çalınması ise önemli bir konuğun geldiğini duyuruyordu. Başrahipler ya da başpiskoposlar rahiplere farklı büyüklükteki çanların ne zaman çalınacağını talimatlarla bildiriyorlardı.

İngiltere'de 977'de Aziz Dunstan⁵² manastırlarda ibadet saatlerinde çan çalınması için kurallarını belirledi. I. William döneminde Başpiskopos Lanfranc da Benedikten manastırları için benzer kuralları belirledi.⁵³

Çanlar hangi malzemeden, nasıl imal ediliyordu ya da çeşitleri var mıydı?

Çanlar, dörtgen demir levhalar kullanılarak üretiliyordu. Bu levhalar bükülüyor, perçinleniyor, metal şekillendirildikten sonra, çıkan sesin daha iyi olması için erimiş bakıra daldırılıyordu. El çanları en eski çanlardı, sonra büyük tokmaklara bağlı çanlar ve sonunda da bugün bilinen iç tokmağı/dili kullanan çanlar yapıldı. Çanın yapıldığı metal, bakır-kalay alaşımı olduğu için (genelde % 77 bakır,

49 Walters, age, s. 13.

50 Williams, age, s. 196.

51 Lomax, age, s. 28.

52 960-988 arasında Canterbury Katedrali başpiskoposudur.

53 Walters, age, s. 41.

% 23 kalay)⁵⁴ erime noktası bakırın altındaydı. Dolayısıyla sıradan bir ev ateşinde bile eriyebilirlerdi. Eski kilise çanlarının çoğunun yangınlarda yok olmasının sebebi de budur. 1069'da Normanların çıkardığı yangında⁵⁵ York'taki çanların erimesi buna örnek gösterilebilir. Bazı eserlerde çan yapımı sırasında alaşıma biraz çinko ya da deri katıldığı da belirtilmektedir.

İngiltere'de büyük çanlar ilk kez Saksonlar döneminde görül-müştür. İlk kilise çanları, özel olarak inşa edilmiş kulelerde duruyordu. Başrahip Conrad'ın 12. yüzyılda Canterbury Katedrali'ne verdiği beş büyük çandan beşincisi o denli büyüktü ki çalmak için 24 kişi gerekiyordu.⁵⁶ Bazıları da çok küçüktü, en küçükleri el çanlarıydı ve genelde kilisede rutin ibadetler sırasında kullanılıyorlardı. Roma'da çan kulesi yapımı 12. yüzyılda başlamıştır ve Orta Çağ'dan bugüne 35 çan kulesi gelmiştir.⁵⁷

Çanlar çeşitli şekillerde yapılıyordu. Uzun dar, dörtgen, gönye biçimli ve tam trompet ağızlı çanlar buna örnek verilebilir. Çanın kenarının kalınlığı çapının onda biri, yüksekliği kalınlığının 12 katı kadardı. Kilise çan kulesine asılan büyük çanlar genelde kutsanır ve hatta isimlendirilirdi.

Çanlar için kutsama ve isimlendirme mi yapılıyordu?

Büyük ve uzun bir tören yapılıyordu. Çan, kulesine monte edilmeden önce kutsanır ve sıklıkla azizlerden birinin adı verilirdi. Sonra özel bir kirişe tutturulur, dönen bir eksene asılır, içine dövme ya da dökme metalden serbest düşen bir dil yerleştirilirdi.

Çanların üzerindeki ilk yazılar Latinceydi çünkü ilk çanlar manastırlarda Latince bilen keşişler tarafından üretiliyor ve

54 Jeremy Edwards, "Bells", *Encyclopedia of Death and Dying*, Ed.: G. Howarth, O. Leaman, Routledge, New York, 2013, s. 49.

55 Sarah Rees Jones, *York: The Making of a City 1068-1350*, Oxford University Press, New York, 2013, s. 88; Emily Anne Winkler, *Royal Responsibility in Anglo-Norman Historical Writing*, Oxford University Press, New York, 2017, s. 160.

56 Walters, age, s. 14.

57 Ann Priester, "Bell Towers and Building Workshops in Medieval Rome", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 52/2 (1993), s. 199.

denetleniyordu. Halk çanların mucizevî gücü olduğuna inanıyor ve onlara Hıristiyan isimler veriliyordu. Çanın üzerine, hangi azize adanmışsa onun ismi, yapılış tarihi ya da yapılış amacı yazılırdı. Yapılış tarihi “*ben ... tarihinde yapıldım*” şeklinde olabileceği gibi “*facta fuit A. Dom. 1400 die vi. mensis Septembris*”,⁵⁸ “*1400 yılının Eylül ayının 6. gününde yapıldı*” şeklinde de olabilirdi.

Çanın yapımı bittiğinde onun için bir kutsama günü belirleniyor; toplumun önde gelen kişilerinden biri çanın vaftiz anne ya da vaftiz babası seçiliyordu. Çana beyaz bir örtü dikiliyor, yeni yapılmış çan kiliseye getiriliyor, kutsamayı yapacak rahibin dokunabileceği bir yüksekliğe asılıyordu. Yanına konan masada kâseler içinde yağ, tuz, tütsü, su ve peçeteler oluyordu. Yıkama sırasında akan suyu çekmesi için çanın altına keten bezler seriliyordu. Önce Mezmurlardan parçalar okunuyor, resmî görevli rahip ya da piskopos su ve tuzu kutsuyor, çan yıkanıyor ve bir peçete ile kurulanıyordu. Tuzlu suyla yıkama çanı şeytani ruhlardan koruyordu. Devamında yine Mezmurlardan parçalar okunuyor, rahip sağ başparmağını kutsal yağ kâsesine batırıp, dua okuyarak çanın üst tarafına haç işareti çiziyordu. Bazı yerlerde dışına yedi, içine dört haç işareti çizdiği ve hepsinin eşit uzaklıkta olduğu da söylenmektedir. Yağ silinirken koro tarafından 28 numaralı Mezmur okunuyor⁵⁹ ve bu sırada rahip, her haç çiziminde şu cümleleri tekrarlıyordu: “*Sanctificetur et consecratur, Domine, signum istud in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*”,⁶⁰ “O çan, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına takdis ediliyor ve kutsanıyor” devamında kime adandığı ya da kimin adı veriliyorsa o da şu şekilde söyleniyordu: “*in honorem Sancti Pax tibi*”, “Aziz/azize adına. Sana selam olsun.” Bu Latince cümleler söylenirken rahip, çanı yağ ile birkaç kez kutsuyordu. Altında tütsü yakılıyor, rahibin ettiği pek çok duadan sonra çan, beyaz bir örtüyle örtülüyor ve tören sonlandırılıyordu. Çan kutsama törenleri esnasında bazen aflar da ilan

58 Joseph Esmond Riddle, *A Manual of Christian Antiquities*, John W. Parker, London, 1839, s. 696.

59 Walters, age, s. 258-260.

60 Riddle, age, s. 732.

ediliyordu, kırk günlük mesela.⁶¹ Çan kutsanması uygulamasının 10. ve 11. yüzyıllardan sonra pek yaygın olmadığını da belirtmek gerekir. Hatta yeri gelmişken Şarlman'ın 789'da çan vaftizini yasakladığı da belirtilmelidir (*ut clocas non baptizent*).⁶² Bunun nedeni, çanlara belirli isimler verilirken bunların hangisinin kutsanmış hangisinin kutsanmamış olduğu konusunda çıkan anlaşmazlıklardır.

Çan isimlendirilmesine örnek olarak Roma Lateran Kilisesi'nin büyük çanının Papa XIII. John tarafından⁶³ 968'de John olarak adlandırılmasını, 975'te ölen Croyland başrahibi Turketul'un Guthlac diye adlandırdığı çanı⁶⁴ ya da onun ardılı Egelricus'un Bartholomeus, Bettelmus, Turketul (Turketulus), Taturinus (Tatwinus), Pega, Bega⁶⁵ adını verdiği çanları, piskopos Humbert'in 500 kiloluk çana Petronilla⁶⁶ adını vermesini gösterebiliriz.

Çanların Hristiyanlar için anlamı çok büyük, Müslümanlar için bir anlamı var mıydı?

Çan sesi özellikle Orta Çağ Müslümanları tarafından sevilen bir ses değildi çünkü bir yerde çan çalınıyorsa orada Hristiyan hâkimiyeti var demektir. Dönem Müslümanları kilise çanlarını savaş ganimeti olarak da görüyordu. Örnek olarak Orta Çağ'da Hristiyan ve Müslümanların iç içe yaşadığı coğrafyalardan İspanya verilebilir. Aziz Yakup'un mezarının bulunduğu Santiago de Compostela dönemin Hristiyanları için önemli hac merkezlerinden biridir. 997'de el-Mansur tarafından ele geçirildiğinde katedralde bulunan çanların savaş ganimeti olarak alınıp Kurtuba'ya götürüldüğü⁶⁷

61 Walters, age, s. 258-260.

62 Capitulare Generale, 18, *MGH LL in folio I*, Ed.: G. H. Pertz, Hanover, 1835, s. 69.

63 Robert Robinson, *The History of Baptism*, Couchman and Fry, London, 1790, s. 407.

64 Walters, age, s. 13.

65 Riddle, age, s. 731.

66 Riddle, age, s. 696.

67 Miriam Rosser-Owen, *Articulating the Hijaba: Cultural Patronage and Political Legitimacy in al-Andalus*, Brill, 2021, s. 50-51; Olivia Remie Constable, "Muslims in Medieval Europe", *A Companion to the Medieval World*, Ed.: C. Lansing, E. D. English, Blackwell Publishing, 2009, s. 322.

bilinmektedir. Şehir ve katedral tahrip edilmesine rağmen çanların zarar görmesi yoluna gidilmemiştir. Bunun sebebi belki Müslümanlara göre Hristiyanların ezan seslerini susturmak için çanların kullanılıyor olması olabilir. Bazı yerlerde bu çanların Müslümanlar tarafından kandil olarak kullanıldığı da belirtilmektedir. 29 Haziran 1236'da Kastilya-Leon Kralı III. Ferdinand'ın seferi sonrasında çanlar Kurtuba'dan alınarak geri getirilmiş ancak bundan sonra kullanılmamış, zafer sembolü ya da savaş ganimeti olarak sergilenmiştir.

Doğu Hristiyan dünyasında çan kullanımı, belki Müslümanlara olan yakınlıktan ya da bir arada yaşamaktan, Batı dünyası kadar yaygın olmamıştır. Doğu Hristiyanları çan yerine, dinî toplantıların yapılacağı gün ve saatleri habercilerle, trompetlerle, ahşap ya da demir çingirakları ellerinde sallayarak duyurmayı tercih etmişlerdir. Doğu Hristiyan dünyasında kilise çanı kullanımına dair en eski kayıt İskenderiye Patriği Eutychius'un *Yıllıklar*'ında geçmektedir. Metnin Arapça orijinalinde metal çan için *jaras* kelimesi kullanılmıştır.⁶⁸ Bizans döneminde kötü ruhları özellikle çocuklardan uzaklaştırmak için çanlar kullanılıyordu. Bizans mezarlarında da çanlar bulunmuştur.⁶⁹

68 Williams, *age*, s. 195.

69 H. Eckardt, S. Williams, "The Sound of magic? Bells in Roman Britain", *Britannia*, 49 (2018), s. 193.

ORTA ÇAĞ AVRUPASI'NDA BANYO VE TEMİZLİK KÜLTÜRÜ

Orta Çağ Avrupası'nın temiz bir ortama sahip olup olmadığı konusu her daim tartışıl原因lmış, merak konusu olmuştur. Bu işin gerçeğı nedir?

Bu başlık altında Orta Çağ gerçekten söylenildiğı kadar temizlikten uzak bir dönem midir yoksa Rönesans düşünürlerinin “karanlık” etiketi gibi, dönemi kötülemek için bilerek mi söylenmiştir sorularını yanıtlamaya çalışacağız. Aslında konuya verilecek en uygun cevaplar nereden baktığınızla ilgilidir.

Roma medeniyetinde hamam kültürü çok önemli bir yer işgal etmektedir. Hamamlar sadece yıkanılan değil, sosyal ilişkiler kurulan, bahçesinde spor yapılabilen, kitap okunabilen, masa oyunları oynanıp, atıştırmalıklar satın alınabilen komplekslerdir.¹ Dolayısıyla hem imparatorlar hem de Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan halk için son derece önemli yapılardır. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra günlük hayat bölgeden bölgeye değişiklik göstermekle birlikte, aile hayatı, yasal sistemler, kasaba-şehir hayatı ve dinin rolü değişmeden kalmıştır. Bunlar arasında en etkili olanı dinin, yani tek otorite olarak güç kazanan kilisenin rolüdür. Kilise her alana olduğu gibi temizlik kültürüne de etki etmiştir.

1 Roma halk hamamları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Garrett G. Fagan, “The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions”, *American Journal of Archeology*, Vol. 105, No: 3, The University of Chicago Press, July 2001, s. 403-426.

Kilisenin etkisi ne yönde olmuştur?

Hıristiyanlık doğal bedensel işlevleri tiksindirici ilan etmiştir. Carter'a göre bu eylemi gizli bir şekilde yapma konusunda Tesniye 23:12-14'te anlatılan Musevi tebliğinden etkilenilmiş olabilir. Burada Hz. Musa, İsraililere savaşa gittiklerinde ordugâhı temiz tutmalarını, dışkılarını açtıkları çukurlara yapmalarını ve üzerini toprakla örtmelerini, bu şekilde Tanrı'nın onlardan uzaklaşmayacağını öğütlemektedir.²

Dönemsel olarak bakıldığında ilk Hıristiyanlık döneminde halk tarafından temizliğe önem verilip hamamlara gidildiği bilinmektedir. Bu durum 3. ve 4. yüzyıllarda, münzevi hayat tarzının gelişmesiyle bir miktar değişime uğramıştır. Münzevi hayatı benimseyen Aziz Antony ayaklarını bile asla yıkamamışken,³ Aziz Julian takipçilerine yıkanmayı yasaklamıştır.⁴ Etkili bir yazar olan Aziz Jerome ise vaftizin dışında banyo yapmanın gereksiz olduğunu⁵ savunmuştur. Bu söylemler üzerine bazı dindar Hıristiyanlar, çölde ya da mağaralarda yaşamasalar bile, düzenli olarak banyo yapmayı durdurmuşlardır.⁶ Bu tutum, sonradan değişse de, Erken Orta Çağ'da yazılan manastır kurallarına da yansımıştır. Örneğin 6. yüzyılda en yaygın manastır tarikatı olan Benedikten tarikatının kurucusu Aziz Benedikt, sağlıklı insanların asla yıkanmadığını, 13 yaşında ölen Azize Agnes'in en büyük erdemlerinden birinin asla yıkanmamış olması olduğunu belirtmektedir. Assisili Aziz Francis ise pis insanların daha kutsal olduğuna inanıyordu.⁷ Tarikatın kurallarında, keşişlerin yılda birkaç kez (genelde Paskalya'da) banyo yapmaları, sağlıklı ve genç olanların daha az sıklıkla yıkanmaları (*sanis autem et maxime*

2 Carter, age, s. 98.

3 Andrew Dickson White, "New Chapters in the Warfare of Science XIII. From Fetish to Hygiene", *Popular Science*, 39 (August 1891), s. 435.

4 Elizabeth Archibald, "Bathing, Beauty and Christianity in the Middle Ages", *Insights* 5/1 (2012), s. 6.

5 "sed qui in Christo semel lotus est, non illi necesse est iterum lavare", Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri Epistolae, Ep. XIV, *MPL* vol. 22, 0325-1244, s. 354.

6 Archibald, age, s. 3.

7 Carter, age, s. 98.

iuvēnibus tardius concedatur) ancak hasta olduğunda gerekli görüldüğü kadar banyo yapılabileceği belirtilmektedir.⁸ 6.-7. yüzyılda papalık yapmış olan Büyük Gregory banyoları şehvet düşkünlüğü ile suçlamakta ve bir Hristiyanın banyosunun sadece bacakları yıkama amaçlı olması gerektiğini belirtmektedir.⁹ 8.-9. yüzyıllarda Fransa'da aynı tarikatın temsilcisi olan Anianeli Benedikt, Karolenj manastırlarındaki keşişlerin banyo yapmasını yasaklamaya teşebbüs etmiştir.¹⁰ Yine aynı yüzyılda yaşayan Salzburglu Vigilius hiç banyo yapmamış, 679'da ölen iki kişiden Elyli Azize Etheldreda yılda üç kez, Aziz Amand¹¹ yılda iki kez yıkanmıştır.¹² 745'te Mainz Başpiskoposu Aziz Boniface yıkanmayı yasaklamıştır, hamamlar halk tarafından da ahlaksızlık yuvası olarak görülmüşlerdir.¹³ Boniface sonraki bir kararnamesinde ise bunu yapmanın (karma hamamlara gitmenin) itiraf edilmesi gereken bir günah olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Kilise konsilleri ve pişmanlık üzerine metinlerde sıklıkla karma banyolar suçlanmaktadır.¹⁵

Diğer taraftan tüm Hristiyanlar Boniface gibi düşünmemektedir. Papa I. Hadrianus (772-95) hem haftada bir banyo yapmayı önermiş hem de Roma su sistemlerinin iyileştirilmesine nezaret etmiştir.¹⁶

Manastırların temizlik konusundaki tutumu nasıldı?

Görüldüğü üzere ilk Hristiyanlık dönemi geçtikten ve Hristiyanlık iyice yayılmaya başladıktan sonra banyo alışkanlıklarında birtakım

8 Terence G. Kardong, *Benedict's Rule*, The Liturgical Press, Minnesota, 1996, s. 300.

9 Paolo Squatriti, *Water and Society in Early Medieval Italy AD 400-1000*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 58.

10 Kardong, age, s. 309.

11 Elaine M. Beretz, "Amandus of Maastricht", *Holy People of the World*, Vol. 3, Ed.: P. G. Jestice, ABC-CLIO, California, 2004, s. 39.

12 George Gordon Coulton, *Five Centuries of Religion*, Vol. 3, Cambridge University Press, 1936, s. 554.

13 Carter, age, s. 98.

14 Virginia S. Smith, *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 168.

15 Archibald, age, s. 8.

16 Carter, age, s. 99.

değişiklikler olmuştur. Bu dönemin önemli dinî kurumları manastırlardır. Manastırlardaki tuvalet düzeni sıra sıra dizilmeleri, oturulacak yerlerin çoğunlukla taştan olması açısından Roma'ya benzemektedir. Aralarındaki en önemli fark mahremiyetti. Manastır tuvaletlerinde Roma'dakilerin aksine, kimse kimseyi göremezdi. Her bir tuvalet bölmesi duvarla diğerinden ayrılmıştı. Bu dönemde tuvalet için kullanılmaya başlanan sözcük olan *privy*, Latince *özel* anlamındaki *privat*ten gelmektedir. Bu sözcüğü ilk kullanan İskoçya Aziz Machar Kilisesi başdiyakozu John Barbour'dur.¹⁷

Manastırların Orta Çağ'daki sorumluluklarından biri hasta bakımıdır. Bu nedenle bazı manastırların, kendileri sıklıkla kullanmasalar da hastalar ve fakirler için banyo inşa ettikleri görülmektedir. Roma kültürünün kuzeye göre daha etkili olduğu Güney Avrupa ve İtalya'da da eski Roma hamamları Hristiyan ruhban sınıf tarafından hasta ve fakirleri yıkamak için kullanılmıştır. Piskoposlar ve papalar da saraylarına banyolar yaptırmışlardır. 8. yüzyıldan itibaren su ile ilgili mühendislik, önemli bir mimari dal hâline gelmiştir.¹⁸ Bazı manastırlarda su sağlayabilmek için nehir kanalı değiştirilmiş; bu yeni kanalı sabitlemek için taşlar kullanılmıştır. Bazı kanallarda ise suyu temiz tutmak amacıyla bu kanalların üzeri taşlarla kapatılmıştır.¹⁹

Gerek manastırların tutumları gerek önemli din adamlarının söylemlerinden de anlaşılacağı üzere, erken dönem münzevi hayat tarzını benimseyenlerin aksine, Hristiyanlık yıkanmaya yasak koymamaktadır. Bu durum, dönemin en yetkin liderlerinden olan Şarlman'ın (ö. 814) hayatına bakılarak da anlaşılabilir. Biyografi yazarı olan Einhard'a göre, dindar bir Hristiyan olan imparator, Aachen'da inşa ettirdiği sarayına aynı anda yüzden fazla kişinin yıkanabileceği büyüklükte bir hamam yaptırmıştır.

10. yüzyılda İngiltere'de İngiliz Benedikten Reformu'nun en önemli dokümanı olan *Regularis Concordia*'da²⁰ keşişlerin

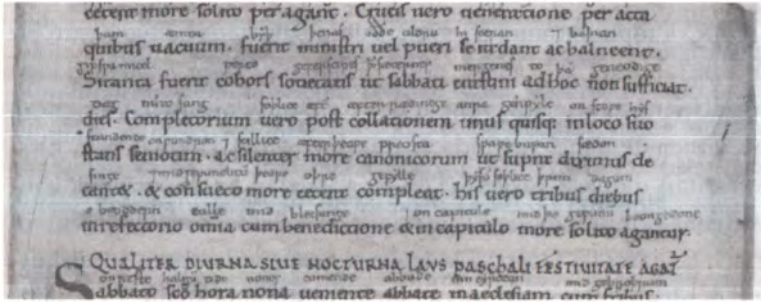
17 Carter, age, s. 97.

18 Smith, age, s. 156.

19 Johnston, age, s. 387.

20 Dom Thomas Symons, "The Regularis Concordia", *The Downside Review*, 40/1 (1922), s. 15-30.

yıkanmasıyla ilgili bilgi verilmekte, Paskalya'dan önceki cumartesi tıraş olup banyo yapabilecekleri, cumartesi günü hepsinin yıkanması için yeterli zaman yoksa, bazılarının bir gün önceki cuma günü akşam duasından sonra yıkanabilecekleri belirtilmektedir.²¹ Yine aynı yüzyılda Cluny Tarikatı, keşişlerine yılda beş defaya kadar banyo yapma izni vermektedir.²² Orta Çağ manastırlarında banyoların kullanımı çoğunlukla başrahibin kararıyla mümkün hâle gelmektedir (*ut balnearum usus in arbitrio prioris consistat*).²³

71. *Regularis Concordia*'nın keşişlerin Paskalya'dan önce yıkanması ve tıraş olması gerektiği talimatını içeren sayfası.²⁴

12. yüzyılın ortalarında Canterbury'deki Christchurch Manastırı'nda yerel bir kaynaktan gelen su, büyük bir kuleyi doldurup yeraltındaki kurşun borulardan yokuş aşağı akararak beş çökeltme tankına, ardından da manastıra geliyordu. Manastırın çeşitli yerlerine dağılabilmesi için, suya gerekli su basma yüksekliğini veren, oluk dedikleri, ayaklıklarla yükseltilmiş başka bir tanka daha toplanıyordu. Farklı tedarik hatları bulaşikhane, mutfak, fırın, birahane, misafirhane, revir ve hamamdaki lavabolara gidiyordu. Tıpkı Roma

- 21 Alison Hudson, "Bathtime for Monks" <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2018/03/bathtime-for-monks.html> Erişim: 02.08.2022.
- 22 Michael Casey, *An Unexciting Life*, St. Bede's Publications, Massachusetts, 2005, s. 454.
- 23 Capitulare Monasticum 7, *MGH, Capit. I*, Ed.: A. Boretius, Hanover, 1883, s. 344.
- 24 "Regularis Concordia", *Cotton MS Tiberius A III*, The British Library. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_a_iii_f174r Erişim: 09.08.2022.

dönemindeki gibi su sürekli akıyordu. Başka bir hat da kasabalıların su alması için bir oluğu dolduruyordu. Atık suyu manastırın sınırlarından çıkarmak için hamamdan, başrahibin odasından, çatıdan ve tuvaletin altından geçen giderler yapılmıştı. Carter, bu manastırın 1348 Kara Vebası'ndan etkilenmemesinin tesadüf olmadığını belirtmektedir.²⁵

Merkezî/Yüksek ve Geç Orta Çağ'da durum nasıldı, örneğin hamam/banyo kültürü var mıydı?

Orta Çağ toplumunun pek çok üyesinin hayatında banyo hayati bir öneme sahiptir.²⁶ 11. yüzyıl, artan nüfus yoğunluğu ve köyden kente göçler nedeniyle atık yönetiminin zorlaştığı bir dönemdir ancak bu dönemde deniz suyunda yıkanma ve güzel kokmak için bitki kullanımı oldukça yaygındır.²⁷ Öte yandan 11.-12. yüzyılda banyo/hamam inşasında da bir artış görülmektedir. Bunun nedeninin Haçlı Seferleri ile Doğu'ya gidenlerin banyo kültürünü deneyimleyip Avrupa'da yaygınlaştırması olduğu düşünülmektedir.²⁸ Özellikle İngiltere'de hamam kültürünün yaygınlaşması Haçlı Seferleri'nden sonraki döneme denk gelmektedir.

13. yüzyılda (1292) Paris'te 200.000 vatandaşın yararlanabileceği, lonca tarafından işletilen 26 hamam vardır.²⁹ Bu hamamlar yortu günleri hariç her gün açıktır. 14. yüzyıla gelindiğinde ise banyo kültürü artık iyice yerleşmiştir. Tussignano/Tossignanolu Pietro, 1336'da yazdığı *Liber de Balneis Burmi* adlı eserinde banyo ile ilgili kuralları sıralamakta, banyo yapacak/hamama gidecek kişinin önceden çok fazla ilişkiye girmemiş ama ondan aşırı da kaçınmamış olmasını gerektiğini (*non debet usus fuisse coitu nimio, vel abstinentia nimia*), banyoya girildiğinde aç olunmasını ancak banyoya

25 Carter, age, s. 99.

26 Jill Caskey, "Steam and "Sanitas" in the Domestic Realm: Baths and Bahting in Southern Italy in the Middle Ages", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58/2 (1999), s. 170.

27 Johnston, age, s. 184.

28 Archibald, age, s. 7.

29 Smith, age, s. 170.

katlanılamıyorsa, üçte biri şarap olan suyla iyice yıkanmış iki kaşık kuru üzüm yenmesini (*quando intrat balneum, debet esse ieunus et si non potest tolerare balneum, sumat cochlearia duo de passulis bene lotis pluries cum duabus partibus aquae et tertia vini*), banyoda bir saat ya da bir saate yakın bir süre kalınması gerektiğini ve 15 günde bir ya da bu civardaki bir zamanda banyo yapılmasını (*debet stare in balneo per unam horam vel circa, ..., usque ad quindecim dies, vel circa*) belirtmektedir.³⁰ Bu eser dışında Orta Çağ Avrupası'nda yazılan pek çok eserde temizlik ya da banyo ile ilgili bilgi bulmak mümkündür. Hemen hemen hepsinde farklı mevsimlerde banyo yapmanın etkileri, yemekten önce ve sonra banyo yapmanın gerekliliği, hasta olduğunda yıkanılması gibi tavsiyelere yer verilmiştir.³¹ Ölçünün ötesinde terleyen kadınlar için, içinde öğütülmüş yaban mersini yaprakları ya da bitkinin bizzat kendisi olan şaraba batırılmış bez parçalarıyla temizlenmek³² de bu önerilerden bir tanesidir.

Peki din yasaklamamış, dönem yazarları tavsiye etmişken Orta Çağ Avrupası insanının yıkanmadığı algısının kaynağı nedir?

Bu sorunun cevabı belki de banyo yapmanın bir tercih değil, imkân meselesi olduğudur. Şöyle ki; Orta Çağ sıradan insanı, evinin hemen arkasında ya da bitişiğindeki hayvanlarıyla birlikte yaşamaktadır. Bu hayvanlar gübrelerini sokaklara bırakmakta ve sokaklardaki tozu, çamuru eve taşımaktadır. Ayrıca dar sokaklar kasaplar, mezbahalar, bira yapımevleri, tabakhaneler, koku sızan lağımlar ve kümes hayvanlarının bakıldığı yerler nedeniyle oldukça kötü kokmaktadır. Evlerde harcanan su, mutfak artıkları ve dışkılar direkt olarak kovalar ya da lazımlıklarla, çoğunlukla geceleri,³³ caddelere

30 Latince metin şurada bulunmaktadır: Cristina Pedrana, "Il Liber de Balneis Burmi di Pietro da Tossignano", *Bollettino Storico Alta Valtellina*, N.16, Bormio, 2013, s. 136.

31 Archibald, age, s. 8.

32 Monica Green, *The Trotula*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2001, s. 149.

33 Carter, age, s. 62.

boşaltılmaktadır.³⁴ Bu durum kene ve pirelerin yaşaması için de çok elverişlidir. Yerel yönetimler bu sağlıksız faaliyetleri engellemek için yasaklar koyup kovuşturmalar başlatsalar da çok başarılı olamamışlar, sokakların temizliği; yolların üzerine bir kat yol daha döşemekle sağlanmaya çalışılmıştır. Yollara atılan atıklar, geniş caddelerde her iki yanda, dar caddelerde ise ortada bulunan oluklar vasıtasıyla toplanmaya çalışılmış, bu olukların temizliği için yağmur suyu kullanılmıştır. Sürekli yağmur yağmadığı için bu olukların düzenli olarak temizliği sağlanamamıştır. Hâl böyle olunca yönetimler, herkesin, yerleşkesinin önünü, trafiği engelleyen büyük ve zararlı çöplerden temizlemesi için yasalar çıkarmışlardır. Böyle bir ortamda yaşayan sıradan halkın evlerinde her gün banyo yapsalar bile temiz kalamayacakları aşîkârdır. Kaldı ki kış mevsiminde genelde soğuk suyla ve ahşap varillerde, yaz aylarında gölet ya da nehirlerde yıkanmaktadırlar. Ayrıca banyo yapmadan sadece saç yıkamak da yaygındır.³⁵ Zorlukla ve uzun aralıklarla banyo yapabilseler de halkın büyük bir kısmının günlük olarak el, yüz ve ayaklarını yıkadığı bilinmektedir.

Zenginlere bakıldığında, yemekleri parmaklarıyla yedikleri için, yemekten önce ve sonra ellerini yıkadıkları, verdikleri ziyafetlerde ibrik olarak bilinen su sürahilerini ve atık suyu tutmak için kullanılan tasları taşıyıcılar diye hizmetçiler görevlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu portatif lavabolar Orta Çağ'ın sonunda duvarlara monte edilmiş bir musluk, altında suyu tutan bir tür havza ve suyu dışarıya tahliye eden delikli boru kullanılarak modern çağa yakın hâle getirilmiştir. Saç ve sakal temizliği de -özellikle yolculuk sırasında- önemlidir çünkü bit ve pireden kurtulmanın bir yoludur. Kirli olmak fakir olmakla ilişkilendirildiği için zenginler haftada bir tüm vücutlarını yıkamışlardır.³⁶

34 Guillerme, 1988, s. 116'dan aktaran Ulf Christian Ewert, Water, "Public Hygiene and Fire control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life", *Historical Social Research*, 32/4(122), 2007, s. 225.

35 Johnston, age, s. 387.

36 Johnston, age, s. 387.

72. BL Roal 6 E VI, f. 179 (Balneum)

74. Yak. 1275

73. Codex Manesse, yak. 1300.

Orta Çağ Avrupası'nda banyoların ya da hamamların yapısı hakkında bilgimiz var mı?

Orta Çağ Avrupası'ndaki banyolar son derece basittir. Banyo yaptıktan anlaşılması gereken, kıymıklara karşı korunmak için küvetin altına serilmiş keten bir bezle, ısıtılmış su doldurulan ahşap küvetlerde yıkanmaktır. Ahşap küvetler varile benzemekte ancak banyo için özel imal edilmektedir. Sadece ayakların ya da bebeğin yıkanabileceği boydan, birkaç kişinin birlikte yıkanabileceği boya kadar çok çeşitli ebatlarda üretilmişlerdir. Genellikle, sırt yaslama yeri olarak da kullanılabilen, delikli iki sapları bulunmakta, böylece kancalarla kaldırılabilen ya da bir sıruk geçirilerek bir yerden başka bir yere taşınabilmektedirler.³⁷ Dolayısıyla Orta Çağ Avrupası'nda banyo yapmak oldukça zahmetli bir iştir. Yeteri kadar suyu

³⁷ Johnston, age, s. 387.

taşımak, hepsini ya da bir kısmını açık ateş üzerinde kazanlarda kaynatmak, ya da fırın içi/fırın üzerinde toprak kaplarda ısıtmak, atık suyu boşaltmak için küvete monte edilmiş bir tahliye borusu yoksa bu suyu taşıyarak uzaklaştırmak her zaman yapılacak işler değildir. Bir galon suyun yaklaşık sekiz kilo geldiği ve küçük bir varilin yaklaşık 15 galon³⁸ kapasiteli olduğu düşünülünce harcanan emek daha iyi anlaşılmaktadır. Bu nedenle Orta Çağ Avrupası'nda banyo hazırlandığı zaman küvet büyükse hane halkından birkaç kişinin aynı anda ya da peş peşe aynı suyla yıkanmaları çok tuhaf karşılanmayabilir.

Hâl böyleyken maddi durumu daha iyi olan dönem insanları, evde banyo yapmak yerine hamamlara gitmeyi tercih etmişlerdir. Orta Çağ hamamları rahatlık ya da hizmet açısından Roma hamamları ile karşılaştırılmaz olsalar da döneme ait bazı hamam resimlerinde küvette birden çok insan ve küvetin bir tarafı boyunca uzanan üzerinde atıştırmalıklar olan bir raf görülmektedir. Hamamları işleten kişiler müşterilerine en iyi hizmeti vermek için belli bir ücret almakta, karşılık olarak hamamı cüzzamlı kişilerden ve fuhuştan korumaktadırlar. Özellikle hastalık endişesi, hamamların en büyük düşmanıdır; bunu 1348'de Avrupa'ya yayılan veba salgınından sonra pek çok hamamın kapatılmasından³⁹ rahatlıkla anlayabiliriz.

Banyoda temizlenmek için hangi malzemeler kullanılıyordu?

Banyoda yararlanılan malzemeler oldukça sıradandır; kurulanma için mandallara asılı keten havlular, temizleme maddesi olarak ise sabun kullanılmaktadır ancak sabun pahalı olduğundan daha çok çamaşır yıkamaya ayrılmış; banyo yapmak içinse, özellikle sıradan halk tarafından, sabunotu kullanılmıştır.⁴⁰ Dönem kaynakları sabunun evde yapılabileceğini, yapımı için koyun, domuz veya sığır

38 Yaklaşık 56.7 litre.

39 Johnston, age, s. 387.

40 Johnston, age, s. 387.

yağı, odun külü veya soda kullanılabileceğini, elde edilen karışımın soğuması ve katılaşmasından sonra sabun elde edilebileceğini belirtmektedirler. Bu tür sabunlara kül alaşımlı sabun ismi verilmiştir. İmkânı olanlar bu sabun yerine, İtalya ve İspanya'da yapılan daha hafif kokulu zeytinyağı sabunları tercih etmişlerdir. Zeytinyağı bazlı sabunlar hayvansal yağ (özellikle domuz yağı) kullanılan sabunlara göre daha yumuşaktırlar. Öte yandan sabun ticareti de yapılmaktadır. 7. yüzyılın başında sabun üreticileri birlikleri ortaya çıkmaya başlamış ve sabun, ticari değeri yüksek bir mal hâline gelmiştir. Zenginler banyo sularına güzel kokması için kekik ya da adaçayı eklerken, adaçayı ayrıca defne yaprağıyla birlikte bir nevi deodorant olarak da kullanılmıştır.

Erkeklerle has malzemeleri biliyor muyuz?

Erkek temizliğinin bir parçası olan sakal tıraşı; su, sabun ve keskin bıçak gerektirdiğinden halkın geneli için çok yaygın bir uygulama değildir. Sadece çok zenginler her gün tıraş olmuşlar, kasabalarında berber varsa bu iş için haftada bir berbere gitmişlerdir. Tarak kullanımı yaygın olmakla birlikte muhtemelen ayna az bulunmakta, olanlar ise parlak pirinç ya da çelikten üretilmekteydi.⁴¹

Peki ağız ve diş temizliği nasıldı?

Modern manada diş fırçası Orta Çağ Avrupası'nda bilinmiyordu; 19. yüzyılda icat edilmiştir. Bu dönemde diş temizliği genel olarak diş arasına sıkışan yemek artıklarının kürdan benzeri ince bir malzemeyle çıkarılması şeklindedir. Dönemin diş hekimleri, 14. yüzyıla kadar berberlerdir. 1308'de berber loncasından ayrılan dişçiler, anestezi olmadan diş çekme ve diş temizliği yanında diş beyazlatmayla da ilgilenmişler, bunun için nitrik asitten elde edilen bir sıvı kullanmışlardır ancak bu sıvı diş minesine zarar verip zamanla dişi çürütmektedir.⁴² Sıradan halkın diş beyazlatma için kullandığı

41 Johnston, age, s. 387.

42 Archibald, age, s. 196.

yöntemlerden biri ise kum ve deniz suyuyla dişleri ovalamaktır. Diş temizliği için ağız sirke ile çalkalanmış, dişler bir bezle ovulmuş; bu amaçla tuz, yeşil dallar ve bitki karışımları kullanılmıştır. Ağız kokusu, baharat çiğneyerek ya da ağız gülsuyuyla çalkalayarak giderilmiştir. Bu maddeler pahalı olduğu için çoğunlukla zenginler tarafından kullanılmıştır.⁴³

Giyisilerini nasıl temizliyorlardı?

Giyisilerin temizliğinde malzemeye göre muamele edilmiştir. Yünlü giysiler yıkanmamış, fırçalanmış ve güveler çıksın diye silkelenerek havalandırılmıştır. Kürkler haftalık olarak fırçalanmış; ayda bir ya da iki kez tüm havlular, çarşaf, iç çamaşırları ve gömlekler yıkanmaya çalışılmıştır. Ayda iki kez temiz iç çamaşırı giymek hijyen göstergesi olarak algılanmıştır. Zenginler çamaşırlarını, aralarına lavanta ya da papatya gibi güzel kokulu bitkiler koyan çamaşırhanelerde yıkatabildikleri gibi, kendi evlerindeki ahşap küvetlerde sabunla da kaynatmışlardır. Zenginlerin evinde bu işi çamaşırcı kadınlar üstlenirken, sıradan halk çamaşır yıkamak için, kirli olsa da Thames Nehri'ni kullanmıştır.⁴⁴ Kayıtlarda bunu yaparken kayıp düşerek ölen çok sayıda kadından bahsedilmektedir.⁴⁵ Kıyafetlerin yıkanma sıklığı çok değildir. Zira fakir halkın genellikle bir takım, durumu daha iyi olanların ise iki takım kıyafeti ve birkaç takım keten iç çamaşırı olduğu bilinmektedir.

75. Ahşap çamaşır teknesi

43 Johnston, age, s. 387.

44 Orta Çağ'da Thames Nehri tamamen kirlenmiş hâldedir. Irwin Altman, Martin Chemers, *Culture and Environment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, s. 210.

45 Johnston, age, s. 387.

Tuvaletler hakkında neler söylenebilir?

Tuvalet alışkanlığına bakıldığında manastırların pek çoğunda tuvalet sıraları görülmektedir. Geniş kalelerde yirmi civarında tuvalet bulunmakta ve bunlar bazen üç ya da dört oturma yeri olacak şekilde düzenlenmektedir. Evlerdeki tuvalet anlayışı ise genelde yatak odasında bulundurulmuş ve yatağın altına saklanan lazımlık kullanımını şeklindedir.⁴⁶ Bu lazımlıklar dolduğunda lağım çukurlarına boşaltılmaktadır. İlerleyen dönemde evlerdeki tuvaletler, açılan bir oluk vasıtasıyla bu çukurlara bağlanmıştır. Sadece bir eve ait olabileceği gibi birçok ev tarafından da paylaşılabilen bu çukurların en iyileri, atık toprağa geçmesin diye taşla kaplanan çukurlardır. Dolunca boşaltılan ve iki yılda bir temizletilmesi gereken lağım çukurlarında, oluğun üzerindeki ahşap plakanın sağlam olması son derece önemlidir. Aksi hâlde, Richard le Rakiere gibi, tuvaletin çürümüş ahşap plakasının kırılması sonucu lağım çukuruna düşüp boğularak ölmek mümkün olabilmektedir.

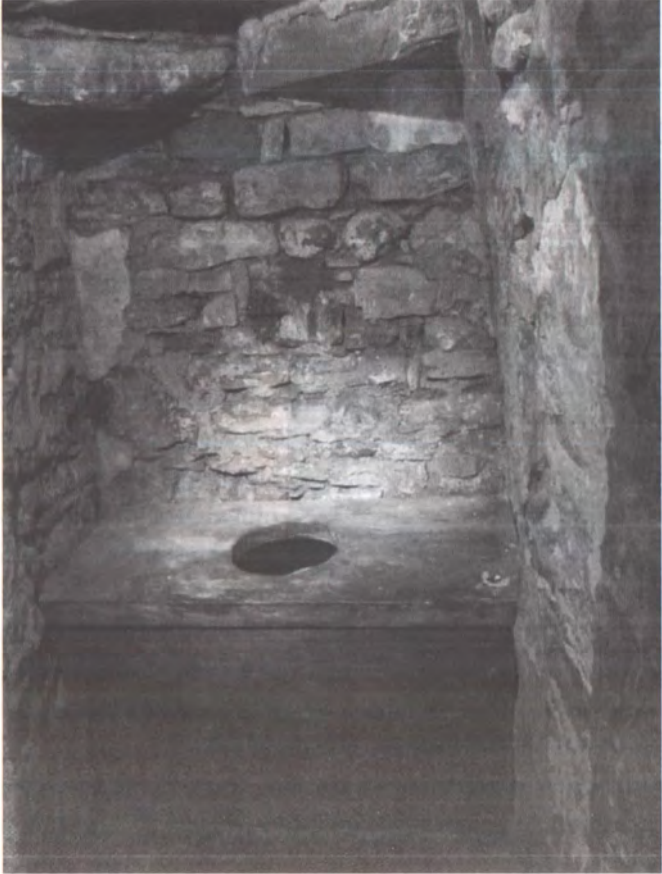
İngiltere’de uygulamaya konan en eski yapı yönetmeliği lağım çukuru inşası ile ilgilidir. Londra’nın ilk valisi Henry Fitzailwyn’in 1189’da çıkardığı yasaya göre, üstü kapalı bir şekilde “*gerekli oda*” olarak adlandırılan lağım çukuru, taştan yapılıyorsa komşu bina-
dan 75 cm, diğer malzemelerden yapılıyorsa en az bir metre uzakta olmalıydı. Foseptiğin derinliği ailenin büyüklüğüne bağlıydı ancak devasa olmasına gerek yoktu, tuvalet olmadığı için çukura giden ek bir su yoktu. Carter’ın belirttiğine göre *gongfarmer*lar çok fazla para talep ettiği için bu lağım-
lar her zaman düzenli olarak boşaltılmıyordu. Bir evin lağım çukuru başka bir eve yakın yapıldığında büyük sorun oluyordu. 1348 tarihli bir davada William Scot adlı davacının komşusunun lağımının kendi duvarına ve bahçesine taşması nedeniyle şikâyetçi olduğu görülmektedir.⁴⁷

Şehirlerde hem evlerinde tuvalet olmayan vatandaşların hem de gelip geçenlerin kullanabileceği umumi tuvaletler de vardır. Bunlar,

46 Smith, age, s. 156.

47 Carter, age, s. 65.

tuvalet ihtiyacı olan insanları belli bir yeri kullanmaya teşvik etmek ve etrafı temiz tutmak için yerel yönetimler tarafından inşa edilmişlerdir. Ayrıca koyun yünlerini işleyerek yün kumaş üreten yerlerde bu umumi tuvaletlerden sağlanan idrar son derece değerlidir. Üreticiler yünden yağ çıkarmak için amonyak bakımından zengin olan idrarı kullanmışlardır. Tuvaletin yeteri kadar sağlam olmaması nedeniyle umumi tuvaletlerde de kazalar yaşanmıştır. Bu nedenle Orta Çağ şehir sakinlerinin vasiyetlerinde yeni umumi tuvalet yapımı ya da onarımı için ayrılmış paylar görmek mümkündür.

76. Ypres, yak. 125

Su nasıl temin ediliyordu?

Antik dönemde çoğu evin kendi su kaynağı yoktu, ev içi su tesisatı olanlar borularının boyutuna göre değişen yıllık ücret ödüyordu. Bunun sebebi suyun hiç kapatılmamasıydı. Kapatma vanaları kullanılmıyordu çünkü su durdurulursa sistem taşardı.⁴⁸

Orta Çağ Avrupası'nda su temini için kırsal yerlerde kuyular ve nehirler kullanılmıştır. Orta Çağ kuyuları son derece basitçe yer altı suyuna açılan deliklerdir. Sonraları duvarlar ve çatılarla çevrelenen bu kuyulardan su alırken çok sayıda kadın ve çocuk içine düşmüştür. Orta Çağ İtalyası'nda ise sarnıçlar kuyulardan daha yaygındır. Çatılardan toplanan yağmur suyu, oluklarla sarnıca gelmektedir. Kaynak ve sarnıç suyunun yetersiz olduğu kuru yerlerde bulaşıkları ve aletleri temizlemek için toprak veya kum kullanılmıştır.⁴⁹

Su temininin çok kolay olmadığı Orta Çağ Avrupası'nda ev temizliği her yerde bulunan haşarat yüzünden zorlukla yapılabilen bir eylemdir. Pireler ve bitler sürekli problem oluşturmaktadır. Montaillou köylüleri gibi bazı köylüler arasında bit temizliği önemli bir sosyal aktivite hâline gelmiştir. Fare ve sıçanlar da Orta Çağ evlerinde oldukça yaygındır. Kemirgenlerle mücadele etmek için kedi beslemek halk arasında alışlagelmiş bir gelenektir.

Sonuç olarak, Orta Çağ Avrupası'nın temiz olup olmadığı konusu nereden baktığınızla ilgilidir. Halk açısından bakıldığında, sıradan halkın her gün el, yüz ve ayaklarını yıkadıklarını; öte yandan banyo için küvet hazırlamak çok zahmetli bir iş olduğundan sıklıkla banyo yapılamadığını ve her evde müstakil bir tuvalet olmadığını unutmamalıyız. Bunları akılda tutarak yaşadıkları pis kokulu, kalabalık sokakları da düşünürsek temizlik çok yaygın değildi diyebiliriz. Diğer taraftan ilk dönem Hristiyan liderleri ve münzevileri dikkate alırsak temizlikten hiçbir şekilde bahsedemeyiz. Zenginlerin hayatlarına bakarsak, neredeyse haftada bir banyo yapılan ya da hamamlara gidilen, tuvalet imkânlarının görece daha rahat olduğu

48 Carter, age, s. 30.

49 Johnston, age, s. 387.

temiz bir ortam görebiliriz. Yerel yönetimler de şehrin temizliği için ellerinden geleni yapmışlar, gerekli gördüklerinde yaptırımlar dahi uygulamışlardır. Konuya dair söylenebilecek belki de en doğru şey, Orta Çağ Avrupası'nın temizlik kültürü ya da imkânları açısından bugünle kıyaslanmasının son derece yanlış olduğu ve halkın maddi durumu ne olursa olsun, kendine göre bir kişisel hijyen kavramının çağ boyunca var olduğudur.

1346-1351'DE YAŞANAN KARA ÖLÜM DIŞINDA ESKİ ÇAĞ'DAN ORTA ÇAĞ'A SALGINLAR

Salgın hastalık nedir, nasıl ortaya çıktı, tarihî süreci nasıldır?

Aslında her zaman mikroplarla iç içe yaşadık, yaşıyoruz. Sağlık durumumuza göre daha az ya da çok etkileniyoruz. Salgınlara sebep olan mikropların tarihi, insanların tarihinden daha eskidir.¹ Avrupa ve Asya'da 20.000 yıl önce, avlanma yüzünden eti bol olan mamut gibi büyük hayvanların sayısı azaldı. İnsanlar başka besinler aradılar. İlk olarak kıyı ve denizlerdeki yiyecek kaynaklarından istifade edildi, yemek hazırlamanın yeni yolları geliştirildi. Bazı gruplar yağlardan zehirli kimyasalları çıkarmayı öğrendiler ve onları yenilebilir hâle getirdiler. Sonuçta tarım başladı ve bunu hayvanların evcilleştirilmesi izledi. Erken dönem evcilleştirmenin detayları belirsizdir.² Toprakların tarıma açılması fare, sıçan, kene, pirelerin insanlara daha yakın yaşamasına neden oldu. Bu hayvanlarla veba, tifüs, sıtma gibi hastalıklar geldi.³ Aslında avcılık ve toplayıcılık yapılan dönemde de bu tip hastalıklar vardı. İnsan kemikleri ve dişleri (hatta mumyalar) incelendiğinde tüberküloz, cüzzam, frengi gibi hastalıkların

1 Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 12.

2 William McNeill, *Plagues and Peoples*, Doubleday, 1977, s. 54-55.

3 Erdem Çıpa, "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih* 22, Ekim 1995, s. 19-20.

izine rastlandı.⁴ Örneğin Güney Amerika esas alınarak yapılan çalışmalarda, mumyalardaki tüberkülozun bugün var olandan farklı olmadığı anlaşıldı.⁵

Yerleşik hayata geçince insanlar lağım sistemleri kurdular ve artık onlarla temas etmeleri kaçınılmazdı. Ayrıca bunlar çok da iyi işleyen ve düzenli yapılar değillerdi. Böylece mikroplar, bir kişinin vücudundan bir başkasının içtiği suya⁶ ve yetişen ürünlere daha kolay bulaşmaya başladı. Yerleşik hayata geçince at, koyun, inek gibi hayvanlar evcilleştirildi ve bu hayvanlar insanlarla daha yakın temas içinde olmaya başladı. Böylece hastalığa sebep olan organizmaların sayısı ve taşınmasında artışlar başladı. Nüfus arttıkça yeni yerleşim yerleri gerekli oldu, ormanlar kesilerek yeni yerler açıldı. Sulama için nehirlerin önlerine setler yapıldı. Hayvanların doğal yaşam alanları zarar görünce onlar da yeni yerler aradılar, insanlarla daha çok yakınlaştılar. Tarım ile pek çok bakteri-virüs topraktan insanlara geçti. Köpek evcilleştirildiğinde kızamık, inek evcilleştirildiğinde ise tüberküloz ve difteri insana bulaştı.⁷ Aslında pek çok hastalık hayvan hastalıklarıyla ilişkilidir. Çiçek, grip, verem, sıtma, kolera... İnsanlarla köpeklerin 65, sığırların 50, koyun ve keçilerin 46, atların 35, domuzların 42, kümes hayvanlarının 26, farelerin 32 ortak hastalığı vardır.⁸ Hayvanlarla bir arada yaşam ve evcilleştirmek kaçınılmazdı elbette ama bu tip sonuçları da oldu. Yapılan iskelet incelemelerinde yabani ortamda avcılık ve toplayıcılıkla beslenen ilk insanların daha uzun ve güçlü, yerleşik hayata ve tarıma geçen, hayvanları evcilleştiren insanların ise ömürlerinin daha kısa olduğu, aynı insanların kötü beslenme ve kronik

4 Barry Youngerman, *Pandemics and Global Health*, Infobase Publishing, New York, 2008, s. 13.

5 Jordi Gomez i Prat, Sheila MF Mendonça de Souza, "Prehistoric Tuberculosis in America: Adding Comments to a Literature Review", *Paleoparasitology in the Old and New World*, Mem. Inst. Oswaldo Cruz 98 (suppl 1), January 2003, <https://www.scielo.br/j/mioc/a/CTnNdm7yYXrXC9yjRvwTfsp/?lang=en> <https://doi.org/10.1590/S0074-02762003000900023> Erişim: 26.01.2022

6 Jared Diamond, *Tufek, Mikrop, Çelik*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018, s. 239.

7 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dört Atlısı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 27.

8 McNeill, age, s. 70.

hastalıklarının, “mağara adamı”na göre daha fazla olduğu tespit edildi.⁹

Salgınların bulaş yolları nelerdir?

Bu konuda ilki “*miasma*” teorisi olan iki teori vardır. Buna göre iklim, çevre gibi şartların değişmesi, toprağın, suyun, havanın kirlenmesi insan sağlığını bozar. Mesela bu teori, sıtmanın Orta Afrika’daki ormanların kesilmesi ile yaşam alanları zarar gören sivrisineklerin kendilerine yeni yerler araması sonucu ortaya çıktığını söyler. 19. yüzyıla kadar etkili bir teoridir. Sonrasında fizyoloji ve bakteriyoloji gibi alanlar gelişince bu düşünce daha az etkili olmuştur. İkincisi, *germ* (hastalık yapıcı mikrop) teorisidir. Hastalığın oluşmasında hastalığa sebep olan şeyler (patojenler) vardır (mesela mikrop, bakteri gibi organizmalar) ama aynı mikrop farklı kişilerde aynı etkiyi göstermeyebilir. Kimi hasta olur kimine hiçbir şey olmaz.¹⁰

Hipokrat’tan (MÖ 4.-5. yüzyıl) beri, hastalıkların ölü bedenlerden ya da topraktaki başka çürümüş maddelerden ortaya çıkan kötü havadan kaynaklandığına; yani *miasma* teorisine inanılıyordu.¹¹ Yeni Çağ’ın başlarında bu fikirde değişmeler oldu. 1546’da mikrop yayılması yüzünden olabilir denildi ama mikroplar 1880’de mikroskopla tespit edilene kadar bu görüş kabul görmedi. Aslında 1877’de şarbon,¹² 1882’de verem basili bulunduğunda¹³ bile *miasma* teorisi etkiliydi. 1883’te difteri, 1896’da tifo basilleri¹⁴ tespit edilince biraz daha ikna edici olundu ama yine de başarı sağlanamadı. 1892’de Hamburg yönetimi, kolera salgını sırasında Alman biyolog Max von Pettenkofer’ı¹⁵ dinledi ve karantina uygulamadı. Karantina

9 Youngerman, age, s. 14.

10 Murat Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman, 2012, s. 17-18.

11 McNeill, age, s. 270-1.

12 Kendall A. Smith, “Louis Pasteur, the Father of Immunology?”, *Frontiers in Immunology*, 3 (April 2012), s. 6. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fimmu.2012.00068/full> Erişim: 30.01.2021.

13 McNeill, age, s. 272.

14 McNeill, age, s. 283.

15 Kendisi modern hijyen ve önleyici tıbbın öncüsü olarak da kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Wolfgang Gerhard Locher, “Max von Pettenkofer

uygulanmaması sonucunda halkın % 45'i ölmüştü. Pettenkofer ise 1892'de kolera basili dolu 1 ml'lik bir kabı, sırf mikrop teorisinin yanlış olduğunu kanıtlamak üzere içti. O, mikrobun tek başına hastalığa sebep olmadığına ancak toprakla temas ederse hastalık yapacağına inanıyordu. Kendisi hafif ishal olurken aynı dozu içen öğrencisi Emmerich ise daha şiddetli bir ishal yaşadı¹⁶ ama ikisi de ölmediler. Böylece mikrop teorisi ya da miasma (havadan bulaşma) yanlış dedi, karantinaya gerek yok dedi ama yanılıyordu.

Salgınlar genellikle nerelerde ve ne zamanlar olmuştur?

Akdeniz kıyıları tarih boyunca salgınların en çok yayıldığı yerlerdir. Liman kentleri hemen etkilenirdi. Malum burası eski dünyanın merkeziydi. Endemik hastalıklar daha çok Akdeniz civarında görülüyordu. Büyük nehir civarları ya da işlek yerler de salgınlardan en çok etkilenen yerlerdir.

Savaşlar, hastalıkların (kolera, dizanteri, frengi, veba, çiçek...) yayılması için çok uygun zamanlardır. Kapalı, küçük mekânlarda çok sayıda insan; kötü beslenme, farklı yerlerden insanların bir araya gelmesi, hareketlilik, farklı yerlerde kamplar kurulması, temizlik konusundaki sıkıntı, temiz içme suyu bulunmaması, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, hastane olarak kullanılan çadırların steril olmaması, ordularda yeterince doktor- ilaç olmaması bunun sebepleri arasında sayılabilir. Ayrıca savaş dönemlerinde sivil halka verilen sağlık hizmeti de sekteye uğrar, mezun olmamış öğrenciler bile doktor olarak görevlendirilir, tarım ürünlerinin yetiştirilmesinde zorluklar yaşanır, insanlar savaştan kaçmak için göç etmek ister ve bunlar da hastalıkların yayılmasını kolaylaştırır.¹⁷ Orta Çağ Avrupası'nda savaş zamanına örnek olarak Haçlı Seferleri

(1818-1901) as a Pioneer of Modern Hygiene and Preventive Medicine", *Environmental Health and Preventive Medicine* 12 (November 2007), s. 238-245.

16 Nuran Yıldırım, Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25/1 (Ocak 2020), s. 86-7.

17 Savaş zamanlarında salgın durumları için bkz.: Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, TTK, Ankara, 2005.

verilebilir.¹⁸ Haçlılar zamanında çok salgın olmuştur. Haçlılar arasında 80.000 askerin salgınlardan öldüğü söylenir. Yalnız savaş dönemindeki salgınları değerlendirmek zordur; yeterince veri bulunmaz, yazıya geçirilmez, geçirilse bile doğru yazılmayabilir, az yazılır, salgının gerçek sebebi yazılmayabilir, ölenlere otopsi yapılmaz... Halk ve askerler, savaş sırasında, salgının konuşulmasının ortaya çıkarabileceği moral bozukluğundan etkilenmesin istenir.

Doğu'da ve Batı'da salgın anlayışı nasıldı?

Antik Yunan'da Homeros'un yaşadığı dönemde (MÖ 8.-9. yüzyıl) hastalıkların öfkelenen tanrıların cezası olarak meydana geldiği düşünülüyordu. Onlara göre kimi tanrılar hastalık vermekte, kimi tanrılar ise hastalıkları iyileştirmektedir. Antik Roma, pek çok konuda olduğu gibi, tıp konusunda da Etrüskler'den çok etkilenmiştir. Salgın dönemlerinde bazı ayinler düzenleyerek tanrılara yalvarıyorlardı. Roma, halk sağlığı ve hijyen bakımından iyi durumda olduğu ve kanalizasyon-su bağlantısı sistemleri sayesinde salgın hastalıkları bir miktar önlemeyi başarmıştır.¹⁹

Doğu'da da Batı'da da başlangıçta (hatta bugün bile) salgın, Tanrı'nın bir cezası olarak görülüyordu. Doğu'da daha gerçekçi durumlar vardır; örneğin hasta olursanız ve bu hastalığı yaymadan ölürseniz şehit olursunuz. Bu nedenle salgından ölenlerin bazılarının mezarlarında şehit yazar.²⁰ Batı'da ise günah keçisi olarak suçlanan Yahudiler diri diri yakılmış, Kamçıcular (Flagellant) denen hareket kendilerini cezalandırarak salgından kurtulmayı ummuştur. Genel olarak bakıldığında Doğu'da daha akla yatkın davranışları, Batı'da ise daha çok din ya da batıl inanç merkezli uygulamaları görmekteyiz.

18 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, Çev.: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1998, s. 194-6.

19 Mehmet Basalak, *Aulus Cornelius Celsus ve De Medicana Eserinde İdeal Hekimin Nitelikleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s. 5, 12, 16.

20 İlyas Uçar, *Amvas Vebası*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2020, s. 28.

Hız. Muhammed'e atfedilen hadislerde de salgınları görebiliriz. Bu hadislerden bazıları şöyledir: *Aslandan kaçır gibi cüzzamdan kaç, bir yerde veba olduğunu duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde çıkarsa oradan dışarı çıkmayın, orayı terk etmeyin. Taundan kaçan cihattan kaçan gibidir. Kim taun sebebiyle ölürse şehittir.*²¹

Hintlilerin kutsal kitabı (*Bagavata purana*) bir yerde fareler ölüyorsa kaçın, orada veba vardır diyor.²² Hız. Ömer, hastalığın olduğu yere ordu girmesin diyor.²³ İbn Sina açık bir şekilde ifade etmese de veba salgınında farelerin etkisinden bahsetmekte,²⁴ öğrenim sürecinin veba salgınıyla ağır darbe yediğini, aile büyüklerinin ve hocalarının çoğunun salgında öldüğünü belirten²⁵ İbn Haldun ve babı Müslümanların 12. yüzyıldan sonra gerilemesinin nedenleri arasında göstermektedir.²⁶ Üç kızını da vebadan kaybeden İbn Hacer el-Askalani (ö. 1449) bu hastalıkla ilgili hadisleri *Bezlü'l-ma'un fi fadli't-ta'un* adlı eserinde derlemiş, bu hastalık kaynaklı Müslüman ölümlerinin şahadet vesilesi olduğunu belirtmiştir.²⁷ Ebul Ferrec Abdurrahman b. Ali İbnül Cevzi (ö. 1201)²⁸ *El-Muntazam* adlı

21 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Uçar, age.

22 Necmettin Akyay, *Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar*, s.209. http://www.mikrobiyolbul.org/managete/fu_folder/1974-02/1974-08-02-209-219.pdf Erişim: 28.01.2022.

23 Abdülkerim Öner, "Hız. Ömer Döneminde Yaşanan Amvas Vebası", *İstem*, 18/35 (2020), s.145-168.

24 Murat Serdar, "İbn Sina ve El-Kanun Fi't-Tıbb Eserinin Orta Çağ Avrupası Tıp Fakülteleri Ders Müfredatlarına Tesiri", *USAD*, 12 (Bahar 2020), s. 84.

25 Hüseyin Fırat Şenol, *İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009, s. 42.

26 Nurhayat Çalışkan Akçeti, "İbn-i Haldun'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (Güz 2017), s. 355.

27 İsmail Kurt, "Bezlü'l-ma'un fi fadli't-ta'un Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı", *Akademik-Uş, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (Haziran 2020), s. 103.

28 Mehmet Salih Arı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, (Kış 2012), s. 165.

eserinde Bağdat'taki veba salgınından bahsetmiş ve ölümlerin yılanmadan kefensiz olarak gömüldüklerini belirtmiştir.²⁹

Veba hastalığı nasıl bir hastalık, salgın olarak ilk ne zaman ve nerede başladı?

MÖ 3000-4000'lerde İsveç ve Orta Asya'da veba olduğuna dair görüşler var. Kökenleri, Tunç Çağı'na kadar gidiyor. *Zoonotik* yani hayvandan insana bulaşan bir hastalık, üç türü var. *Hıyarcıklı*, *septisemik* ve *pnömonik*. Orta Çağ Avrupası'nda en çok görüleni hıyarcıklı olanıdır. Aslında kedi, keçi, geyik gibi memeli hayvanlar da vebayı taşıyabiliyor ama daha çok kemirgenler taşır. Tarla faresi, çayır köpekleri, sincaplar ve en çok insanlarla yakın yaşayan fareler. Tarihe geçen üç büyük veba salgını vardır. İlk iki salgında kara fareler (*rattus rattus*), üçüncü salgında boz fareler/Norveç faresi-sıçanı³⁰ etkili oluyor. Ölen faredeki enfekte pireler yeni canlı organizma arıyor ve en yakınlarında kim varsa ona geçiyorlar. Orta Çağ Avrupası'nda insanlar kemirgenlerle yakın yaşadıklarından insanlara geçişi kolay olmuştur.

Antik Çağ'dan 14. yüzyıla Doğu'da yaşanan salgınlar için neler söylenebilir?

MÖ 14. yüzyılda Hititlerde bir salgın olduğu ve 20 yıl sürdüğü, veba duası yazılı tabletlerden anlaşılmaktadır. Kralları I. Şuppiluliuma ve bir yıl sonra onun büyük oğlu II. Arnuvanda vebadan ölmüştür. I. Şuppiluliuma'nın küçük oğlu II. Murşili, babasının tahta geçmek için yeğenini öldürmesi sebebiyle babasına kızan tanrıların onu ve abisini cezalandırdıklarını düşünmüş ve bu korkuyla dört veba³¹ duasından

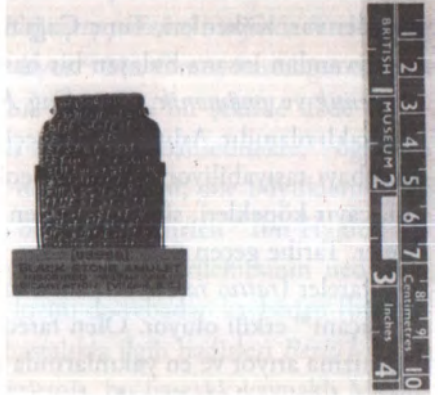
29 Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzi'nin *El-Muntazam* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, 26/30 (2005), s. 12.

30 Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih* 296 (Ağustos 2018), s. 30-1.

31 Alparslan'a göre Tuthaliya, Şuppiluliuma'nın yeğeni değil kardeşidir ve onu öldürmemiş, ona sadakat yemini ettiği hâlde sözünü tutmayarak tahttan indirmiştir. Murşili bu günahı fal yoluyla vebanın nedeni olarak tespit etmiştir. Metin Alparslan, "II. Murşili ve Dönemi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi

ilkini³² yazmıştır.³³ Burada Tanrılara olan sitemini dile getirmekte ve hatta “*artık geriye kalan çok az insan da ölürse size kim ekmek ve içki kurbanı sunacak? Geriye kalan insanlar ölmesinler! Onları bağışlayın*” diyerek Tanrıları tehdit etmektedir.³⁴ Bu ilk duada hastalıktan dolayı birini ya da bir şeyi suçlama, bir günah keçisi arama vardır. Bu durum Orta Çağ Avrupası’nda oldukça yerleşmiştir.

MÖ 8. yüzyılda Mezopotamya’da salgın olduğu biliniyor. Ayrıca MÖ 2000’lerde yazıldığı tahmin edilen *Gilgamiş Destanı*’nda da vebadan ve insanlara bulaşan bir veba tanrısından bahsedilir; yani veba kutsallaştırılır, tanrılaştırılır.³⁵ Bugün British Museum’da, Yeni Asur dönemine (MÖ 800- MÖ 612) ait ve insanları vebaya

77. Yeni Asur dönemine ait nazarlık, British Museum

karşı koruyacağına inanılan Akkad destanından bir alıntının tüm yüzeylerinde yazılı olduğu siyah taştan bir muska/nazarlık vardır.³⁶

Doğu’da 550’de bir sığır vebası başlamış, iki yıl sürmüş, büyükbaş hayvanlar öldüğü için tarlalar işlenememiştir.³⁷ Salgınlar

Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 41, 129. Turgut Yiğit yeğeni olduğunu belirtmektedir. Turgut Yiğit, “Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29 (1996), s. 240.

32. Dua metninin tamamı için bkz.: Aysel Kömürcü, *Hitit Krallığı’nda Veba Salgını ve Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2019, s. 50-1.

33. Kılıç, age, s. 20.

34. Alpaslan Ceylan, “Hitit Kralı Suppiluliuma’nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (Suriye ve Mısır)”, *BELLEK, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi*, I/I (2019), s.8.

35. Kılıç, age, s. 19-20.

36. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-0116-1

37. Feda Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1991), s. 38.

genellikle ilkbahar ve yaz aylarında Konstantinopolis'e gelmiştir çünkü bu zamanlar hububat yüklü gemilerin geldiği zamanlardır. Şehir kavşak-geçiş noktasıydı, ticaret merkeziydi. Kaynakların verdiği bilgilere göre 750'ye kadar ortalama her 11 yılda bir, 18 salgın yaşanmıştır.

560'ta Amid'de (Diyarbakır) veba ortaya çıkmış, 30.000'den fazla kişi ölmüştür. Mavrikios döneminde, 599 yılında sadece Konstantinopolis şehrinde ölen üç milyon civarı insan arasında şehir patriği de bulunmaktadır. II. Justinianus döneminde 705'te, Philippikos döneminde 713'te, III. Leon döneminde 725'te ve 729'da veba salgınları olmuştur. 745'te ve 754'te V. Konstantinos döneminde de vebadan 400.000 kişi ölmüştür. Yazmada ve Arapça tercümede 4.000 denmektedir. 954'te II. Nikephoras Phokas döneminde çıkılan Kilikya seferi sırasında ordu etkilenmiş, Tarsus'u alma hedefine ulaşmadan geri dönmüştür. Yazar Ebul Ferec diyor ki "bu salgında günde 300 kişinin öldüğünü duydum." 969'da aynı imparator Antakya ve Halep'i almak için harekete geçtiğinde orduda salgın çıkmış ve yine geri dönmüştür. 1047-8'de Irak ve El-Cezire, 1056-7'de Irak, Mısır,³⁸ Suriye ve Yemen gibi yerlerde de salgınlar görülmüştür.³⁹

Görüldüğü üzere 6.-14. yüzyıl arası salgınlar açısından çok verimli bir dönemdir. Tıp tarihi açısından Orta Çağ'ın bu tarih aralığında kabul edilmesi de bundan olsa gerektir.

1346-1351 yılları arasındaki, "Kara Ölüm"e gelmeden önce yaşanan veba salgınları hangileridir?

İlki, büyük Atina salgınıdır (MÖ 430). Atina'da iki yıl çok şiddetli geçmiştir ama belirtiler benzese de veba olup olmadığı kesin değildir; çiçek, kızamık ya da tifüs de olabileceği düşünülmektedir. Dört yılın

38 İhşidiler döneminde Mısır'da yaşanan salgınlar için bkz.: İlyas Gökhan, "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2007), s. 255-269. 13.-15. yüzyıllar arasında Orta Doğu coğrafyasında yaşanan salgınlar hakkında bkz.: İlyas Gökhan, *Felaketler Çağı: Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.

39 Arık, age, s. 38-42.

sonunda nüfusun % 30'u⁴⁰ ölmüştür. MÖ 431'de başlayan ve MÖ 404'e kadar aralıklarla 27 yıl süren Atina-Sparta arasındaki Peloponnesos Savaşları'nı anlattığı eserinde Thukydides semptomlarını, insanların yaşadıklarını, dönem kehanetlerini, salgının halkı nasıl etkilediğini, cesetlere nasıl davranıldığını kaydetmekte,⁴¹ salgının Etiyopya'dan geldiği düşünülmektedir.⁴² Yazar hıyarcıklı vebada görülen hıyarcıklardan hiç söz etmemektedir. Bauer, tifonun da bir seçenek olduğunu ancak yazarın hayvanların da hastalandığını kaydetmesi nedeniyle bu salgının 430'un sıcak yazında insanlara sıçramış bir hayvan hastalığı olabileceğini belirtmektedir.⁴³

165-180 Antoninus Salgını, bir diğer salgındır. Marcus Aurelius Antoninus ve Lucius Aurelius Verus dönemlerinde yaşanan salgına 19. yüzyılda bu isim verilmiştir. Aslında hastalığın ne olduğu kesin değildir. Veba, kolera, tifüs ya da çiçek olabilir çünkü kaynaklarda hastalık adı söylenmemekte sadece salgın kelimesi geçmektedir.⁴⁴ Çiçek hastalığı olduğunu düşünenler çoğunluktadır. Ammianus Marcellinus bu bulaşıcı hastalığın Apollon tapınağını yağmalayan askerlerin buldukları dar oyuğu değerli bir şey bulabilmek için kazmaları sonucu ölüm saçan bir mikrobun fışkırmasıyla ortaya çıktığının rivayet edildiğini belirtmektedir.⁴⁵ Bu olay gerçek mi belli değildir. Aslında hastalık belirtileri Nusaybin'de konuşlanan orduda bir yıl önceden görülmeye başlanmıştır, onlar dönünce salgın Avrupa'ya geçmiştir. Çok hızlı yayılmış, neredeyse her dört kişiden biri ölmüştür. Şehirleri idare edecek kişiler bulunamadığı

40 Serap Sarıbaş, "Geçmişten Günümüze Veba Hastalığı ve Kolektif Bilinç: "Çağımızın Vebası" Söyleminin Kökenleri", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6/42 (2019), s. 2471.

41 Olcay Turan, "Thukydides'in Aktarımına Göre Atine Salgınının Gerçek Etkileri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/2 (Ağustos 2018), s. 89-108.

42 Onur Sadık Karakuş, "Doğu'dan Gelen Ölüm: Antoninus Vebası", *Toplumsal Tarih*, 296 (Ağustos 2018), s. 39.

43 Susan Wise Bauer, *Antik Dünya*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s. 572.

44 Mustafa Hamdi Sayar, "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde MS 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın", *Tarih Dergisi*, 71 (2020/1), s. 19.

45 Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, Çev.: Samet Özgüler, Historia Kitap, İstanbul, 2019, s. 364.

için bu kişilerde aranan şartlar aşağıya çekilmiştir. Yapılan kazılarda üzerlerinde hastalıktan korunmak için duaların yazılı olduğu çok sayıda muska ve taş bulunmuştur. Dalgalar hâlinde ölümler yaşanmış, ölen askerlerin yerine köle ve gladyatörler atanmıştır. Nüfusun dörtte birinin öldüğü vergi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Akdeniz'in tümüne ve Batı Avrupa'ya yayıldığı için Eski Çağ'ın en büyük küresel salgını olarak kabul edilmektedir. Kolay yayılmıştır çünkü Roma'nın en refah dolu dönemi yaşanmaktadır; ticaret, ulaşım, seyahat kolay ve yoğundur. Daha önce böyle bir salgınla karşılaşmadığı için çaresiz kalınmış, farelerden bulaştığı anlaşılmış ama tedavi edilememiştir. Salgının iki lider arasındaki rekabetten ortaya çıktığı da düşünülmüştür. Apollon'a yapılan adaklar arttırılmıştır. Doktor Galenos, köleleri birbiri ardına ölünce Roma'dan ayrılıp memleketi Bergama'ya gelmiş, *Methodus Medendi* adlı eserinde hastalığın belirtilerini yazmıştır: Ateş, ishal, boğazda iltihap, dokuz gün sonra deride kabarıklıklar. Teşhis için hardal bitkisi ve sirkeden yararlanmış, Armenia bölgesinden toprak, Stabiae'dan süt ile tedavi yapmış, dediğine göre yüzlerce kişiyi iyileştirmiştir.⁴⁶ Bu nedenle bu salgın *Galen salgını* olarak da bilinmektedir. Bugün doktorlar, Galenos'un yazdıklarından hareketle bu hastalığın veba ya da tifüs değil çiçek olabileceğini düşünüyorlar. Galenos bozulmuş kötü havanın bu hastalığa sebep olduğunu düşünüyordu. Gidebilenler Roma'dan uzaklara temiz havası olan yerlere gidiyorlardı, gidemeyenler güzel kokular sürüp geziyordu ama faydası olmadı. Ölenlerden nüfuzlu olanlar devlet töreniyle gömülürken, kimsesiz olanlar yol kenarlarına bırakılıyordu. Sonradan yapılan düzenlemelerle bunların toplanıp gömülmesi için ekipler oluşturuldu. Marcus Aurelius, tanrılara dua edilmesini, ayinler düzenlenmesini, gerekirse Roma dini dışındaki dinlerin tanrılarına başvurulmasını emretti. Hayvanlar da bu salgından etkilendi. Bu salgın imparatorluğu çok etkiledi; ticaret, ziraat zarar gördü. Barbar topraklar da etkilendi denir ama bu konuda kesin veri yoktur; belki çok kalabalık olmadıkları ve hareketlilikleri

46 Karakuş, agm, . 40.

çok olmadığı için çok etkilenmemişlerdir.⁴⁷ Salgın tam üç yıl sürmüş ve en kötü zamanında günde 2.000 kişi ölmüştür. Ölü sayısı o denli fazladır ki Marcus Aurelius Roma halkını ölülerini kent dışına çıkarmaya zorlamak için kentte yeni mezar inşasını yasaklamıştır.⁴⁸ Bu salgın nedeniyle yaklaşık 20 yıllık dönemde 7-15 milyon insan ölmüş, Roma ordusu azalmış, asker ihtiyacı barbarlardan sağlanmaya çalışılmış, köleler de öldüğü için üretim etkilenmiş, bazı soylu aileler yok olmuştur.⁴⁹

Bunların dışında yaklaşık 248'de İskenderiye'de ortaya çıkıp 251 civarında Roma İmparatorluğu'na yayılan Cyprian veba salgını⁵⁰ da sayılmalıdır. 270'lere kadar süren bu salgında ölenler arasında İmparator Claudius Gothicus da vardır.⁵¹ Yine 452'de Attila'nın İtalya seferinde bulaşıcı hastalıkların ordusunu etkilemesi yüzünden seferi bitirmek zorunda kaldığı bilinmektedir.⁵²

Üç büyük veba salgınının ilki hangisidir?

6. yüzyılda yaşanan Jüstinyen vebası ilk büyük veba salgınıdır ve 541-750 yıllarında aralıklarla sürdüğü düşünülmektedir.⁵³ İmparator I. Justinianos döneminde yaşandığı ve bazı kaynaklara göre imparator

47 Sayar, agm, s. 21-24.

48 Bauer, age, s. 779.

49 Karakuş, agm, s. 41.

50 Bu salgına *Cyprian* adı verilmesinin nedeni; Kartaca Piskoposu Cyprian'ın salgın hakkında bir eser yazmış olmasıdır. Bu salgınla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Kyle Harper, "Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking The Plague of c.249-270 Described by Cyprian", *Journal of Roman Archaeology* 28 (2015), s. 223-260; Sabine R. Huebner, "The "Plague of Cyprian": A Revised View of the Origin and Spread of a 3rd-c. CE pandemic", *Journal of Roman Archaeology* 34, 2021, s. 151-174. Antoninus salgını ile Cyprian salgının bir karşılaştırması için bkz.: Amber Lynn Kearns, *A Plague in a Crisis: Differential Diagnosis of the Cyprian Plague and its Effects on the Roman Empire in the Third Century CE*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University of Arizona, 2018.

51 G. M. Rogers, "The Crisis of the Third Century AD", *Belleten*, 52/205 (Aralık 1998), s. 1515.

52 Hayrettin İhsan Erkoç, "Attila'nın 447 yılı Balkan Seferi", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. I, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017, s. 79.

53 Varlık, agm, s. 30.

da bu hastalığa yakalanıp iyileştiği için bu ad verilmektedir. Afrika'dan Akdeniz havzasına ve Anadolu'ya, Arabistan'dan Avrupa va hatta Danimarka ve İrlanda'ya kadar yayılmıştır. Bu salgının başkent Konstantinopolis'e ulaşması Mısır'dan gelen tahıl yüklü gemiler ve bu gemilerdeki fareler yoluyla olmuştur. Bizanslı tarihçi Prokopius salgının etkili olduğu dönemde sadece başkentte günde 10.000 kişinin öldüğünü belirtse de bu sayı tartışmalıdır. Bilinen tek şey ise kentte ölüleri gömecek yer kalmadığından cesetlerin çürümeye terk edildiği ve rüzgâr ile dalgaların akıntısına bırakılan kayıklara üst üste fırlatıldığıdır. Bu salgında ölenlerin tam sayısı bilinmemektedir ancak uzmanlar başkentte günde 5.000 kişinin öldüğünü ve salgının şehrin % 40'ını yok ettiğini düşünmektedirler. Bu salgın 6, 7, ve 8. yüzyıllarda ara ara ortaya çıkmış ve dünya üzerinde 100.000 kişinin ölümüne neden olmuştur.⁵⁴ Bu salgının ardından başkentte ücretler artmış, bunları salgın öncesi düzeye çekmeye yönelik girişimlerde bulunulmuştur.⁵⁵

Erken Orta Çağ'da Franklarda salgın yaşanmış mıdır?

Frankların erken dönemi hakkında özellikle 573-591 arasını veren tek tarihi kaynak Tourslu Gregory'nin (538-594) Frankların tarihinden bahsettiği (*Decem libri historiarum*) eseridir. Yazar eserinde böyle bir salgından bahsediyor ve hastalıkları Tanrı'nın günahkârları cezalandırmak için kullandığı bir araç olarak yorumluyor. Ona göre bu tip felaketlerde piskoposların liderliği çok önemlidir. Piskopos, halka merhamet etsin diye Tanrı'ya dua etmelidir. Bu, vebadan ölen kişinin cennette bir yer edinmesi için de gereklidir.⁵⁶ Bu nedenle sorumlu olduğu bölgedeki piskoposlara, kişiler ölmeden önce, mümkün olduğunca çok ruhu kurtarmaya özen göstermelerini tavsiye etmektedir. Eserinde salgın öncesi işaretler olarak kuyruklu

54 Nuran Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed.: S. Öztürk, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul, 2010, s. 112-3.

55 Nühket Varlık, "İstanbul'da Veba Salgınları", Çev.: A. Aydoğan, *Büyük İstanbul Tarihi*, Ed.: A. Bilgin, İstanbul, 2015, s. 148.

56 Amanda Kenney, *The Sword of God: Plague and Episcopal Authority in the Late Antique West*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Missouri-Columbia, 2017, s. 9-10.

yıldızları,⁵⁷ güneş⁵⁸ ve ay⁵⁹ tutulmasını, güneş civarında oluşan çok renkli halkaları,⁶⁰ bulutlardan düşen yılanları,⁶¹ bir buluttan yağın kanı,⁶² selleri, depremleri,⁶³ nehir sularının yükselmesini,⁶⁴ kırağı meydana gelmesini ve onu izleyen kuraklığı⁶⁵ ve daha pek çok şeyi saymaktadır. Verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre yağın yağmurlar ürünlere zarar verdiğinden büyük bir kıtlık başlamış ve 585'te neredeyse tüm Galya kıtlık sorunuyla baş başa kalmıştır. Pek çok kişi üzüm çekirdeklerinden ya da fındık çiçeklerinden ekmek yapmış, bazıları eğrelti otlarının köklerini kurutmuş, toz hâline getirmiş ve biraz un eklemiştir. Bir kısım halk ise yeşil mısır saplarını kesmiş ve onlara da aynı işlemi uygulamıştır. Hiç unu olmayanlar ise çimen/ot toplayıp yemiş ve bundan dolayı şişkinlik yaşayıp ölmüşlerdir. Çok sayıda insan açlıktan ölme noktasına gelinceye kadar acı çekmiştir. Tüccarlar bir kile mısır ya da yarım ölçü şarabı bir altının üçte birine satarak halkın çaresizliğinden yararlanmış, yoksul halk yiyecek bir şey elde etmek için kendilerini köle olarak satmıştır.⁶⁶

57 VI, 14: "Stilla, quem comitem superius nominavi, apparuit", Gregory of Tours, *Gregorii Episcopi Turonensis Libri Historiarum X*, Ed.: B. Krusch, *MGH, SS. rer. Mer. tom. I*, Hanover, 1937.

58 X, 23: "Sol eclypsin pertulit"

59 VI, 21: "luna eclypsim passa est"

60 VI, 44: "circa solem quoque circulus magnus apparuit, diversis coloribus mixtus"

61 IX, 5: "vidisse se serpentes ex nube delapsos"

62 VI, 14: "In Parisiaco vero terminum verus sanguis ex nube defluxit"

63 V, 33: "Anno quinto Childeberthi regis Arvernorum regionem diluvia manga praessirunt", "Ipso anno graviter urbis Burdegalensis a terrae motu concussa est"

64 VI, 25: "Aqua vero extra solitu invaluerunt"

65 VI, 44: "Proina graviter vineas exussit; tempestas etiam subsecuta vineas segetesque per plurima loca vastavit; residuum quoque grandis siccitas inmensa consumpsit"

66 VII, 45: "Magna hoc anno famis paene Gallias totas obpressit. Nam plurimi uvarum semina, flores avellanorum, nonnulli radices herbae filicis arefactas redactasque in pulvere, admiscentes parumper farinae, panem conficiebant. Multi enim herba segitum decedentes, similiter faciebant. Fuerunt etiam multi, quibus non erat aliquid farinae, qui diversas colligentes herbas et comedentes, tumefacti deficiebant. Plurimi enim tunc ex inedia tabescentes, mortui sunt. Graviter tunc negotiatores populum spoliaverunt, ita ut vix vel modium annonae aut semodium vini uno triante venundarent. Subdebant pauperes servitio, ut quantulumcumque de alimenta porregerent"

Ve banın Franklara ilk olarak ne zaman geldiği konusunda kesin bir tarih vermek zordur. Genel kanı 543-7 arasında geldiğidir.⁶⁷ Öte yandan yapılan DNA analizleri ve incelemeler Galya'da bu dönemde yaşanan salgının hıyarcıklı veba olamayabileceğini de göstermektedir.⁶⁸

67 Michael McCormick, Gregory of Tours, s. 67'den aktaran Eric Faure, "Did the Justinianic Plague Truly Reach Frankish Europe around 543 AD?", *Vox Patrum*, 78 (2021), s. 433.

68 Faure, agm, s. 457.

1346-1351 VEBA SALGINI: KARA ÖLÜM

Bu salgın öncesinde Avrupa'nın durumu nasıldı?

Öncelikle artan nüfustan bahsetmeliyiz. Nüfus, 700 yılında 25 milyonken, 1250'de 75 milyondur.¹ Beslenme ve iskân için bataklıkların kurutulması, yamaçların tarıma açılması, daha çok tahıl için otlakların işgali söz konusudur. Nüfus artarken ona yetecek kadar üretim yapılamamıştır; çünkü eski teknikler aşılamamış, tarım alanları da olabilecek en yüksek seviyeye varmıştır. Ayrıca üretim artmayınca fiyatlar da artmak durumunda kalmış, nüfus artışı ile köyden kente yoğun bir göç yaşanmıştır.²

Bir diğer durum iklimle ilgilidir; küçük buzul çağı denen bir dönem yaşanmıştır. Uzun sıcak bir dönemden sonra, 14. yüzyılın başlarında Grönland'da ve Kuzey Atlantik'te deniz buzulları güneye ilerlemiş ve Avrupa'da sıcaklıklar bir dereceye kadar düşmüştür. Bu iklim olayının gerçekliğini kanıtlamak için şarap ve üzüm miktarındaki düşüş dikkate alınabilir. Bu çağ 14.-19. yüzyıllar arasında yaşanmıştır. Bazen sıcak bazen soğuklar baskın geliyordu ve bundan en çok Vikingler etkilenmekteydi. Denize açılmadıkları gibi yem de yetiştiremediler, denizde de avlanamadıklarından, açlıkla baş başa kaldılar. Aşırı yağmur yağıyor, gemi yolları buzlanıyor, seller köprüleri yıkıyordu. İnsanlar yiyecek bulmak için hırsızlık yapıyor,

1 Nikiforuk, age, s. 69.

2 Haydar Akın, "Felaket Geliyorum Demişti: Orta Çağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeş*, 46 (2018), s. 254.

cinayet işliyorlardı. O kadar nem vardı ki çiftçiler koyunları tıraş edemiyorlardı.³ Buğday kıtlığından ekmek yapılamıyordu. Farklı ve kirli hayvanları yemek zorunda kaldılar. İnsan ölümleri nedeniyle hava kokuyordu. Askerî seferler yapılamadı. Ekili alanlar aylarca don altında kaldı, otlaklar buzlarla kaplandı, nehirler (Thames Nehri ve Baltık Denizi) birkaç kez dondu, köylüler hasat yapamadı. Ürün miktarı düşünce fiyatlar arttı.⁴ Açlık başladı. 1315-7 açlık ve kıtlığı⁵ o zamana kadar olan en büyük kıtlıktı.⁶ Bu dönem için; “ısırgan otu, güvercin dışkısı, kedi, köpek hatta çocuk eti ve asılmış hırsız bile yendi” denir.⁷

Bu dönemde genel olarak bir temizlik eksikliği yaşandığı kesin, insanlar sıklıkla banyo yapamamasalar da siliniyorlardı ama sokaklar da temiz değildi. Yıkınmamakla övünme durumu özellikle Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde vardı.⁸ Ev içi yaşama baktığımızda pencerelerin tahta perdeli, tabak kaşığın ortak, lağım sisteminin ve çöp toplamanın olmadığı, hayvanlarla iç içe bir yaşam görüyoruz. Halkın yaşadığı toprak ve samanla kaplı evlerin tavanı saman, duvarları kereste ve sazlardan yapılıyordu.

1337-1453 arasında Fransa ve İngiltere arasında yapılan Yüzyıl Savaşları, bu savaşlarla bağlantılı gelişen 1358 Fransa Jacqueire⁹ ve

- 3 E. Le Roy Ladurie (1971)'den aktaran M. Ali Özdemir, “İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2 (2004), s. 181.
- 4 Küçük Buzul Çağı ile ilgili burada verilen bilgiler ve daha fazlası için bkz.: Roiala Mamedova, *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018, s. 20-38.
- 5 Barbaros Gönençgil, Güneyi Vural, “Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri”, *TUCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2016, Ankara, s. 16-17. http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2016/12/Int_semp_acilis2.pdf Erişim: 26.02.2022.
- 6 Büyük Kıtlık'ın ilk iki yılı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Henry S. Lucas, “The Great European Famine of 1315-1316-1317”, *Speculum*, 5/4 (October 1930), s. 343-377. Büyük Kıtlık'ın etkilerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz.: Brian Fagan, *The Little Ice Age*, Basic Books, New York, 2000, s. 28-43.
- 7 Nikiforuk, age, s. 70.
- 8 Ayrıntılı bilgi için bkz.: “Banyo ve Temizlik Kültürü” başlığına bakınız.
- 9 Bennett, agm, s. 920.

1381 İngiliz Köylü İsyanı,¹⁰ Papalık-Kutsal Roma Germen İmparatorluğu arasındaki mücadeleler, Venedik-Ceneviz mücadeleleri, Piskopos Sicard'ın kroniğinde; 1147'de, *pestis eucarum invaluit super terram et bona terre consumpsit. Unde sequenti anno famis nonnullos macervit egentes*¹¹ şeklinde, Cremona yıllığında (*Annales Cremonenses*) aynı yılda *tempus rugarum fuit*¹² diye geçen çekirge istilas ve meydana gelen büyük yangınlar, veba öncesi Avrupa'yı zor durumda bırakan olaylardandır.

Dönem insanı, vebanın sebebi olarak neleri görüyordu ve bunlara karşı ne gibi tedbirler aldılar?

En çok inandıkları ve din adamlarının da sebep olarak sundukları şey; bunun, Tanrı'nın bir cezası olduğuydu. İnsanlık çok günah işlemişti ve Tanrı bu şekilde bir ceza uygun görmüştü. Dönem kroniklerinde bu konuda çok sayıda ifade görmek mümkündür. Salgının hemen öncesinde meydana gelen bazı olayları da sebep olarak gördüler. Örneğin binlerce insanın öldüğü 25 Ocak 1348, saat 16:00'da Avusturya'nın güneyinde¹³ meydana gelen ama 600 kilometreyi geçen bir alanı etkileyerek¹⁴ Fransa ve İtalya'da da hissedilen depremi¹⁵ sebep gördüler. Bu depremin artçıları mart başına kadar devam etti ve elbette depremde Yahudiler sorumlu tutuldu. Deprem kaynaklı toprak kayması sonucu seller oldu. Ürünler zarar görünce kıtlık oldu. Başka bir sebep, 20 Mart 1345'te üç gezegenin

10 Esmâ Kurukavak, *1381 Köylü İsyanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.

11 Sicardus Cremonensis, *Sicardi Episcopi Cremonensis Cronica*, Ed.: O. Holder Egger, *MGH*, SS in folio XXXI, Hanover, 1903, s. 165.

12 Sicardus Cremonensis, *Annales Cremonenses*, Ed.: O. Holder Egger, *MGH*, SS in folio XXXI, Hanover, 1903, s. 4.

13 Akın, agm, s. 275.

14 Catia Di Girolamo, "Kara Veba ve XIV. Yüzyıldaki Kriz", *Orta Çağ: Şatolar-Tüccarlar-Şairler*, Ed.: Um. Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 81.

15 J. P. Byrne, *Daily Life During the Black Death*, Greenwood Publishing, 2006, s. 22-23.

(Mars, Satürn, Jüpiter) aynı yörüngede dizilimiymi.¹⁶ Kirli ve kötü havaya, volkan hareketlerine inananlar da çoktu.¹⁷

Hastalığın nasıl yayıldığını ve nasıl önleneceğini bilmedikleri için tedbir amaçlı çok şey yaptılar. Örneğin Fransa Kralı VI. Philippe, Paris Üniversitesi'nden bir rapor istedi.¹⁸ Bulunulan yerden uzağa kaçmak, kalabalıktan uzak durmak,¹⁹ halkı bilgilendirme amaçlı veba broşürleri hazırlamak, güzel kokular koklamak,²⁰ kiliselere siyah bayrak asarak dışarıdan gelecekleri uyarmak, cenazelere sadece en yakınların katılabilmesi,²¹ ölü cesetlerin atılması için ırmak kutsamak, sirkeyle temizlik yapmak, kadavra incelemesine izin vermek²² (Hristiyanlıkta yasaktı), karantina uygulamak²³ ve azizlerden yardım istemek alınan tedbirlerdendir. Aziz Sebastian, en çok yardım istenen azizdi. Bir ağaca bağlanmış bedenine vebayı temsilen saplanmış çok sayıda okla tasvir edilirdi ve Roma'daki salgını onun sonlandırdığına inanılırdı. Çarmıha gerilen Hz. İsa'nın insanlığı günahahtan koruduğu gibi, onun da Tanrı'nın veba olarak yeryüzüne inen öfkesini oklarla bedenine toplayıp insanlığı vebadan kurtardığı düşünülüyordu.²⁴ 1327'de ölen Fransız Aziz Roch²⁵ da vebalıları iyileştirdiğine inanılan bir başkasıydı.

Kilise, tedbirler konusunda fikir beyan ederken bu salgının aşırı israf ve lüksten kaynaklandığını, sade elbiseler giyinilmesi, düğün-vaftiz-cenazelerde israftan ve gösteriştan kaçınılmasını öğütlüyordu. Venedik yönetimi de aynı fikirdeydi. Kadınlara da

16 Daniel Jacquart, "Medical Scholasticism", *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, Ed.: M. D. Grmek, B. Fantini, A. Shugar, Harvard University Press, Cambridge, 1998, s. 234

17 J. N. Hays, *The Burdens of Disease*, Rutgers University Press, 2010, s. 43.

18 N. G. Siraisi, *Medieval & Early Renaissance Medicine*, The University of Chicago Press, 1990, s. 62.

19 L. Elliott, *Medieval Medicine and the Plague*, Crabtree Publishing, 2006, s.9.

20 F. Wallis, *Medieval Medicine*, University of Toronto Press, 2010, s. 422-424.

21 Elliott, age, s. 10.

22 S. K. Wray, *Communities and Crisis*, Brill, Leiden, 2009, s. 4-6.

23 H. Hearder, *Italy: A Short History*, Cambridge University Press, London, 2001, s. 97.

24 Akin, agm, s. 264-5.

25 Byrne, 2006, s. 108; Barbara W. Tuchman, *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*, The Random House Publishing Group, New York, 1978, s. 108.

uyarılar yapılıyor, kadınların hem sade hem de iffetli olmaları isteniyordu.²⁶

Vebaya karşı, bu söylenenlere ek olarak; pazarlar her akşam temizlendi, et-balık konulan yerler fırçalandı, Hristiyanlığın yayılmasıyla eski önemini kaybeden ama tam olarak da yok olmayan hamamlar yeniden açıldı, 1350'de Paris'te domuzların dolaşması yasaklandı,²⁷ 1356'da ilk kanalizasyon şebekesi yapıldı.²⁸

Karantina uygulaması ve neden kırk gün olduğu hakkında bilgi var mıdır?

Karantina uygulaması, Orta Çağ Avrupası'na özgü değildi, çok daha eski zamanlardan beri biliniyor ve uygulanıyordu. Kutsal kitaplarda da geçer; örneğin Eski Ahit Levililer 13'te yedi günlük karantinadan pek çok kez bahsedilmektedir.²⁹ Tirmizi ve Buhari'nin bildirdiğine göre Hz. Muhammed'in hadislerinde de vardır; salgın çıkan yere gitmeyin, olduğunuz yerde salgın hastalık çıkarsa oradan başka bir yere gitmeyin denir.³⁰

Veba döneminde karantinayı, mayıs ayında Avrupa'da ilk uygulayan yer İtalya'nın Pistoia şehri olmuştur. Burası bir kavşak noktası, altı ana yolun merkezi, 24.000 nüfuslu bir yerdir. Karantina sonra Orvieto'da uygulanmış, tıpkı bugün olduğu gibi, tedbirler işe yarayınca kısıtlamalar gevşetilmiştir. Sokağa çıkma yasağı kaldırılmış, hacıların konaklamasına izin verilmiştir. Sonra 100.000 nüfuslu Milano'da uygulanmış, şehri yöneten Visconti ailesi, karantina ve sokağa çıkma yasağı kararı almıştır. Venedik, 30 günlük karantina uygulayan ilk yerdir. Bunu limanlarda yapmış, gemiler 30 gün

26 Akın, agm, s. 265-6.

27 Kemal Özden, Mustafa Özmat, "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdealkent*, 12 (Nisan 2014), s. 68.

28 Hendrik van Nievelt Pattillo, *The Black Death and The End of the Medieval Society*, 2020, s. 96.

29 Levililer 13/4-54.

30 Ayrıntılı bilgi için bkz.: İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (Eylül 2017), s. 196-218.

limana alınmamıştır. Şehirde ölüm oranı oldukça yüksektir; her gün yaklaşık 600 kişi ölmektedir. Bu nedenle karantinaya uymayanlar ölüm cezasına çarptırılmışlardır. 1374'te ise vebalı hastalar iyileşemeyecek gibiyse şehir dışına çıkarılsın kararı alınmıştır. Ragusa (bugün Dubrovnik) yönetimi 1377'de tarihte ilk kez 30 gün karantina uygulanması konusunda yasa çıkartmıştır; buna göre vebalı yerlerden gelenler, 30 gün boyunca izole edilecekler, kimse onların yanına gitmeyecek, karantinaya alınanlara bakmakla görevli olanlar dışında kimse onlara yemek veremeyecek, kurallara uymayanlar da karantinaya alınacak ve 30 gün boyunca para cezası ödeyecektir. 1397'de bu süre 40 güne çıkarılmış, İtalyanca quarantena'dan (40) dilimize karantina olarak geçmiştir. Neden 40 güne çıkarıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte bu konuda çeşitli görüşler mevcuttur. En çok kabul göreni Hristiyanlıkta 40 sayısının önemli bir sayı olmasıdır.³¹ Birkaç örnek vermek gerekirse: Hz. İsa'nın dirilişinden göğe yükselişine kadar geçen süre 40 gündür. Yine Hz. İsa çölde 40 gün hiçbir şey yememiştir,³² (bu nedenle Hristiyanlar Büyük Perhiz döneminde 40 gün hayvansal gıdalardan uzak dururlar) dirilişinden sonra 40 gün boyunca elçilerine³³ görünmüştür. Eski Ahit'te Nuh Tufanı için 40 gün 40 gece süren yağmurdan³⁴ bahsedilir.

Tedavi olarak neler yapılmıştır? Dönem doktorlarıyla ilgili ne söylenebilir?

Hastalığa yakalananları tedavi etmek için pek çok şey denenmiştir. Antik dönemden beri bilinen bir tedavi şekli olan kan almak bunlardan biridir. Bundan başka müshil vermek, sirke içmek, hıyarcıkları yarmak gibi tedaviler de uygulanmıştır. Avignon'da Papa VI.

31 Bu sorunun cevabı ve karantina ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz.: Tolgahan Karaimamoğlu, "Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci", *Vakanüvis*, 5/2 (Güz 2020), s. 723-731.

32 Luka 4:1-2.

33 Elçilerin İşleri 1:3.

34 Yaratılış 7:12,17.

Clemens'in doktoru, Fransa'nın en saygın hekimi³⁵ olan Chauillac Guy (yak. 1300-1368), papaya Avignon'dan kaçmasını tavsiye ederken,³⁶ hastalara hacamat yaptırmayı (şişe çekmek de denir),³⁷ müşil kullanmayı ve tütsüler yakılmasını önermiştir. Ayrıca Avignon'daki papalık binalarında iki devasa ateş yakılmasını ve papanın Avignon yazının sıcağında onların arasında oturmasını söylemiştir. Bu tedavi şekli belki pireler ateşten kaçtığından belki de papa odasında izole kaldığından başarılı olmuştur.³⁸ 28 Ağustos 1423'te Venedik'te, Akdeniz'de önemli bir ticaret merkezi olduğu için veba enfeksiyonunun sıklıkla görüldüğü, artık şehir duvarlarının ve kapılarının koruyamadığı³⁹ Santa Maria di Nazareth adasında sadece veba hastalarının kabul edildiği *lazaretto* denilen ilk hastane açılmıştır.⁴⁰

- 35 Pilcher 14. yüzyılda Fransa'da böyle bir unvan olmadığı için onu tıp doktoru olarak adlandırmanın yanlış olduğunu, onun dönemin cerrahlarının çoğunun mesleği olan berberliği de ifa etmediğini, sadece bir rahip ve sonraları bir tıp hocası olduğunu belirtmektedir. Bu unvan o dönemde verilen en büyük tıbbi derecedir. Kendisi Montepellier'de cerrahi üzerine ders vermiştir. James E. Pilcher, *Chauliac and Mondeville*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 1895, s. 4.
- 36 Paolo Santoni-Rugiu, Philip J. Sykes, *A History of Plastic Surgery*, Springer, New York, 2007, s. 55.
- 37 Guy de Chauillac bu işlemin biri boynuz diğeri camdan yapılma iki kupa/bardak ile iki şekilde uygulandığını belirtmektedir. İlkini bir deliği vardır, hava buradan ağız yoluyla çekilerek kupadaki hava tüketilir ve kan kupaya dolar. İkincisinde ise yırtılmış ham keten parçası cam kupaya konularak bir mumla tutuşturulur ve hemen deriye yapıştırılır. Bu işlem sonucu içerideki havanın yanmasıyla kan tene çekilir ve kupanın içine dolar. "*quedam sunt de cornu, que applicantur sugiendo; quedam de vitro, que applicantur igniendo. In primo modo applicatur cornu cum foramine, et sugitur et attrahitur cum ore aer; et attractionem aeris sequitur elevacio carnis, ut natura repleat vacuum In secundo modo ponitur infra vantosam parum de stupa sicca carpinata et cum candela incensa inflammatur et subito applicatur, et consumpto aere, natura ... trahit carnem et materiam in carne coniunctam*", Guigonis de Caulhiaco, *Inventarium sive Chirurgia Magna*, Vol. I, Ed.: M. R. McVaugh, Brill, Leiden, 1997, s. 401.
- 38 Tuchman, age, s. 105.
- 39 Zlata Blazina Tomic, Vesna Blazina, *Expelling the Plague*, McGill-Quenn's University Press, Montreal, 2015, s. 135.
- 40 Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals*, Routledge, New York, 2012, s. 20. Bu hastane bir manastırdan dönüştürülmüştür. Amy Newhouse, "The Mystery of the St. Sebastian Lazareth: Mapping Place-Names and Contagious Disease Hospitals in Sixteenth-Century Nuremberg", *Names and Naming in Early Modern Germany*, Ed. M. E. Plummer, J. F. Harrington, Berghahn Books, 2019, s. 129.

Bu dönemde doktor olarak kabul edilen insanlar ya gerçekten doktor olanlar ya da çoğunlukla mesleği berberlik olanlardır. Bunların dışında şifacı denen bitkisel tedavi uygulayan kişiler de vardır. Bunların hiçbiri Hipokrat yemini etmiyorlardı ama halkın onlara güvenmekten başka çaresi de yoktu. Sayıları az da olsa cerrahlar da bu kategoriye dâhildi. Boccaccio, *Decameron* adlı eserinde hiçbir ilacın olmadığını, tıp bilgisi olmadan hekimlik yapan kadın ve erkeklerin arttığını belirtmektedir.⁴¹ Manastırlarda yaşayan keşişlerin doktorluk yapması ya da iyileştirme faaliyetlerinde bulunması 9. yüzyıldan itibaren artmıştır.

Değişik gruplar ya da akımlar ortaya çıkmış mıydı?

Hedonistler (hazcılar) denen bir grup ortaya çıkmış, nasılsa öleceğiz o zaman ne istiyorsak yapalım diyerek Floransa'da sınırsızca para harcayıp içki içmişlerdi. Başka bir sınıf *Becchini*'dir; alt sınıf erkeklerden oluşan bu grup, para karşılığı ölenleri uzağa⁴² ya da mezarlıklara taşıyordu.⁴³ Aralarından bazıları ise gasp, tecavüz, saldırı gerçekleştiriyor ve hatta cinayet işliyor, hasta olanların evlerine zorla girip istekleri karşılanmazsa onları alıp sağlıklı insanların arasına taşımakla tehdit ediyorlardı.⁴⁴ En bilinen grup ise “kamçıcılar/kırbaçlılar” (*Flagellant*) dır.⁴⁵ Kuzey ve Orta İtalya merkezli olan bu gruba “tövbe-haç kardeşliği” de denir. 50-300 kişilik gruplar hâlinde kasabaları dolaşıp sırtlarını kamçılıyorlardı. İlk olarak 13. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmışlardı ama veba sırasında tekrar göründüler. İsa'nın acılarına ortak olmak istiyorlardı. Onlara göre insan, günahları için kendini

41 Giovanni Boccaccio, *Decameron*, Çev.: Rekin Teksoy, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 26-7.

42 Özden ve Özmat, agm, s. 72.

43 Kevin Cunningham, *The Bubonic Plague*, Abdo Publishing, Minnesota, 2011, s. 47.

44 Robert S. Gottfried, *Black Death*, The Free Press, New York, 1983, s. 47.

45 Flagellantların tarihi ile ilgili olarak bkz.: Keith C. Patterson, *The Flagellants of the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Their Rise and Decline*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Oklahoma State University, 1977. <https://shareok.org/bitstream/handle/11244/19148/Thesis-1977-P317f.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim:05.04.2022.

kırbaçlayarak Tanrı'dan af dileyebilirdi. İsa 33,5 yıl dünyada çile çektiği için tarikata girmek için 33,5 gün beklenmesi gerekiyordu. Banyo yapmıyorlar, traş olmuyorlar, kıyafetlerini değiştirmiyorlardı. Yumuşak yataklarda uyumuyorlardı, günde bir kez ellerini yıkamalarına izin verilmişti, bunu da tevazu göstergesi olarak diz çökerek yapmaları gerekiyordu. Efendilerinin izni olmadan birbirleriyle konuşmaları ve kadınlarla konuşmaları yasaktı. Bir kadına bir kelime bile söylemiş olsa, bu erkeğin diz çökerek efendisine nedamet getirmesi gerekiyordu.⁴⁶ Zamanla ölüleri dirilteceklerini ve dünya sona erdiğinde zenginlerin fakirlerle evleneceğini söylemeye başladılar.⁴⁷ Bu noktada kilisenin otoritesine dokundukları için Papa VI. Clements, Sorbonne Fakültesi'ne bu hareket hakkındaki fikirlerini sordu. Verilen cevapta bu hareketin Tanrı'nın isteğinin aksine davrandığı belirtilince papa tarafından 20 Ekim 1349'da heretik ilan edildiler. 1350'ye geldiğimizdeyse tarih sahnesinden silinmişlerdi.⁴⁸

Akım olarak *zenofobi*'den (yabancı düşmanlığı) bahsedilebilir. Yahudiler, tefecilik yaptıkları için zenginlerdi, pek çok kişiye faizle borç verdikleri için borcunu ödeyemeyenlerin hedefi hâline geliyorlardı. Hz. İsa'nın katili olarak görüldükleri için de zaten çok sevilmiyorlardı. Kuyuları ve havayı zehirlemekle suçlandılar, yoksul ve borçluların saldırısına uğradılar.⁴⁹ İlk saldırılar Narbonne ve Carcassonne'da başladı. Evlerinden çıkarılıp ateşlere atıldılar.⁵⁰ Strasburg'da 100.000, Mainz'de 12.000 Yahudi öldürüldü.⁵¹ Zürih'tekilerin hepsi kovuldu. Cesetleri şarap fıçılarında nehirlere atıldı, yakıldılar, evlerinin kapıları ve pencereleri örüldü, ölüme terk edildiler. 1351'de Orta Avrupa'da neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı. Çoğu Rusya'ya kaçtı. Özellikle Kamçıcılar onlara çok düşmandı. Yahudileri hedef gösteriyorlardı.⁵² Vebayı bu şekilde durduracaklarını söylüyorlardı.

46 Gottfried, age, s. 70.

47 Nikiforuk, age, s. 74.

48 Gottfried, age, s. 72-3.

49 Özden ve Özmat, agm, s.74.

50 Tuchman, age, s. 109.

51 Davies, age, s. 439.

52 Özden ve Özmat, agm, s. 74.

Yalnız kilise ve din adamları bu olayları onaylamamış hatta sık sık Yahudilerin de diğerleri kadar öldüğünü vurgulamıştır. Papa VI. Clements 1348'de bir belge yayımlayarak vebanın dünyanın pek çok yerinde, Yahudilerin yaşamadığı yerlerde de yayıldığını, yaşadıkları yerlerde onların da vebaya kurban olduklarını yazmıştır.⁵³

Bu veba salgınının sonuçları nelerdir?

1346'da başlayan bu ikinci veba salgını dalgası 1353'te yatışsa da 300 yıl boyunca zaman zaman ortaya çıktı. Nüfusu o derece etkilemişti ki 13. yüzyıldaki nüfusa ancak 16. yüzyılda ulaşıldı.⁵⁴ Asya ve Afrika'da da çok insan öldü. Sahra Altı Afrika'ya yayıldığına dair kanıtlar vardır.⁵⁵ Ölüm oranları genelde çok yüksektir.

Salgınla birlikte insan sayısında azalma olunca yaşam standartları yükselmiştir. Artık insanlar daha kolay, daha fazla ev ve toprak sahibi olabiliyor, daha iyi yiyecekler yiyebiliyorlardı. Doktor, mezar kazıcı, noter gibi bazı mesleklerin; tabut, kefen, ilaç, mum gibi bazı malların ücretleri artmıştır.⁵⁶ İnsanlar öleceklerini düşündükleri için vasiyetlerde ciddi bir artış olmuş,⁵⁷ öte yandan sosyal ilişkiler zayıflamıştır. Üniversitelerdeki öğrenci sayıları düşmüştür. Örneğin Oxford'da 30.000'den 6.000'e,⁵⁸ Montpellier'de 1000'den 200'e düşüş söz konusudur.⁵⁹ Yaklaşık 30 üniversiteden beşi kapanmıştır. Bölgesel yüksekokullar kurulmuş bunlar sonra yeni üniversiteler hâline gelmiştir. Hocaya ihtiyaç olduğu için daha az nitelikli ve daha çok yerel dil bilen hocalar bu kurumlarda işe alınınca yerel diller gelişmeye başlamıştır.⁶⁰

53 David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, London, 1997, s. 65.

54 Nikiforuk, age, s. 77.

55 Nükhet Varlık, *Osmanlılarda Veba Salgınları*, s. 30.

56 Byrne, 2004, s. 62.

57 Shona Kelly Wray, "Will-Making among the General Populace of Bologna during 1348", *Graph*, 2001. <https://chnm.gmu.edu/cyh/teaching-modules/167%3Fsection=primarysources&source=184.html> Erişim:05.08.2022.

58 Herlihy, age, s. 69.

59 Akın, agm, s. 269.

60 Herlihy, age, s. 71.

Kocaları öldüğü için kadınlar daha görünür hâle gelmişlerdir. Artık daha çok tanık (önceden tanıklıkları çok kabul edilmiyordu) ya da iş insanı⁶¹ olmuşlar, dinî hayatta⁶² daha çok yer bulmuşlardır.

Salgından dolayı ayinler iptal edilmiş, din adamlarına olan güven azalmıştır çünkü söyledikleri gerçekleşmemiş, salgına çare bulamamışlardır.⁶³ Ayrıca ruhban sınıftan da çok insan öldüğünden yeni din adamlarına ihtiyaç duyulmuş ve öncesinde aranan nitelikler göz ardı edildiği için ruhban kalitesi düşmüştür.

Bağışlıklıkları olduğundan yaşlılar daha çok hayatta kalmış, genç iş gücü azalmıştır. İşçi bulmaktaki zorluk; işçi ücretlerinin artmasına, yönetimlerin bunlara müdahale etmesine ve isyanlara sebep olmuştur.⁶⁴ Feodalizme de etki etmiştir. Toprak sahipleri işçi bulamayınca ücretler artmış, onlar da çareyi topraklarını bölüp daha iyi şartlarla kiralamakta bulmuşlardır. İşçilerin sesi daha çok duyulur olmuştur. Artık koşulsuz bağlı değillerdir, pazarlık yapabilecek konumdadırlar.⁶⁵ Bunu engellemek için yönetimlerin aldığı tedbirlere örnek olarak ücretleri düşürmek amaçlı düzenlemeler getiren 1351 Fransa Kraliyet Emirnamesi ve 1350 İngiliz İşçi Nizamnamesi verilebilir.⁶⁶ Bu müdahalelerle ücretler veba öncesine çekilmiş,⁶⁷ işçi hareketliliği yasaklanmış,⁶⁸ 60 yaşın altındaki herkese çalışma zorunluluğu getirilmiştir.⁶⁹ Buradan yaşlılık sınırı olarak 60 yaşın kabul edildiğini de anlıyoruz.

61 J. Spielvogel, *Western Civilization*, Cengage Learning, 2009, s. 237.

62 K. L. French, *The Good Women of the Parish*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2008, s. 51.

63 S. T. Peters, *The Black Death*, Marshall Cavendish, 2005, s. 46-7.

64 Özlem Genç, *Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupasına Etkileri*, Tarih Okulu X, Mayıs-Ağustos 2011, s. 133-4, 138-9.

65 Özden ve Özmat, agm, s. 76-7.

66 Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 216.

67 C. G. Abbott, "Black Death, Economic and Demographic Effects of", *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics and Plagues*, Ed.: J. P. Byrne, Greenwood Press, Connecticut, 2008, s. 67.

68 N. Kelly, *The Medieval Realms*, Heinemann, Oxford, 1991, s. 57.

69 R. Palmer, *English Law in the Age of the Black Death*, UNC Press, 2001, s. 18.

Yönetimlerin bu müdahalelerine itiraz eden halk isyan etmiştir. 28 Mayıs 1358'de Fransa'da, Paris'in kuzeyindeki Saint-Leu-d'Es-serent⁷⁰ adlı köyde çıkan *Jacquerie* köylü isyanı bunlardan biridir. Adını isyancıların lideri Guillaume Charles'ın takma adı olan *Jacques Bonhomme*'dan⁷¹ alan isyanda,⁷² köylüler feodal beylere karşı isyan etmişlerdir. Planlı bir eylem değildir. Bu dönem ayrıca Fransa Kralı Jean'ın Yüzyıl Savaşları sırasında İngilizlere esir düştüğü, Fransa'nın sürekli mağlup olduğu ve soyluların vergileri artırmaya çalıştığı bir dönemdir. İsyen eden köylüler evleri yakıp çok kişiyi öldürmüşlerdir. Sonuçta yenilseler de bu olaylar sırasında 30.000'den fazla insan ölmüştür. Soylular konuşma bahanesiyle isyanın liderlerini çağırması ama onları tutuklamış, asmış, köyleri ve ekinleri yakmış, özellikle isyancılar arasındaki soyluları ağaçlara asmışlardır.⁷³ Bazı köylüler serbest bırakılırken daha iyi çalışma koşullarına sahip oldukları görülmüştür. Başka bir isyan, 1381 *İngiliz Köylü İsyanı*'dır. Çok daha kapsamlı ve planlı bir ayaklanma olan bu isyanda, kısa süreliğine de olsa Londra'yı ele geçirmeyi başaran⁷⁴ isyancılar, yenilmekten kurtulamamışlardır.

Vebsalgını ekonomisi ticarete dayalı olduğu için ve salgında ticaret durduğundan; en büyük zararı Floransa'ya vermiştir.⁷⁵ Loncaların kalitesi düşmüştür çünkü güçlerini koruyabilmek için artık meslekten olmayanları ya da daha az becerikli olanları da loncalara

70 Justine Firnhaber-Baker, "The Social Constituency of the Jacquerie Revolt of 1358", *Speculum*, 95/3 (July 2020), s. 689.

71 Giovanni Vitolo, "Köylü İsyancıları", *Orta Çağ: Şatolar-Tüccarlar-Şairler*, Ed.: Umberto Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 84.

72 İsyanın adıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Justine Firnhaber-Baker, "The Eponymous Jacquerie: Making Revolt Mean Some Things", *Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Ed.: J. Firnhaber-Baker, D. Schoenaers, Routledge, Abingdon, 2016.

https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/13550/Firnhaber_Baker_EponymousJacqueriePREPUB_copy.pdf?sequence=1&isAllowed=y Erişim: 20.05.2022.

73 Justine Firnhaber-Baker, *The Jacquerie of 1358*, Oxford University Press, 2012, s. 212-3.

74 J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 203.

75 Genç, "Kara Ölüm", s. 59.

kabul eder hâle gelmişlerdir.⁷⁶ Bazı tarihçiler zarar gören yerler yerine yeni pazarlar yeni müşteriler arandığı için emperyalizmin tohumlarının atılmaya başlandığını⁷⁷ ya da feodalizmden kapitalizme geçişin ilk adımı olduğunu da⁷⁸ düşünmektedirler.

Salgının yararı olan bir alan var mıdır?

Kadınların sosyal ve ticari hayatta daha çok yer almasına neden olduğu için kadınların konumuna yararı olmuştur denebilir. Demografik açıdan bakıldığında nüfus artışı engellediği için Avrupa'nın şekillenmesinin bir miktar geciktiği düşünülebilir. 18. yüzyıldan bu yana Avrupa'da hızlı bir nüfus artışı bulunmaktadır ve bu artış Avrupa'nın şekillenmesinde çok etkilidir. Bazı yazarlara göre Orta Çağ Avrupası'ndaki bu salgın yaşanmasaydı, bu artış ve şekillenme çok daha önceden başlayacaktı.⁷⁹ Öte yandan nüfusun azalması ile refah düzeyi artmıştır. Nüfus arttıkça gıda ihtiyacı da artacağından yeni tarlalar açmak gerekecek ve bunun için de ormanlar kesilecekti. Dolayısıyla ormanları koruduğunu söyleyebiliriz.⁸⁰ 1300'lerde odun kıtlığı o kadar ciddiydi ki ağaç kesmenin cezaları arasında ölüm de vardı. Veba ile toprak dinlendi ve ağaçlar yeniden yeşerdi.⁸¹ Daha çok koyun ve sığır yetiştirilir oldu.

76 Peters, age, s. 45.

77 Özden ve Özmat, agm, s. 84.

78 Jon Arrizabalaga, "Facing the Black Death: Perceptions and Reactions of University Medical Practitioners", *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Ed.: L. Garcia-Ballester, R. French, J. Arrizabalaga, A. Cunningham, Cambridge University Press, 1994, s. 237.

79 Özden ve Özmat, agm, s. 84.

80 Nikiforuk, age, s. 80.

81 Özden ve Özmat, agm, s. 78.

14. YÜZYIL VEBA YAZARLARINA ÖRNEKLER: FOLIGNOLU GENTILE VE GIOVANNI VILLANI

Folignolu Gentile kimdir?

13. yüzyılın son çeyreğinde muhtemelen 1280/90'lı yıllarda, Perugia'nın güneyindeki Umbria'da doğmuş olan Gentile'nin hayatı büyük oranda bilinmemektedir. Kendisinin ifadesine göre babası da kendisi gibi bir doktordur ancak hangi üniversiteden olduğu açık değildir. 1300'den önce Taddeo Alderotti eğitimliğinde Bolonya'da çalışmış ve bu şehirde öğretmenliğe başlamıştır. 1322-4 yıllarında Siena Üniversitesi'nde eğitim veren Gentile, Ekim 1324'te Perugia şehir yöneticisinin kendisine Aziz Agostino Kilisesi yanında bir ev vermesi ile¹ buradan ayrılmış, en erken 1327'ye kadar öğretmenlik yapacağı Perugia Üniversitesi'ne geçmiştir. 1327-1337/8 yılları arasına dair bir izi bulunmamakla birlikte Perugia Üniversitesi'nde profesör olduğu bilinmektedir. Kariyerinin çoğunu burada tamamlayan Gentile, 18 Haziran 1348'deki² ölümüne kadar burada kalmıştır. Perugia'da

1 C. C. Schlam, "Graduation Speeches of Gentile da Foligno", *Mediaeval Studies*, 40 (1978), s. 97.

2 Joseph Patrick Byrne, *Encyclopedia of the Black Death*, ABC-CLIO, 2012, s. 159. Ölümünün vebadan olduğu kesin değildir. Altı gündür kendisini tedavi eden öğrencisi Folignolu Franciscus'un ölüm raporunda ölüm sebebi olarak veba geçmemektedir. Roger Kenneth French, *Canonical Medicine: Gentile da Foligno and Scholasticism*, Brill, 2001, s. 284. Rapordaki metin şöyledir: "Et postea Gentilis infirmatus est ex nimia requisitione infirmorum, et hoc fuit 12 die Junii, et vivit sex diebus, et mortuus est, cuius anima requiescat in pace. Hoc fuit MCCCXLVIII. Et ego Franciscus de Fulginco interfui aegritudini eius, et numquam dimisi eum usque ad mortem, et sepultus fuit Foligni in loco Eremitarum", Lynn Thorndike,

bulunduğu süre içinde 1337/1338-45 yılları arasında³ hasta olan Padua lideri Ubertino da Carrara'yı tedavi etmesi için davet edilmiştir.⁴ Bu davet sayesinde Padua'da da ders verdiği sanılmaktadır. Yaşadığı dönemde büyük bir üne sahip olan ve üniversite hocası olması nedeniyle öğrenci de yetiştiren Gentile, buna rağmen arkasında pek az öğrenci bırakmıştır. Bilinen öğrencilerinden birisi, sonradan Perugia Üniversitesi'nde profesör olan Folignolu Francesco, bir diğeri Dino del Garbo'nun oğlu Tommaso del Garbo'dur.⁵

Gentile zamanının büyük İtalyan doktorlarından biri, Umbria'da doğan doktorların ise en önemlisidir. Onun için söylenenlerden bazıları şöyledir; *doktorların prensi, ikinci Galenos, kutsal doktor, İbn Sina'nın ruhu*.⁶

Gentile'nin de hekimlik yaptığı İtalya, Geç Orta Çağ'da Avrupa'nın önemli tıp okullarını barındıran bir ülkedir. Üniversite merkezli tıp ilmi burada gelişmiş ve yayılmıştır. Bu nedenle dönemin pek çok doktoru buralıdır. Talihsiz bir şekilde vebanın Avrupa'ya yayıldığı yer de yine İtalya olmuştur. Zira önemli bir ticaret limanıdır ve çoğunluğun kabul ettiği üzere, veba Kefe'den gelen tahıl yüklü gemilerle İtalya üzerinden kıtaya geçmiştir. Yalnız belirtmek gerekir ki bu süre zarfında pek çok kişi salgına çare aramaya çalışmış ancak veba için tedavi uygulayan herkes tıp eğitimi almamıştır. Örneğin berberler ve eczacıların böyle bir eğitimi yoktur. Sadece hekimler ve cerrahlar bir üniversitede ders almışlardır ve aldıkları eğitim (Hipokrat yemini etmeseler de) Hipokrat, Galenos ve İbn Sina üzerine odaklanmaktadır. Bu nedenle veba için geliştirdikleri tedaviler de yine bu kişilerden yola çıkılarak hazırlanmıştır.

History of Magic and Experimental Science, Vol. 3, Columbia University Press, 1934, s. 242.

- 3 Joel Chandelier, "Gentile da Foligno", *Medieval Medicine, Technology and Medicine: An Encyclopedia*, Ed.: T. F. Glick, S. Livesey, F. Wallis, Routledge, 2005, s. 185.
- 4 Douglas Biow, *Doctors, Ambassadors, Secretaries: Humanism and Professions in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 2002, s. 53.
- 5 Chandelier, agm, s. 185.
- 6 Mario Timio, "Gentile da Foligno, a Pioneer of Cardioneurology: Commentary on Carmina de urinarum iudiciis and De pulsibus", *American Journal of Nephrology*, 19/2 (1999), s. 189.

Gentile'nin vebaya bakış açısı nasıldır?

Gentile, Perugia'da bulunduğu sırada, üniversitenin isteği üzerine, kıtaya yayılan veba hastalığına karşı hem memurlar hem de halka yardım amacıyla “*consilium/consilia*” (tavsiye/tavsiyeler) kelimesi ile başlayan pek çok eser yazmıştır. Bunlardan en az beş tanesi hastalık Perugia'ya varmadan önce yazılmıştır.⁷ Kendisi, Kuzey İtalya'da bunu yapan ilk doktordur. Her biri hastalığın sebeplerini, alınması gereken önlemleri ve tedavileri içermektedir. İlk ve en uzun olanı “*consilium contra pestilentia*” (salgına karşı tavsiye), Perugia Üniversitesi ve şehri için yazılmıştır. Daha kısa olan ikincisini Cenova doktorlar kuruluna, âlim meslektaşlarına yazmıştır çünkü veba İtalya anakarasına vardığında kendisi buradadır. Yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla Gentile başlangıçta vebayı olağandışı görmemiş ancak ölümünden kısa süre önce, vebayı daha önceki salgınlarla karşılaştırdır ve alınmasına yardımcı olduğu önlemlere rağmen ölümler arttıkça fikri değişmiş, onun kıyaslanamayacak bir olay⁸ olduğuna karar vermiştir. Artık vebaya “korkunç” ve “çok kötü huylu” diyecek ve sonraki çalışmalarında kolay bir tanımlama yapmaktan çekinecektir. Ona göre, “Bu salgın ya da bulaşıcı hastalık ya da adına her ne denirse, kitaplarda görülmemiş ve duyulmamış korkunç bir şeydir.”⁹ (*haec pestilentia sive epidimia sive quo nomine nominetur est multum verenda nec audita nec visa in libris*).¹⁰ Bu özelliklere sahip olan ve tarihte ve tıp literatüründe ona benzer kayıtlı bir şey bulunmayan veba, çok kısa sürede insan öldürebilir; bu durum kimseyi hayrete düşürmemelidir. Yine ona göre vebanın yaygın olduğu yerlerde bazı işaretler görülebilir, bunlardan biri kurbağaların

7 French, age, s. 281.

8 Ann G. Carmichael, “Universal and Particular: The Language of Plague, 1348-1500”, *Medical History*, 52/S27 (2008), s. 20.

9 Biow, age, s. 50-52.

10 Latince metin şuradan alınmıştır: Karl Sudhoff, “Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemia des “schwarzen Todes” 1348. IV. Italienische des 14. Jahrhunderts”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, Dezember 1911, Bd. 5, H. 4/5, Franz Steiner Verlag, s. 332. <https://www.jstor.org/stable/20772957> Erişim: 06.08.2022.

sayısındaki artıştır. Bu aşırı nemin işaretidir ve aşırı nem birçokları için uğursuzluk demektir.¹¹

Sadece Aristo felsefesi ya da Galenos tıbbını değil, Arap tıbbını ve özellikle İbn Sina'yı kendine rehber edinen Gentile, İbn Sina'nın *El-Kanun fi't-tıbb* adlı eseri üzerine oldukça geniş bir yorum yazmış ve bu yorumu 16. yüzyıla kadar tıp camiası tarafından kullanılmıştır.¹² Yazar, vebaya dair eserlerinde öncelikle bu hastalığın sebeplerine değinmiştir. Bunun için astrolojiyi kullanan geleneksel bilimsel yöntemleri denemiş ancak bununla yetinmemiştir. Astrolojiyi kullanmadan, meydana gelen bir dizi depremin, antik kuyu ya da mağaraları açıp, buralarda sıkışan kirli havayı serbest bırakarak havayı kirletmiş olabileceği ya da göllerden/göletlerden kötü kokular ve zehirli gazlar çıkmasına sebep olarak vebayı tetiklemiş olabileceğini iddia etmiştir. Ona göre bu tür durumlarda yapılacak bir şey yoktur. Doktor olan kişi sadece, bir zehrin kalp ya da akciğerlerin etrafında oluştuğunu bilmeli ve ona göre davranmalıdır.¹³

Gentile, özel ilaçlar, tedaviler ve diyetler ile veba tedavisinde başarılı olamamıştır. Var olan ortama baktığında bazı yerlerde hapishane ve manastırda yaşayanların tamamen kaçtığını, bazen tüm ailenin öldüğünü görmüş, ölenlerin özelliklerini karşılaştırdığında bir eşitsizlik olduğunu fark etmiştir. Örneğin insanlar ve gücü kuvveti yerinde genç erkekler ölürken hayvanlar ve yaşlı kadınlar ölmemekte, gut hastaları da sıklıkla hayatta kalmaktadır¹⁴ (*quare moriuntur homines non boves nec reliqua animalia quare aliqua pereunt. Quare iuvenes fortes moriuntur in peste non vetule. Quare podagrici raro ex peste moriuntur*).¹⁵ Bu durumlar, kafasında yeni soru işaretleri oluşmasına neden olmuş ancak ne sorularına yanıt bulabilmiş ne de hastalıkla mücadelesini tamamlayabilmiştir.

11 Biow, age, s. 53.

12 Biow, age, s. 53.

13 French, *Canonical Medicine*, s. 183.

14 French, *Canonical Medicine*, s. 292.

15 Gentilis Fulginatis, *Singulare Consilium Contra Pestilentiam*, Universidad Central Biblioteca de la Facultad de Medicina, original from Universidad Complutense de Madrid, s. 34. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5324316552&view=1up&seq=15> Erişim: 05.08.2022.

Veba tedavisi olarak ne uygulamıştır?

Gentile'nin zehir kullanımı önemlidir; bu konu üzerine özel bir çalışma yapmış ve yılan sokması/ısırması konusunda başarılı olmuştur.¹⁶ Burada kullandığı bazı yöntemleri veba tedavisinde de önermiştir. Toz hâline getirilmiş zümrüt gibi, yeşil kıymetli taşlar bunlardan bir tanesidir. Yangın gibi yayılan vebanın gelişimini tartışırken, “yangını söndürmeyi istiyorsak yangının türünü bilmeliyiz, yılanın zehrini durdurmayı istediğimizde yılanın türünü bilmemiz gerektiği gibi”¹⁷ diyerek, veba ile yılan sokması arasında bir benzerlik kurmuştur.

Hastalığın yayılmasını önleme konusundaki tavsiyeleri, dönemin İtalyan bilim camiasının görüşlerini yansıtmaktadır. Onlara göre salgın sürecinde hava kirliliği meydana gelmiştir. Bu kirli hava insandan insana, şehirden şehre hareket etmektedir (*ut fluat non solum de homine ad hominem, sed etiam de civitate in civitatem*).¹⁸ Ondan kaçınmak için kötü kokulu yerlerden uzak durulmalı, eller su ve gülsuyuyla sık sık yıkanmalı ancak gözenekleri açarak kötü havanın zarar vermesini kolaylaştıracağı için banyo yapmaktan kaçınılmalıdır. Görüldüğü üzere tıp camiası genel olarak kişisel ve toplumsal hijyen metotlarına dair önlemleri savunmuştur. Vebayla mücadele etmek kokuyla mücadele etmek anlamına geldiği için Gentile; halka, evlerini hoş kokulu bitkilerle dezenfekte etmelerini, mercanköşk, adaçayı ve nane gibi kolaylıkla bulunan aromatik bitkilerin yanı sıra, özellikle yazın risk arttığı için, sandal ağacı, nar kabukları, mersin ağacı, ılgın ağacı kokusunu solumalarını, ev duvarlarına üzüm sirkesi serpmelerini, ev etrafına ve kendi üzerlerine kokulu şeyler asmalarını,¹⁹ enfekte kişilerle temastan, günümüzdeki

16 French, *Canonical Medicine*, s. 284.

17 French, *Canonical Medicine*, s. 284.

18 Latince metin şuradan alınmıştır: Karl Sudhoff, “Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemia des “schwarzen Todes” 1348. III. Aus Niederdeutschland, Frankreich und England”, *Archiv für Geschichte der Medizin*, Juni 1911, Bd. 5, H. 1/2, Franz Steiner Verlag, s. 83. <https://www.jstor.org/stable/20772938> Erişim:06.08.2022.

19 French, *Canonical Medicine*, s. 286.

sosyal mesafe kuralına benzer şekilde, grup hâlinde konuşmak ya da bir araya gelmekten kaçınmalarını tavsiye etmiştir. Ona göre bunlar potansiyel öldürücülerdir.²⁰ Daha geniş çerçevede, kesilmiş meşe ve asma parçalarının halkın bir araya geldiği yerlerde yakılmasını önermiştir (*laudatur accensio ignium in domibus et in locis in quibus conversantur et quiescunt homines*).²¹

İnsanların çoğunun bunları uygulamayacağını düşünerek onlara yeme-içme, uyku-uyanıklık, hareket-sakinlik, açlık-tokluk ve duygusal durumların kontrolü hakkında tavsiyeler de vermiştir.²² Sebzelerin dışının kesilmesini, az bir tuz ve anasonla pişirilmelerini, şarap içilmesini ve kolay sindirileceği için seyreltilmiş (*vinum dixit debere esse album subtile*),²³ güzel kokulu, ortalama lezzet ya da keskinlikle beyaz şarapların tercih edilmesini ancak aşırı ısıtılmış, köpüklü, bulanık ya da *Pontic* (Pontus'tan gelmiş) olanlarının içilmesini önermiştir²⁴ (*potus vero fit vinum clarum album odoriferum mediocris saporis seu acris non poticum nec sumosum nec nimis calefaciat nec nimis purum*).²⁵ Doğu Karadeniz kıyısındaki Pontus'tan gelen şarapları önermemesinin nedeni belki de hastalığın Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe'den geldiğini, deniz suyuna bulaşmış olabileceğini düşünmesidir. Yiyeceklere devam ederek, soğutucu/ısıyı düşürücü

20 Biow, age, s. 55.

21 Latince metin şuradan alınmıştır: Karl Sudhoff, "Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemia des "schwarzen Todes" 1348. III. Aus Niederdeutschland, Frankreich und England", *Archiv für Geschichte der Medizin*, Juni 1911, Bd. 5, H. 1/2, Franz Steiner Verlag, s. 85. <https://www.jstor.org/stable/20772938> Erişim:06.08.2022.

22 French, *Canonical Medicine*, s. 284.

23 Latince metin şuradan alınmıştır: Karl Sudhoff, "Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemia des "schwarzen Todes" 1348. IV. Italienische des 14. Jahrhunderts", *Archiv für Geschichte der Medizin*, Dezember 1911, Bd. 5, H. 4/5, Franz Steiner Verlag, s. 343. <https://www.jstor.org/stable/20772957> Erişim:06.08.2022.

24 French, *Canonical Medicine*, s. 287.

25 Gentilis Fulginatis, *Singulare Consilium Contra Pestilentiam*, Universidad Central Biblioteca de la Facultad de Medicina, original from Universidad Complutense de Madrid, s. 15. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5324316552&view=1up&seq=15> Erişim: 05.08.2022.

özelliğinden dolayı sirkeyi, vebayı tetikleyen nemli havada saklanmadıkları için soğutulmuş ve kurutulmuş etleri tavsiye etmiştir. Etler konusunda domuz etinin nadiren yenmesini, illa yenecekse nohut ve maydanoz suyuyla pişirilmesini, balığın nemi dolayısıyla tercih edilmemesini, yenmesi gerekiyorsa da orta boy çabuk hareket eden balıklar seçilip, pulları ve iç organları çıkarılarak temizlenmesini, tuz, sirke, anason ve dereotuyla pişirilmesini önermiştir.²⁶

Anatominin tıp içerisinde yararlı bir alan olduğunu²⁷ düşünen Gentile'nin kullandığı başka bir yöntem cerrahidir. Hastalığın karakteristiği olan kasık ve koltukaltı gibi lenf bezlerinin olduğu yerlerde oluşan “*hyarcık*” isimli şişliklerin ateşle ilgili olduğunu bilen doktor, bunların vücudun fazlalıklarını attığı yerlerde çıktığını ve çıkarken kokulu bir ateş meydana geldiğini düşünmekte, sorunu kan akıtarak halledebileceğine inanmaktadır. Bu yöntem, Venedik Savaşı sırasında Padua'da başarılı olduğunda Gentile de orada bulunmaktadır. Şişlik koltukaltındaysa kan, (kolun) orta toplardamardan, kasıktaysa ayak başparmağında bulunan *paralitica* denen damardan akıtılacaktır. Sonuçlar hastanın iyiye gittiğini gösterirse aynı işlem üçüncü gün tekrarlanacaktır. Ters olursa, ikinci gün *ven-tosa* damarı açılacak ve deride eşzamanlı kesiler atmak için cerrahi bir alet kullanılacaktır. Bu yöntemlerin ikisini de yılan tarafından sokulmuş kişiden zehri akıtmak için uygulamıştır.²⁸

Önerdiği diyetin içeriği nasıldır?

Gentile, bir tıp doktoru olarak veba hastalarına haftalık bir diyet önermektedir. Buna göre pazartesi günleri yedi bitki grubundan yapılmış bazı şuruplar içilmelidir. Bunlar sırasıyla sarı kantaron, papatya, andızotu, turp, geyikotu, uzun ve yuvarlak loğusaotu ve maruludur (*empericonque alio nomine perforata, vicento siccum, enula, rafanus, diptamus, aristologia longa et rotunda, lactucella*). Salı ve

26 French, *Canonical Medicine*, s. 288.

27 R. French, “Gentile da Foligno and the Via Medicorum”, *The Light of Nature*, Ed.: J. D. North, J. J. Roche, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1985, s. 31.

28 French, *Canonical Medicine*, s. 292.

cuma günleri panzehir alan hasta, çarşamba günleri, bağırsak kurdu yoksa kişniş otu kullanmalıdır. Perşembe günleri hastaya (temizlemek için) aloe hapları, (hastalık iltihabını olgunlaştırmak ve çekmek için) safran, (kurutmak ve dezenfekte etmek için) mürrüsaflı (*mirra* da denilen bu bitkinin gözyaşı şeklinde sızan reçinesi eski çağlardan beri tedavi olarak kullanılmaktadır) verilmelidir. Cumartesi gününün gıdası *smaraldus/smaragdus* (yılan ısırığında da kullandığı panzehirdir. Zümrütü de içeren değerli yeşil taşlar, toz hâline getirilerek kullanılır), Ermeni/Şark kili (bir tür kanama durdurucu) ve *terra sigillata*'dır (bir panzehir bileşeni). Yedinci günde hasta dinlendirilmelidir (*secunda die sumatur tiriaca, tertia die de coriandris in non dispositis ad vermes in aptis vero ad vermes de decoctione dicta, quarta die sumatur de pillulis aloes et croco et myrrha dictis, quinta die sumatur de tiriaca, sexta die de terra sigillata vel bolo armenico cum lapide smaragdi, septima vero die quiesceret et sic procedere potes*).²⁹ Diyetin haricinde kendi icadı olan ilaçlar da önermektedir. Ona göre vücut ısınıp düşürücü bir ilaç olan *euphorbium* ve damla sakızı karışımı iki *scruple*lik (yak. 2.6 gr.) haplar, salgın söylentisinin çıktığı ilk günden itibaren her gün alınmalıdır.³⁰

Giovanni Villani kimdir?

Yaklaşık 1276/1280'de Floransa'da zengin bir ailede dünyaya gelmiştir.³¹ Babası varlıklı bir tüccardır. Bu dönemde İtalya, şehir devletleri şeklinde yönetilmekte, Floransa'da Beyazlar ve Siyahlar mücadelesi yaşanmaktadır. Beyazlardan olan babası şehrin en önemli kamu görevi³² olan *priorluğa* seçilmiştir, Giovanni de üç kez bu

29 Gentilis Fulginatis, *Singulare Consilium Contra Pestilentiam*, Universidad Central Biblioteca de la Facultad de Medicina, original from Universidad Complutense de Madrid, s. 27. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5324316552&view=1up&seq=36&skin=27> Erişim: 05.08.2022.

30 French, *Canonical Medicine*, s. 291.

31 Green, en geç 1276'da doğduğunu düşünmektedir. Sebep olarak ise Peruzzi şirketine 1 Mayıs 1300'de ortak olduğunu ve bu ortaklık için en az 24 yaşında olmak zorunda olduğunu belirtmektedir. Louis Green, *Chronicle into History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1972, s. 11.

32 John Kelly, *The Great Mortality*, HarperCollins Publishers, New York, 2005, s.102.

görevi üstelenecektir. Üç erkek kardeşi vardır.³³ Hepsi babaları gibi tüccar olmayı tercih etmiştir. Giovanni tüccar olduğu için pek çok şehirle bağlantısı vardır, çok seyahat etmiştir. Bu dönemin yaygın uygulaması otuzlu yaşlarına kadar şehir şehir gezerek ticari bağlantılar kurmak ve sonra kendi şehrine dönüp burada yerleşip ticarete devam etmektir.³⁴ Kendisi de böyle yapmıştır. İki evlilik yaptığı bilinen Giovanni ortağı olduğu şirketlerin batmasıyla büyük sıkıntılar yaşasa da yoksulluk içinde öldüğüne dair bir veri yoktur. Sadece ticaretle uğraşmamış şehir yönetiminde sivil idari görevler ya da diplomatik görevler de üstlenmiştir. Örneğin elçilik yapmıştır.³⁵ Bu görevleri sırasındaki yanlış işlemlerinden dolayı iki kez hapse atıldığı bilinmektedir. Son serbest kalışından sonra veba Floransa'yı sarmış ve kendisi de bu hastalık yüzünden hayatını kaybetmiştir.

Eserinin özelliği ve veba için önemi nedir?

Nuova Cronica (Yeni Kronik) adlı eseri, Floransa tarihini köklerinden alarak yazarın zamanına kadar getiren oldukça kapsamlı ve çok değerli bir eserdir. Kendi anlatımıyla, eserini yazmaya başlaması, Roma'yı ziyareti sırasında Roma'dan ve onun hakkında yazılan eserlerden çok etkilenmesinden sonra kendi şehri için de böyle bir eser olmalı fikrine kapılmasının sonucudur.³⁶ 37 el yazmasında günümüze gelmesi çok popüler bir eser olduğunu göstermektedir.³⁷ Giovanni Villani, eserinde, şehirle ilgili çok detaylı bilgiler vermektedir. Bunlar arasında kiliseler, vaftizhane, kamu binaları, surları, kuleler, özel ve devlete ait kaleler; köprülerin boyutları, askerî flamalar

33 Charles T. Davis (1), "Giovanni Villani", *Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia*, Ed.: Richard K. Emmerson, New York, 2006, s. 647.

34 Francesco Salvestrini, "Giovanni Villani and the Aetiological Myth of Tuscan Cities", *The Medieval Chronicle II*, Ed.: E. Kooper, Amsterdam/New York, 2002, ss. 199-211. <http://www.rmoa.unina.it/1760/1/RM-Salvestri-i-Chronicle.pdf> Erişim: 05.08.2022.

35 Charles T. Davis (2), "Giovanni Villani", *Medieval Italy*, Ed.: C. Kleinhenz, Routledge, New York, 2004, s. 1145.

36 Ferdinand Schevill, *Medieval and Renaissance Florence*, Vol. I, Harper & Row Publishers, New York, 1963, s. 228.

37 Davis, agm (2), s. 1144.

üzerindeki amblemler, savaş arabaları üzerindeki süslemeler, ordular, vergi gelirleri, kumaş üretimi, şarap tüketimi vardır. Ayrıca astral işaretler, korkunç doğumlar, kıyafetler, halk eğlenceleri, sivil ya da dinî törenler, rölükler, depremler, hayaletler, madeni paralar, vaazlar, kamu gelirlerini artırmak, ünlü kişiler (Thomas Aquinas, Dante gibi), deniz savaşları gibi pek çok konudan bahsetmiştir.³⁸ Kroniğinde Floransa'ya dair verdiği bilgiler arasında 8.000 ila 10.000 erkek ve kız çocuğun okuma yazma öğrendiği de vardır. Buna göre şehirdeki erkeklerin okula gitme oranı % 67 ila % 83 arasındaydı. Bu bir okuryazarlık patlamasıdır.³⁹

Eserin vebaya ayrılan iki bölümünde verilen bilgiler, hastalığın yayıldığı ortamı bizzat yaşayan birinin kaleminden döküldüğü için son derece kıymetlidir. Bu kısımlarda salgının sebeplerinden bahseden yazar, tabii ki bunun öncelikle Tanrı'nın cezası olduğunu vurgulamaktadır. Bunun dışında astrolojik olayların, yağmur ve kıtlığın etkilerini de sıralamaktadır. Özellikle 1315 kıtlığı ile ilgili verdiği bilgiler önemlidir. Vebaya ayırdığı kısımlarda hastalığın semptomları (anlatımlarından hıyarcıklı veba olduğu anlaşılmaktadır), salgının nasıl başladığı, yayıldığı, ne kadar insanın, nasıl öldüğü, tedbir amaçlı nelerin yapıldığı, yönetimin verdiği talimatlar gibi bugün son derece önemli olan tarihi bilgiler yer almaktadır. Aynı zamanda vebanın Moğollar, Türkler, Çinliler, İlhanlılarla olan ilgisi hakkında duyduklarını da eserine yazmıştır. Trabzon'da halkın beşte birinin öldüğü ve Sivas'ta sekiz bacaklı solucan yağmuru olduğu, mektup yazan tanıdıklarından öğrendikleri arasındadır.⁴⁰

Giovanni Villani'yi veba hakkında yazan diğer yazarlardan ayıran şey yarım bıraktığı cümlesidir. Yazar “*veba ...'ya kadar*

38 Davis, agm (1), s. 648.

39 Robert Black, “Education and the emergence of a literate society”, *Italy in the Age of the Renaissance 1300-1550*, Ed.: J. M. Naredy, Oxford University Press, New York, 2004, s. 18.

40 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Özlem Genç, “Vebanın Yarım Bıraktığı Cümlesiyle Giovanni Villani”, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*, Ed.: E. Akçiçek, F. Çakmak, Ş. Köse, A. Ç. Büke, Gece Kitaplığı, Ankara, 2021, s. 59-80.

sürdü” şeklinde tarih kısmı boş bir cümle yazmış, bu kısmı sonradan dolduracağını ummuş ancak veba nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Eseri daha sonra kardeşi⁴¹ ve yeğeni⁴² tarafından bir süre devam ettirilmiştir.

41 Paula Clarke, “The Villani Chronicles”, *Chronicling History: Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy*, Ed.: S. Dale, A. W. Lewin, D. J. Osheim, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2007, s. 118.

42 Davis, agm (1), s. 648

Ana Kaynaklar

- Beatus of Liebana, "Commentary on the Apocalypse", *Add MS 11695*, British Library, http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_11695_f268r Erişim: 09.08.2022.
- Boretius, A, Ed.; *Capitulare Monasticum*, *MGH, Capit. Reg. Fran I*, Hanover, 1883.
- Boretius, A., Ed.; *Karoli Magni Capitularia*, *MGH, Capit. Reg. Fran. I*, Hanover, 1883.
- Borst, Arno, Ed.; *Liber Calculationis*, *MGH QQ*, 21.3, Hanover, 2006.
- Borst, Arno, Ed.; *Libri Computi*, *MGH QQ*, 21.3, Hanover, 2006.
- Eckhardt, K. A., Ed.; *Pactus Legis Salicae*, *MGH, L. L. Nat. Germ.*, 4.1., Hanover, 1962.
- Gentilis Fulginatis, *Singulare Consilium Contra Pestilentiam*, Universidad Central Biblioteca de la Facultad de Medicina, original from Universidad Complutense de Madrid. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5324316552&view=1up&seq=15> Erişim: 05.08.2022.
- Guigonis de Caulhiaco, *Inventarium sive Chirurgia Magna*, vol. I, Ed.: M. R. McVaugh, Brill, Leiden, 1997.
- Krusch, B., Ed.; *Chronicum Fredagarii libri IV cum Con.*, *MGH, SRM*, Hanover, 1888.
- Krusch, B., Ed.; *Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum Libri X*, *MGH, SS rer Merov, 1.1*, Hanover, 1951.
- Migne, J. P., Ed.; *Paulinus Nolanus Episcopus, Epistolae*, *MPL061*.
- Migne, J. P., Ed.; *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Presbyteri Epistolae*, Ep. XIV, *MPL* vol. 22, 0325-1244.
- "Regularis Concordia", *Cotton MS Tiberius A III*, The British Library. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_a_iii_f174r Erişim: 09.08.2022
- Pertz, G. H., Ed.; *Annales Regni Francorum*, *MGH, SS rer. Germ.*, VI, Hanover, 1895.
- Pertz, G. H., Ed.; *Capitulare Generale*, *MGH LL in folio I*, Hanover, 1835.
- Pertz, G. H., Ed.; *MGH, Dip. in fol.*, *DD Merov.*, Hanover, 1872.
- Pertz, G.H., Ed.; *Capitulare Aquisgranense*, *MGH, LL in folio I*, Hanover, 1835.
- Sicardus Cremonensis, *Sicardi Episcopi Cremonensis Cronica*, Ed.: O. Holder Egger, *MGH, SS in folio XXXI*, Hanover, 1903.

- Sickel, Th., Ed.; Konrad I., Heinrich I., Otto I., *MGH, Dip. in folio I*, Hanover, 1879-1884.
- Udalricus Cluniacensis Monachus, *Antiquiores Consuetudines Cluniacensis Monasterii* (1085), Ed.: J. P. Migne, *MPL149*, col. 703.
- Werminghoff, A., Ed.; *Concilium Turonense*, *MGH Con. II*, Hanover, 1906.
- Walafridi Strabonis, *Libellus de Exordiis et Incrementis Quarundam in Observationibus Ecclesiasticis Rerum*, *MGH Capit. II*, Ed.: A. Boretius, V. Krause, Hanover, 1897.

İkincil Kaynaklar

- A Dictionary of Universal Knowledge*, Vol. II, J. B. Lippincott Com., Philadelphia, 1892.
- Abbott, C. G.; "Black Death, Economic and Demographic Effects of", *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics and Plagues*, Ed.: J. P. Byrne, Greenwood Press, Connecticut, 2008. 65-67.
- Abd El-Hamid, Manal Mahmoud; "Shapes and Functions of the Bell in Graeco-Roman Egypt", *Journal of Association of Arab for Tourism and Hospitality*, 12 (June 2015). 85-111.
- Abraham, Barbara A.; "Danegeld – From Danish Tribute to English Land Tax: The Evolution of Danegeld from 991 to 1086", *Studies in the History of Tax Law*, vol. VI, Ed.: J. Tile, Bloomsbury Press, London, 2013. 261-282.
- Agnelli, Sara; "Jerome's Translation and Publication of the Vulgate (Late 4th-Early 5th Centuries AD)", *Great Events in Religion*, Ed.: F. Curta, A. Holt, ABC-CLIO, California, 2017. 259-261.
- Aiton, Douglas James; "*Shame on him who allows them to live: The Jacquerie of 1358*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Glasgow, 2007. <https://theses.gla.ac.uk/2734/1/2007aitonphd.pdf> Erişim:22.01.2022.
- Akçetin, Nurhayat Çalışkan; "İbn-i Haldun'un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (Güz 2017). 353-374.
- Akın, Haydar; "Felaket Geliyorum Demişti: Orta Çağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeç*, 46 (2018). 247-296.
- Akyay, Necmettin; *Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar*. http://www.mikrobiyolbul.org/managete/fu_folder/1974-02/1974-08-02-209-219.pdf Erişim: 28.01.2022.
- Alchin, Linda Kathryn; *The Secret History of Nursery Rhymes*, Babyseen Ltd, Mitcham, 2013.
- Alkazwini, Azhar A.; "The Linguistic Influence of the Norman Conquest (11th Century) on the English Language", *International Journal of Linguistics*, 8/3 (2016). 141-151.
- Alkire, Ti, Carol Rosen; *Romance Languages*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Alparslan, Metin; "*II. Murşili ve Dönemi*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Altman, Irwin, Martin Chemers; *Culture and Enviroment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

- Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, Çev.: Samet Özgüler, Historia Kitap, İstanbul, 2019.
- Andrews, Frances; "The Early Mendicants", *The Oxford Handbook of Christian Monasticism*, Oxford University Press, Oxford, 2020. 264-284.
- Archer, Peter; *The Christian Calendar and the Gregorian Reform*, Fordham University Press, 1941.
- Archibald, Elizabeth; "Bathing, Beauty and Christianity in the Middle Ages", *Insights* 5/1 (2012). 2-13.
- Architectural and Archeological Society, Records of Buckinghamshire, James Pickburn, Aylesbury, 1858.
- Arı, Mehmet Salih; "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (Kış 2012). 165-186.
- Arik, Feda Şamil; "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1991). 27-57.
- Arrizabalaga, Jon; "Facing the Black Death: Perceptions and Reactions of University Medical Practitioners", *Practical Medicine from Salerno to the Black Death*, Ed.: L. Garcia-Ballester, R. French, J. Arrizabalaga, A. Cunningham, Cambridge University Press, 1994. 237-288.
- Augustinus, *İtirafılar*, Çev.: Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ayres-Bennett, Wendy; *A History of the French Language Through Texts*, Routledge, London, 1996.
- Bailey, Cyril; *Antik Roma'nın Dini*, Kanon Kitap, İstanbul, 2018.
- Barakat, Robert A.; "Cistercian Sign Language", *Monastic Sign Languages*, Ed.: J. Umiker-Sebeok, T. A. Sebeok, Walter de Gruyter, Berlin, 1987. 67-322.
- Baraniuk, Chris; "DNA of Long-Dead Cows Read From Pages of Medieval Books", <https://www.newscientist.com/article/2142043-dna-of-long-dead-cows-read-from-pages-of-medieval-books/> Erişim: 05.04.2022
- Barlett, Robert; *Why Can the Dead Do Such Great Things?*, Princeton University Press, Princeton, 2013.
- Barnish, S. J. B.; "Taxation, Land and Barbarian Settlement in the Western Empire", *Papers of the British School at Rome*, 54 (1986). 170-195.
- Barolini, Helen; *Festa*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003.
- Bartoli, Elisabetta; "Klasik Metinlerin Aktarımı ve Klasik Yazarlar Hakkındaki Görüşler", Ed.: Umberto Eco, *Ortaçağ, Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2012. 588-592.
- Barzel, Yoram, Edgar Kiser; "Taxation and Voting Rights in Medieval England and France", *Rationality and Society*, Sage Publications, London, 2002. 473-508.
- Basalak, Mehmet; "Aulus Cornelius Celsus ve De Medicana Eserinde İdeal Hekimin Nitelikleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.
- Bauer, Susan Wise; *Antik Dünya*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.
- Beal, Peter; *A Dictionary of English Manuscript Terminology: 1450 to 2000*, Oxford University Press, New York, 2008.
- Beaumont, Madeleine; *Mary Misrahi, Days of the Lord*, vol. VII, The Liturgical Press, Minnesota, 1981.

- Bennett, Robert; "Jacquerie", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995. 920.
- Beretz, Elaine M.; "Amandus of Maastricht", *Holy People of the World*, vol. 3, Ed.: P. G. Jestice, ABC-CLIO, California, 2004. 39.
- Bertaina, David; "Trees and Decorations", *The Oxford Handbook of Christmas*, Ed.: T. Larsen, Oxford University Press, Oxford, 2020. 265-276.
- Bevington, David; *Medieval Drama*, Hackett Publishing, Cambridge, 2012.
- Biow, Douglas; *Doctors, Ambassadors, Secretaries: Humanism and Professions in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 2002.
- Bischoff, Bernhard; *Latin Paleography*, Çev.: D. O Croinin, D. Ganz, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Bischoff, Bernhard; "The Study of Foreign Languages in the Middle Ages", *Speculum*, 36/2 (April 1961). 209-224.
- Black, Robert; "Education and The Emergence of a Literate Society", *Italy in the Age of the Renaissance 1300-1550*, Ed.: J. M. Namedy, Oxford University Press, New York, 2004. 18-36.
- Bloch, Amy R.; "The Two Fonts of the Florence Baptistry and the Evolution of the Baptismal Rite in Florence, ca. 1200-1500", *The Visual Culture of Baptism in the Middle Ages*, Ed.: H. M. Sonne de Torrens, M. A. Torrens, Routledge, New York, 2016. 77-103.
- Blum, Ulrich, Leonard Dudley; "Standardized Latin and Medieval Economic Growth", *European Review of Economic History*, 7/2 (2003). 213-238.
- Borst, Arno; *Computus*, Dost Kitabevi Yayınları, 1997.
- Bowen, James; *A History of Western Education*, Routledge, New York, 2003.
- Boyle, Leonard E.; *Medieval Latin Paleography*, University of Toronto Press, Toronto, 1995.
- Bridbury, A.R.; *Medieval England*, Matador, Leicester, 2008.
- Brooks, Nicholas; "Latin and Old English in Ninth-Century Canterbury", *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013. 113-131.
- Brooks, Nicholas; *Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain*, Leicester University Press, 1982.
- Brooks-Tyerman, Alan, Jane Shuter, Kate Smith; *Britain, 1066-1500*, Heinemann, Oxford, 2000.
- Brown, Cameron; *Christmas Facts, Figures & Fun*, Photographers' Press Ltd., London, 2005.
- Brown, Kathleen; , *An Herbalist's Guide to Growing & Using St. John's Wort*, Storey Publishing, 1999.
- Brown, Michelle P; "The Triumph of the Codex: The Manuscript Book Before 1100", *Companion to the History of the Book*, Ed. S. Eliot, J. Rose, 2. Edition, Ed. S. Eliot, J. Rose, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2020. 203-218.
- Brown, Peter; *A Companion to Medieval English Literature and Culture*, Blackwell Publishing, West Sussex, 2009.
- Bruce, Scott; "The Origins of Cistercian Sign Language", *Citeaux: Commentarii Cistercienses* 52, 2001. 193-209.

- Buchanan, Colin; *Historical Dictionary of Anglicanism*, 2nd edition, Rowman & Littlefield, London, 2015.
- Bultrighini, Ilaria, Sacha Stern; "The Jewish Sabbath Week", *Calendars in the Making*, Ed.: Sacha Stern, Brill, Leiden, 2021.
- Buringh, Eltjo; "The Role of Cities in Medieval Book Production: Quantitative Analyses", *Uses of the Written Word in Medieval Towns, Medieval Urban Literacy II*, Ed.: M. Mostert, A. Adamska, Brepols, 2014. 119-178.
- Burton, Janet, Julie Kerr; *The Cistercians in the Middle Ages*, The Boydell Press, Woodbridge, 2011.
- Butler, Alban; *Butler's Lives of the Saints: August*, The Liturgical Press, Minnesota, 1998.
- Butler, Dom Cuthbert; *Benedictine Monachism*, Longmans, 1924.
- Butler, Jenny; "Neo-Pagan Celebrations of Samhain", *Treat or Trick? Halloween in a Globalising World*, Ed.: M. Foley, H. O'Donnell, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2009. 67-82.
- Butt, John; *Daily Life in the Age of Charlemagne*, Greenwood Press, Westport, 2002.
- Buxton, Richard F.; "Trinity Sunday", *The New SCM Dictionary of Liturgy and Worship*, Ed.: P. F. Bradshaw, SCM Press, London, 2013. 459.
- Byrne, Joseph Patrick; *Encyclopedia of the Black Death*, ABC-CLIO, 2012.
- Byrne, Joseph Patrick; *Daily Life During the Black Death*, Greenwood Publishing, 2006.
- Campbell, Lyle; "The History of Linguistics", *The Handbook of Linguistics*, 2nd Edition, Ed.: M. Aronoff, J. R. R. Miller, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2017. 81-104.
- Cappelli, Adriano; *The Elements of Abbreviation in Medieval Latin Paleography*, Çev.: D. Heimann, R. Kay, University of Kansas Publications, 1982.
- Carlebach, Elisheva; *Palaces of Time*, Belknap Press, 2011.
- Carmichael, Ann G.; "Universal and Particular: The Language of Plague, 1348-1500", *Medical History*, 52/S27 (2008). 17-52.
- Carter, W. Hodding; *Sifon*, Çev.: D. Karakaya, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Cartwright, Jane; "The Cult of St. Non: Rape, Sanctity and Motherhood in Welsh and Breton Hagiography", *St. Davis of Wales*, Ed.: J. W. Evans, J. M. Wooding, Boydell Press, Woodbridge, 2007. 182-206.
- Casey, Michael; *An Unexciting Life*, St. Bede's Publications, Massachusetts, 2005.
- Caskey, Jill; "Steam and "Sanitas" in the Domestic Realm: Baths and Bahting in Southern Italy in the Middle Ages", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58/2 (1999). 170-195.
- Ceylan, Alpaslan; "Hitit Kralı Suppiluliuma'nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (Suriye ve Mısır)", *BELLEK*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi, 1/1 (2019). 1-15.
- Chandelier, Joel; "Gentile da Foligno", *Medieval Medicine, Technology and Medicine : An Encyclopedia*, Ed.: T. F. Glick, S. Livesey, F. Wallis, Routledge, 2005. 185-186.
- Choudhury, Bibhash; *English Social and Cultural History*, 2nd edition, PHI Learning, Delhi, 2019.
- Chrysos, Evangelos; "A War of Languages? Greek and Latin in the Confrontation Between Pope Nicholas and Patriarch Photius", *Per respirare a due polmoni*, Ed.: M. Caroli, A. Mazzanti, R. Savigni, Bononia University Press, Bologna, 2019. 261-278.

- Civitello, Linda; *Cuisine and Culture*, John Wiley & Sons Inc., New Jersey, 2008.
- Clanchy, Michael; "Parchment and Paper: Manuscript Culture 1100-1500", *Companion to the History of the Book*, Ed. S. Eliot, J. Rose, 2nd Edition, Ed. S. Eliot, J. Rose, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2020. 194-206.
- Clark, William W., John B. Henneman; "Paris", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995. 1328-1330.
- Clarke, Paula; "The Villani Chronicles", *Chronicling History: Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy*, Ed.: S. Dale, A. W. Lewin, D. J. Osheim, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2007. 113-144.
- Classen, Albert; "Death and the Culture of Death", *Death in the Middle Ages and Early Modern Time*, Ed.: A. Classen, DeGruyter, 2016. 1-57.
- Clemens, Raymond; *Introduction to Manuscript Studies*, Cornell University Press, 2007.
- Clyne, Miriam; "A Medieval Pilgrim: From Tuam to Santiago de Compostela", *Archeology Ireland*, 4/3 (Autumn 1990). 21-22.
- Coleman, Lyman; *Ancient Christianity Exemplified*, Lippincott, Philadelphia, 1852.
- Collier, Mrs.; "Saint Christopher and Some Representations of Him in English Churches", *Journal of the British Archaeological Association*, 10/2, 1904. 130-145.
- Collinge, William; *Historical Dictionary of Catholicism*, Third Edition, Rowman & Littlefield, London, 2021.
- Collins, Marie; *A Medieval Book of Seasons*, Sidgwick&Jackson, London, 1991.
- Comfort, David; *Just Say Noel*, Fireside Book, New York, 1995.
- Connolly, Sean; *Bede: On the Temple*, Liverpool University Press, Liverpool, 1995.
- Constable, Giles; *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Constable, Olivia Remie; "Muslims in Medieval Europe", *A Companion to the Medieval World*, Ed.: C. Lansing, E. D. English, Blackwell Publishing, 2009. 313-332.
- Cooper, J. C.; *Dictionary of Christianity*, Routledge, New York, 2013.
- Correa, A. C.; "The Scribes of the Silos Apocalypse (London, British Library, Add MS 11695) and the Scriptorium of Silos in Late Eleventh Century", *Speculum*, 95(2), 2020. 321-370.
- Cosman, Madeleine; *Medieval Holidays and Festivals*, Scribner, New York, 1981.
- Coşkun, Tümay Hazinedar; "Bizans El Yazmalarındaki İncilci Minyatürlerden Cam Hokkalar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1 (Haziran 2019). 163-168.
- Coulton, George Gordon; *Five Centuries of Religion*, vol.3, Cambridge University Press, 1936.
- Cowper, Marcus; *Cather Castles*, Osprey Publishing, 2006.
- Craughwell, Thomas J.; *Heaven Help Us*, Chartwell Books, New York, 2016.
- Crawshaw, Jane L. Stevens; *Plague Hospitals*, Routledge, New York, 2012.
- Creighton, Oliver; *Castles and Landscapes*, Equinox Publishing, London, 2002.
- Creighton, Oliver; *Early European Castles*, Bloomsbury Publishing, London, 2012.
- Cronin, Mike, Darly Adair; *The Wearing of the Green: A History of St. Patrick's Day*, Routledge, London, 2002.

- Cross, Frank Leslie; *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Crump, William D.; *Encyclopedia of Easter Celebrations Worldwide*, McFarland & Company Inc., North Carolina, 2021.
- Cuming, Syer; "Saint Christopher", *Journal of the British Archaeological Association*, 34 (1878). 127-131.
- Cummings, Juliana; *Medicine in the Middle Ages*, Pen and Sword Books, Yorkshire, 2021.
- Cunningham, Kevin; *The Bubonic Plague*, Abdo Publishing, Minnesota, 2011.
- Curie, Stephen; *The Medieval Castle*, Reference Point Press, 2013.
- Curta, Florin; *Eastern Europe in the Middle Ages*, vol. I, Brill, Boston, 2019.
- Çıpa, Erdem; "McNeill'in "Salgınlar ve Halklar"ı Üzerine Düşünceler", *Toplumsal Tarih*, 22 (Ekim 1995). 17-22.
- Dağdaş, Lütü; "Anadolu'da Tabakçılık Karatabak Zanaatı ve Parşömen", *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri*, Bergama, 2019. 293-302.
- D'Ecca, Artemisia; *Keeping Christmas Well*, Phaeton Publishing, Dublin, 2012.
- Da Rold, Orietta; *Paper in Medieval England*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- Dağ, Nilgün; "Üniversite Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Eğitim ve Teknoloji* 1/1 (2019). 100-110.
- Davidson, Clifford; *Festivals and Plays in Late Medieval Britain*, Ashgate, Hampshire, 2007.
- Davies, Norman; *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Davis, Charles T.; "Giovanni Villani", *Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia*, Ed.: Richard K. Emmerson, New York, 2006. 647-651.
- Davis, Charles T.; "Giovanni Villani", *Medieval Italy*, Ed.: C. Kleinhenz, Routledge, New York, 2004. 1145-1147.
- Davis, Miriam; "Festivals and Holidays", *Encyclopedia of Medieval Literature*, Ed.: L. C. Lambdin, R. T. Lambdin, Routledge, New York, 2000. 188-196.
- Dean, Trevor; *The Towns of Italy in the Later Middle Ages*, Manchester University Press, Manchester, 2000.
- De Morree, Cecile; "Bells, bells bells: a medieval soundmark?" <https://emsoundscapes.co.uk/bells-bells-bells-a-medieval-soundmark/> Erişim: 12.03.2021.
- Denoël, Charlotte; "Imaging Time, Computation and Astronomy", *After the Carolingians*, Ed.: B. Kitzinger, J. O'Driscoll, Walter de Gruyter, Berlin, 2019. 118-160.
- Denova, Rebecca I.; *Greek and Roman Religions*, Wiley Blackwell, New Jersey, 2019.
- Dias, Elizangela; *From One Page to the Next*, Blucher, 2020.
- Di Girolamo, Catia; "Kara Veba ve XIV. Yüzyıldaki Kriz", *Orta Çağ: Şatolar-Tüccarlar-Şairler*, Ed.: Um. Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015. 79-82.
- Diamond, Jared; *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.
- Diehl, Daniel; Mark P. Donnelly, *Medieval Celebrations*, Stackpole Books, 2011.
- Douglas-Irvine, Helen; *Extras Relating to Medieval Markets and Fairs in England*, Outlook Verlag, Frankfurt, 2020.

- Dowell, Stephen; *History of Taxation and Taxes in England*, vol. I, Longman, London, 1884.
- Doyle, Kathleen, Charlotte Denoël; *Medieval Illumination*, British Library, 2021.
- Doyle Kathleen, Cristian Ispir, “*Medieval Calendars*”
<https://www.bl.uk/medieval-english-french-manuscripts/articles/medieval-calendars> Erişim: 08.05. 2022.
- Drinka, Bridget; *Language Contact in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- Driver, Martha, Michael Orr; ““Decorating and Illustrating the Page”, *The Production of Books in England 1350-150*, Ed.: A. Gillespie, D. Wakelin, Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 104-128.
- Drogin, Marc; Marc Drogin; *Anathema, Medieval Scribes and the History of Book Curses*, Allanheld, Osmun & Co. Publishers, New Jersey, 1983.
- Duffy, Eamon; *The Stripping of the Altars*, Yale University Press, New Haven, 2005.
- Dyer, Joseph; “Observations on the Divine Office in the Rule of the Master”, *The Divine Office in the Late Middle Ages*, Ed.: M. E. Fassier, R. A. Baitzer, Oxford University Press, Oxford, 2000. 74-98.
- Eade, Peter; *Some Account of the Parish of St. Giles*, Jarrold & Sons, Norwich, 1886.
- Eckardt, H., S. Williams; “The Sound of Magic? Bells in Roman Britain”, *Britannia*, 49 (2018). 179-210.
- Elfassi, Jacques; “Isidore of Seville and the *Etymologies*”, *A Companion to Isidore of Seville*, Ed.: A. Fear, J. Wood, Brill, Leiden, 2020. 245-278.
- Ellacombe, Henry Thomas; *The Church Bells of Devon*, Exeter, 1872.
- Elliott, L.; *Medieval Medicine and the Plague*, Crabtree Publishing, 2006.
- Ellis, Steven; “Taxation and Defence in Late Medieval Ireland: The Survival of Scutage”, *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland*, 107 (1977). 5-28.
- Elster, Jon; *France Before 1789*, Princeton University Press, New Jersey, 2020.
- Erdemir, Hatice Palaz, Ramazan Gökbnar; “Efes Gümrük Yazıtında Gümrük Vergileri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9/1 (2017). 227-234.
- Erkoç, Hayrettin İhsan; “Attila’nın 447 yılı Balkan Seferi”, *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. I, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2017. 60-87.
- Evans, J. A.; *Mechanics of the Solar System*, Brown Dog Books, Bath, 2021.
- Evans, J. Wyn; “Transition and Survival: St. David and St. Davids Cathedral”, “, *St. David of Wales: Cult, Church and Nation*, Ed.: J. W. Evans, J. M. Wooding, Boydell Press, Woodbridge, 2007. 20-40.
- Ewert, Ulf Christian; Water, Public Hygiene and Fire control in Medieval Towns: Facing Collective Goods Problems while Ensuring the Quality of Life”, *Historical Social Research*, 32/4-122 (2007). 222-251.
- Fagan, Brian; *The Little Ice Age*, Basic Books, New York, 2000.
- Fagan, Garrett G.; “The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions”, *American Journal of Archeology*, 105/3 (July 2001). 403-426.
- Falkner, David E.; *The Mythology of the Night Sky*, Springer, 2020.

- Faure, Eric; "Did the Justinianic Plague Truly Reach Frankish Europe around 543 AD?", *Vox Patrum* 78 (2021). 427-466.
- Fesenmeier, Ludwig; "Linguistic Norm in Classical Grammar and Rhetoric", *Manual of Standardization in the Romance Languages*, Walter de Gruyter, Berlin, 2020. 63-106.
- Firnhaber-Baker, Justine; "The Social Constituency of the Jacquerie Revolt of 1358", *Speculum* 95/3, (July 2020). 689-715.
- Firnhaber-Baker, Justine; "The Eponymous Jacqueria: Making Revolt Mean Some Things", *Routledge History Handbook of Medieval Revolt*, Ed.: J. Firnhaber-Baker, D. Schoenaers, Routledge, Abingdon, 2016. https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/13550/Firnhaber_Baker_EponymousJacquerieP-REPUB_copy.pdf?sequence=1&isAllowed=y Erişim: 20.05.2022.
- Firnhaber-Baker, Justine; *The Jacquerie of 1358*, Oxford University Press, 2012.
- Fisher, D. J. V.; *The Anglo-Saxon Age*, Routledge, New York, 2014.
- Foot, Sarah; "Pentecost", *Untamed Gospel*, Canterbury Press, London, 2017.
- Forest, Danu; *The Magical Year*, Watkins, London, 2016.
- Forlenza, Suzanne; "Church Bell", <https://medievallondon.ace.fordham.edu/exhibits/show/medieval-london-objects/churchbell> Erişim: 25.01.2022.
- Fox, Michael; "Alcuin as Exile and Educator: vir undecumque doctissimus", *Latin Learning and English Lore*, vol. I, Ed.: K. O'Brien O'Keeffe, A. Orchard, University of Toronto Press, Toronto, 2005. 215-236.
- Fraga, Jose Carracedo; "Isidore of Seville as a Grammarian", *A Companion to Isidore of Seville*, Ed.: A. Fear, J. Wood, Brill, Leiden, 2020. 222-244.
- French, K. L.; *The Good Women of the Parish*, University of Pennsylvania Press, 2008.
- French, K. L.; "To Flee Them from Binding" Women in the Late Medieval English Parish", *The Journal of Interdisciplinary History*, 27/3 (1997). 387-412.
- French, R.; "Gentile da Foligno and the Via Medicorum" *The Light of Nature*, Ed.: J. D. North, J. J. Roche, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1985. 21-34.
- French, R.; *Canonical Medicine : Gentile da Foligno and Scholasticism*, Brill, 2001.
- Funk, Elizabeth Paling; "From Amsterdam to New Amsterdam: Washington Irving, the Dutch St. Nicholas, and the American Santa Claus", *Explorers, Fortunes & Love Letters: A Window on New Netherland*, Ed.: M. D. Shattuck, New Netherland Institute, New York, 2009. 102-115.
- Gaposchkin, Marianne Cecilia; *The Making of Saint Louis*, Cornell University Press, New York, 2008.
- Garrison, M., A. P. Orban, M. Mostert, Ed.; *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Brepols Publishers, Turnhout, 2013.
- Gartenhaus, Solomon, Arnold Tubis; "The Jewish Calendar-A Mix of Astronomy and Theology", *Shofar*, 25/2 (Winter 2007). 104-124.
- Geary, Patrick; *Language and Power in the Early Middle Ages*, Brandeis University Press, 2013.
- Geary, Patrick; "What Happened to Latin?", *Speculum*, 84/4 (October 2009). 859-873.

- Genç, Özlem; "Vebanın Yarım Bıraktığı Cümlesiyle Giovanni Villani", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*, Ed.: E. Akçiçek, F. Çakmak, Ş. Köse, A. Ç. Büke, Gece Kitaplığı, Ankara, 2021. 59-80.
- Genç, Özlem; *Birleşik Avrupa'nın Mimarı Şarlman ve Karolenj Rönesansı*, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2013. E-kitap: <https://talebe.com/kitap/birlesik-avrupanin-mimari-charlemagne-ve-karolenj-ronesansi/134508>
- Genç, Özlem; *Orta Çağ'ın İlk Laik Biyografisi Einhard, Vita Karoli Magni*, Gece Kitaplığı, 2016.
- Genç, Özlem; "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupasına Etkileri", *Tarih Okulu X* (Mayıs-Ağustos 2011). 123-150.
- George, Arthur; *The Mythology of America's Seasonal Holidays*, Palgrave Macmillan, 2020.
- Gibbons, Ann; "Goats, Bookworms, A Monk's Kiss: Biologists Reveal The Hidden History of Ancient Gospels". <https://www.science.org/content/article/goats-bookworms-monk-s-kiss-biologists-reveal-hidden-history-ancient-gospels> Erişim: 05.04.2022.
- Gies, Joseph, Frances Gies; *Life a Medieval Castle*, Harper&Row Publishers, 1979.
- Giovanni Boccaccio, *Decameron*, Çev.: Rekin Teksoy, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Glück, Helmut; "The History of German as a Foreign Language in Europe", *Language & History*, 57/1 (2014). 44-58.
- Godet-Calogeras, Jean-François; "The Rule of the Franciscan Third Order", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020. 343-365.
- Goffart, Water; "Old and New in Merovingian Taxation", *Past & Present*, 96 (August 1982). 7-21.
- Goldberg, Eric Joseph; *Struggle for Empire*, Cornell University Press, New York, 2006.
- Goldberg, P. J. P.; "Urban Identity and the Poll Taxes of 1377, 1379 and 1381", *The Economic History Review*, 43/2 (May 1990). 194-216.
- Gonzales, Ana Suarez; "Cistercian Scriptoria in the Twelfth and Thirteenth Centuries a Starting Point", *Culture and Society in Medieval Gallicia*, Ed.: James D'Emilio, Brill, Leiden, 2015. 765-811.
- Good, Jonathan; *The Cult of Saint George in Medieval England*, The Boydell, Press, Woodbridge, 2009.
- Goodland, Katherine; *Female Mourning in Medieval and Renaissance English Drama*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2005.
- Gottfried, Robert S.; *Black Death*, The Free Press, New York, 1983.
- Gökhan, İlyas; "İhşidiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2007). 255-269.
- Gökhan, İlyas; *Felaketler Çağı: Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022.
- Gönençgil, Barbaros, Güneyi Vural; "Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzl Çağı ve Sosyal Etkileri", *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2016, Ankara.10-25. http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2016/12/Int_semp_acilis2.pdf Erişim:26.02.2022.
- Gravett, Christopher; David Nicolle; *The Normans*, Osprey Publishing, 2006.
- Gravett, Christopher; *English Castles, 1200-1300*, Osprey Publishing, 2009.

- Gravett, Christopher; *Medieval Norman Castles (1) The British Isles 1066-1216*, Osprey Publishing, 2003.
- Gravett, Christopher; *Norman Stone Castles (2) Europe 950-1204*, Osprey Publishing, 2004.
- Gravett, Christopher; *The Castles of Edward I in Wales*, Osprey Publishing, 2007.
- Green, Dennis; "Writing in Latin and the Vernacular: The Case of Old High German", *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013. 227-238.
- Green, Louis; *Chronicle into History*, Cambridge University Press, Cambridge, 1972.
- Green, Michael; *St. Thomas Becket*, Gracewing, Herefordshire, 2004.
- Green, Monica; *The Trotula*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2001.
- Grieco, Holly J.; "The Rule of Saint Francis", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020. 283-314.
- Griffin, Miranda; "Animal Skins and the Reading Self in Medieval Latin and French Bestiaries", *The Futures of Medieval French: Essays in Honour of Sarah Kay*, Ed.: J. Gilbert, M. Griffin, D. S. Brewer, Cambridge, 2021. 281-282.
- Hampson, Robert Thomas; *Medii Aevi Kalendarium*, vol. II, Henry Kent Causton Publishers, London, 1841.
- Harper, Kyle; "Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking The Plague of c. 249-270 Described by Cyprian", *Journal of Roman Archaeology* 28 (2015). 223-260.
- Harrington, K. P.; *Medieval Latin*, The University of Chicago Press, Chicago, 2018.
- Hays, J. N.; *The Burdens of Disease*, Rutgers University Press, 2010.
- Header, H.; *Italy: A Short History*, Cambridge University Press, 2001.
- Hefferon, Kathleen; *Let Thy Food Be Thy Medicine*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Henish, Bridget Ann; *The Medieval Calendar Year*, The Pennsylvania State University Press, 1999.
- Henneman, John B.; "Taille", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995. 1701-1702.
- Henneman, John B.; "Prevot/Prevote", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995. 1428.
- Herlihy, David; *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, London, 1997.
- Herrera, Matthew D.; *Sanctus Bells*, Tixli i Scriptorium, California, 2004.
- Hexter, Ralph; "Location, Location, Location: Geography, Knowledge and the Creation of Medieval Latin Textual Communities", *The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*, Ed.: Ralph Hexter, David Townsend, Oxford University Press, Oxford, 2012. 192-214.
- Highfield, Roger; *Can Reindeer Fly? The Science of Christmas*, Phoenix, London, 2002.
- Hoenig, Sidney B.; "A Jewish Reaction to Calendar Reform: An Analysis of the Background and Issues of the Problem", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, 7/1 (Winter 1964-5). 5-26.
- Holcomb, Melanie; *Pen and Parchment Drawing in the Middle Ages*, Yale University Press, New Haven, 2009.

- Hopcroft, Rosemary; "Maintaining the Balance of Power: Taxation and Democracy in England and France, 1340-1688", *Sociological Perspectives*, 42/1 (Spring 1999). 69-95.
- Hornickova, Katerina; (ed.), "*Materials and Techniques of Manuscript Production*" <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame7.html> Erişim: 07.06.2022.
- Howatson, M. C.; *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çev.: Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Huddleston, Gilbert; "Scriptorium", *Catholic Encyclopedia*, vol. XIII, New York, 1912. 635
- Hudson, Alison; "*Bathtime for Monks*". <https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2018/03/bathtime-for-monks.html> Erişim: 02.08.2022.
- Huebner, Sabine R.; "The "Plague of Cyprian": A Revised View of the Origin and Spread of a 3rd-c. CE pandemic", *Journal of Roman Archaeology* 34 (2021). 151-174.
- Hull, Lise E.; *Britain's Medieval Castles*, Praeger, 2005.
- Iglesias-Fonseca, J. Antoni; "Books and Booksellers in the Cities of the Crown of Aragon: The Exemple of Barcelona", *Uses of the Written Word in Medieval Towns, Medieval Urban Literacy II*, Ed.: M. Mostert, A. Adamska, Brepols, 2014. 179-193.
- Ingram, Martin; "Who Killed Robin Hood? Transformations in Popular Culture", *The Elizabeth World*, Ed.: S. Doran, N. Jones, Routledge, New York, 2011. 461-481.
- Izbicki, Thomas M.; "Saint Dominic", *Key Figures in Medieval Europe*, Ed.: R. K. Emmerson, Routledge, New York, 2006. 176-178.
- J. Spielvogel, *Western Civilization*, Cengage Learning, 2009.
- Jackson, Jeanne L.; *Red Letters Days*, Stanley Thornes Ltd, 1995.
- Jacquot, D.; "Medical Scholasticism", *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*, Ed.: M. D. Grmek, B. Fantini, A. Shugaar, Harvard University Press, Cambridge, 1998. 197-240.
- James, Edwin Oliver; *Seasonal Feast and Festivals*, Barnes & Noble, New York, 1961.
- Janzen, Jenneka; "*Mark Their Words: Medieval Bookmarks*". <https://medievalfragments.wordpress.com/> Erişim: 08.03.2022.
- Jarrow, Gail; *A Medieval Castle*, KidHaven Press, 2005.
- Jeremy Edwards, "Bells", *Encyclopedia of Death and Dying*, Ed.: G. Howarth, O. Leaman, Routledge, New York, 2013. 49-50.
- Johnston, Ruth A.; *All Things Medieval*, vol. I, ABC-CLIO, California, 2011.
- Jones, Sarah Rees; *York: The Making of a City 1068-1350*, Oxford University Press, New York, 2013.
- Jordan, William Chester; "Prevot de Paris", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995. 1428.
- Kamm, Antony; *The Romans*, Taylor & Francis, 2003.
- Karaimamoğlu, Tolgahan; "Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkışı Süreci", *Vakanüvis*, 5/2 (Güz 2020). 723-731.
- Karakuş, Onur Sadık; "Doğu'dan Gelen Ölüm: Antoninus Vebası", *Toplumsal Tarih*, 296 (Ağustos 2018). 38-41.
- Kardong, Terence G.; *Benedict's Rule*, The Liturgical Press, Minnesota, 1996.
- Kaster, Robert A.; "Priscian", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, vol. II, Ed.: O. Nicholson, Oxford University Press, Oxford, 2018. 1231.

- Kauffmann, Martin; "Decoration and Illustration", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.43-67.
- Kearns, Amber Lynn; *A Plague in a Crisis: Differential Diagnosis of the Cyprian Plague and its Effects on the Roman Empire in the Third Century CE*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University of Arizona, 2018.
- Keil, Martha; "Business Success and Tax Debts: Jewish Women in Late Medieval Austrian Towns", http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_keil.pdf Erişim: 20.05.2022.
- Kelly, John; *The Great Mortality*, HarperCollins Publishers, New York, 2005.
- Kelly, N.; *The Medieval Realms*, Heinemann, Oxford, 1991.
- Kenney, Amanda; *The Sword of God: Plague and Episcopal Authority in the Late Antique West*, Yayınlanmamış Master Tezi, University of Missouri-Columbia, 2017.
- Kenyon, John R.; *The Medieval Castles of Wales*, University of Wales Press, 2011.
- Kerr, Julie; *Life in the Medieval Cloister*, Continuum Books, London, 2009.
- Keynes, Simon; "An Abbot, an Archbishop and the Viking Raid of 1006-7 and 1009-12", *Anglo-Saxon England*, 36 (2007). 151-220.
- Kılıç, Orhan; *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004.
- Knol, Egge; "For Daily Use and Special Moments: Material Culture in Frisia, AD 400-1100", *Frisians of the Early Middle Ages*, Ed.: J. Hines, N. IJssennagger-van der Pluijm, The Boydell Press, Woodbridge, 2021. 13-44.
- Knowles, Elizabeth; *The Oxford Dictionary of Phrase and Fable*, Oxford University Press, New York, 2006.
- Kowaleski, Maryanna; "Hundred Years' War Costs", *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, vol. I, Ed.: C. J. Rogers, Oxford University Press, Oxford, 2010. 281-282.
- Kömürücü, Aysel; *Hitit Krallığında Veba Salgını ve Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2019.
- Kurt, İsmail; "Bezlül-ma'un fî fadli't-ta'un Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı", *Akademik-Us, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (Haziran 2020). 103-114.
- Kurukavak, Esmâ; *1381 Köylü İsyanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2021.
- Kurz, Otto; *Sultan İçin Bir Saat*, Çev.: A. Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Kwakkel, Erik; <https://medievalbooks.nl/> Erişim:05.08.2022.
- Kwakkel, Erik; "Book Script", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.28-31.
- Kwakkel, Erik; "Doodling in the Middle Ages", <https://leidenmedievalistsblog.nl/articles/doodling-in-the-middle-ages> Erişim: 02.08.2022.
- Kwakkel, Erik; "Damaged Goods: A Photo Essay", *TXT*, S. 1, Academic Press, Leiden, 2016. 51-55.
- Kwakkel, Erik; "Words, Words, Words: Medieval Handwriting". <https://smarthistory.org/words-words-words-medieval-handwriting/> Erişim: 10.02.2022.

- Kwakkel, Erik; "Making Medieval Manuscripts". <https://brewminate.com/making-medieval-manuscripts/> Erişim: 08.07.2022.
- Lacey, Helen; "Petitioners for Royal Pardon", *Petitions and Strategies of Persuasion in the Middle Ages*, Ed.: T. W. Smith, H. Killick, York Medieval Press, Woodbridge, 2018. 40-63.
- Laske, Caroline; *Law, Language and Change*, Brill, Leiden, 2020.
- Laumonier, Lucie; "Medieval Working Women", <https://www.medievalists.net/2021/03/medieval-women-working/> Erişim: 15.05.2022.
- Le Goff, Jacques; *Orta Çağ Kahramanları*, Çev.: F. Ö. Pinard, YKY, İstanbul, 2010.
- Lee, H. W.; "The First of May: The International Labour Day", *Contemporary thought on Nineteenth Century Socialism*, Ed.: K. Morgan, Routledge, New York, 2021. 464-477.
- Leendertz, Lia; *The Almanac A Seasonal Guide to 2019*, Octopus Publishing, London, 2018.
- Lefebure, Leo D.; "Authority Violence and the Sacred at the Medieval Court", *Violence in Medieval Courtly Literature*, Ed.: Albrecht Classen, Routledge, Abingdon, 2004. 37-66.
- Leithart, Peter J.; "Henry V", *Omnibus II: Church Fathers Through the Reformation*, Ed.: D. Wilson, T. Fischer, Veritas Press, Pennsylvania, 2005. 417-426.
- Lemeneva, Elena; "The Structure of the Text of Medieval Manuscripts". <http://web.ceu.hu/medstud/manual/MMM/frame12.html> Erişim: 05.02.2022.
- Lepage, Jean-Denis G. G.; *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, McFarland & Company, London, 2002.
- Lingard, John; *A History of England*, vol. III, Eugene Cumiskey, Philadelphia, 1827.
- Livy, Janey; *Recipes for a Medieval Feast*, The Rosen Publishing Group, New York, 2007.
- Locher, Wolfgang Gerhard; "Max von Pettenkofer (1818-1901) as a Pioneer of Modern Hygiene and Preventive Medicine", *Environmental Health and Preventive Medicine* 12 (November 2007). 238-245.
- Logan, F. Donald; *A History of the Church in the Middle Ages*, Routledge, London, 2002.
- Lomax, Benjamin; *Bells and Bellringers*, H. J. Infield, London, 1879.
- Lozovsky, Natalia; "Intellectual Culture and Literary Practices", *A Companion to Ostrogothic Italy*, Ed.: J. J. Arnold, M. S. Bjornlie, K. Sessa, Brill, Leiden, 2016. 316-349.
- Lucas, Henry S.; "The Great European Famine of 1315-1316-1317", *Speculum*, 5/4 (October 1930). 343-377.
- Lunt, W. E.; "Financial System of Medieval Papacy in the Light of Recent Literature", *The Quarterly Journal of Economics*, 23/2 (February 1909). 273-295.
- Lunt, W. E.; "Papal Taxation in England in the Reign of Edward I", *The English Historical Review*, 30/119 (July 1915). 398-417.
- Lynch, Kathleen; "Dramatic Festivity of Batholomew Fair", *Medieval and Renaissance Drama in England*, vol. VIII, Ed.: J. L. Barroll, Associated University Presses, Cranbury, 1996. 128-145.
- Maag, Karin; *Worshipping with the Reformers*, InterVarsity Press, 2021.
- MacCarron, Máirín; *Bede and Time, Computus, Theology and History in the Early Medieval World*, Routledge, New York, 2020.

- Macey, Samuel L.; *Patriarchs of Time*, The University of Georgia Press, 2010.
- Mackintosh, Robin; *Augustine of Canterbury*, Canterbury Press, Canterbury, 2013.
- MacLeod, Iseabail, Terry Freedman; *Dictionary of First Names*, Wordsworth Editions Ltd., Hertfordshire, 1995.
- Maitland, Frederick W.; *Domesday Book and Beyond*, Outlook Verlag, Frankfurt, 2020.
- Mamedova, Roiala; *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018.
- Man, John; Saladin: *The Life, the Legend and the Islamic Empire*, Bantam Press, London.
- Mantello, F. A. C., A. G. Rigg, Ed.; *Medieval Latin*, The Catholic University of America Press, Washington, 1996.
- Marner, Dominic; *St. Cuthbert*, University of Toronto Press, Toronto, 2000.
- Mayer, Wendy, Pauline Allen; *John Chrysostom*, Routledge, London, 2000.
- McGrath, Mary Ann; "The Evolution, Transformation and Demise of a Ritual: The Case of May Day", *Contemporary Consumption Rituals*, Ed.: C.C. Otnes, T. M. Lowrey, Taylor & Francis, 2011. 83-98.
- McKinnon, James; "Bells", *Medieval France*, Ed.: W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Garland Publishing, 1995. 203-204.
- McNeill, William; *Plagues and Peoples*, Doubleday, 1977.
- Melville, Gert; "The Dominican Constitutiones", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020. 253-282.
- Merryweather, Frederick Somner; *Bibliomania in the Middle Ages*, Outlook Verlag GmbH, Frankfurt, 2020.
- Mesqui, Jean; *Savaşın Barışa Şatolar ve Kaleler*, YKY, İstanbul, 2014.
- Middleton, Neil; "Early Medieval Port Customs, tolls and Controls on Foreign Trade", *Early Medieval Europe*, 13/4 (2005). 313-358.
- Midtgaard, Magdalena L.; "Medieval Danish Binding", *Care and Conservation of Manuscripts 9: Preceedings of the Ninth International Seminar*, Ed.: Gillian Fellows-Jensen, Peter Springborg, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2006. 125-134.
- Modzelewski, Karol; *Barbarların Avrupası*, Çev.: Nedim Demirtaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- Monaghan, Patricia; *The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore*, Facts on File, New York, 2004.
- Mountz, Erin; *Kalendarium Kalendariorum: Formation of the Gregorian Calendar*, University of Wisconsin-Madison, 2003.
- Muchembled, Robert; *A History of Violence*, Çev.: J. Birrell, Polity Press, Cambridge, 2012.
- Muir, Lynette R.; "Extra-Liturgical Latin and Early Vernacular Drama, *The Medieval European Stage*, Ed.: W. Tydeman, Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 137-203.
- Nardo, Don; *The Medieval Castle*, Lucent Books, 1998.
- Newhouse, Amy; "The Mystery of the St. Sebastian Lazareth: Mapping Place-Names and Contagious Disease Hospitals in Sixteenth-Century Nuremberg", *Names and Naming in Early Modern Germany*, Ed. M. E. Plummer, J. F. Harrington, Berghahn Books, 2019. 125-148.

- Newton, Francis; *The Scriptorium and Library at Monte Cassino, 1058-1105*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Nicholas, David M.; *The Evolution of the Medieval World*, Routledge, London, 2014.
- Nichols, Aidan; "The Priory of the Dominicans in Cambridge", *Catholics in Cambridge*, Ed.: N. Rogers, Gracewing, Herefordshire, 2003. 277-286.
- Nikiforuk, Andrew; *Mahşerin Dört Atlısı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- Noble, Thomas; *Charlemagne and Louis the Pious*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2009.
- North, Thomas; *The Church Bells of Bedfordshire*, Elliot Stock, London, 1883.
- North, Thomas; *The Church Bells of the County and City of Lincoln*, Samuel Clarke, Leicester, 1882.
- Nothaft, Philipp; *Scandalous Error*, Oxford University Press, 2018.
- Oakes, Leigh; *Language and National Identity: Comparing France and Sweden*, John Benjamins Publishing, Amsterdam, 2001.
- Oliver, Lisi, Maria Mahoney; "Episcopal Anatomies of the Early Middle Ages", *Rhetorics of Bodily Disease and Health in Medieval and Early Modern England*, Ed.: J. C. Vaught, Ashgate Publishing, Burlington, 2010. 25-42.
- Olmert, Michael; *Kitchens, Smokehouses and Privies*, Cornell University Press, 2009.
- Orme, Nicholas; *Going to Church in Medieval England*, Yale University Press, New Heaven, 2021.
- Orme, Nicholas; *The Saints of Cornwall*, Oxford University Press, New York, 2000.
- Ormrod, W. Mark; "The English Monarch and the Promotion of Religion", *Religion and Politics in the Middle Ages*, Ed.: L. Körntgen, D. Waßenhoven, Walter de Gruyter, Berlin, 2013. 205-218.
- Overy, Joanne Filippone; "The Cost of Doing Scribal Business: Prices of Manuscript Books in England, 1300-1483", *Book History*, XI (2008). 1-32.
- Öner, Abdülkerim; "Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvas Vebası", *İstem*, 18/35 (2020). 145-168.
- Öyken, Ekin; "Fastı'nın Açtığı Pencereden Roma Takvimine Bakış", *Sosyoloji Dergisi*, 3/26 (2013/1). 191-212.
- Özdemir, Hikmet; *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, TTK, Ankara, 2005.
- Özdemir, M. Ali; "İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2 (2004). 173-192.
- Özden, Kemal, Mustafa Özmat; "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdealkent*, 12 (Nisan 2014). 60-87.
- Painter, Sidney; *The Reign of King John*, John Hopkins University Press, Maryland, 2019.
- Palmer, R.; *English Law in the Age of the Black Death*, UNC Press, 2001.
- Patterson, Keith C.; *The Flagellants of the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Their Rise and Decline*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Oklahoma State University, 1977. <https://shareok.org/bitstream/handle/11244/19148/Thesis-1977-P317f.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim: 05.04.2022.
- Pease, Arthur Stanley; "Notes on Some Uses of Bells among the Greeks and Romans", *Harvard Studies in Classical Philology*, 15 (1904). 29-59.

- Pedersen, O.; "Medieval Computus", *Gregorian Reform of The Calender Proceedings of the Vatican Conference to Commemorate Its 400th Anniversary, 1582-1982*, Ed.: G. V. Coyne, M. A. Hoskin, O. Pedersen, Vatican, 1983. 59-74.
- Pedrana, Cristina; "Il Liber de Balneis Burmi di Pietro da Tossignano", *Bollettino Storico Alta Valtellina*, N.16, Bormio, 2013. 123-143.
- Peters, S. T.; *The Black Death*, Marshall Cavendish, 2005.
- Pickering, F. P.; *The Calendar Pages of Medieval Service Books*, Reading Medieval Studies Monography No.1, 1980.
- Pilcher, James E.; *Chauliac and Mondeville*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 1895.
- Pirenne, Henri; *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Piton, Camille; *Histoire de Paris*, J. Rothschild, Paris, 1891.
- Poole, Reginald L.; *Medieval Reckonings of Time*, Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1918.
- Porter, David W.; *Excerptiones de Prisciano*, D. S. Brewer, Cambridge, 2002.
- Postan, Michael; *The Medieval Economy and Society*, University of California Press, California, 1972.
- Postan, Michael; *Medieval Trade and Finance*, Cambridge University Press, 1978.
- Pounds, N. J. G.; *An Economic History of Medieval Europe*, Routledge, London, 1994.
- Prat, Jordi Gomez i, Sheila MF Mendonça de Souza; "Prehistoric Tuberculosis in America: Adding Comments to a Literature Review", *Paleoparasitology in the Old and New World*, Mem. Inst. Oswaldo Cruz 98 (suppl 1), January 2003. <https://www.scielo.br/j/mioc/a/CTnNdm7yYXrXC9yRvwTfsp/?lang=en> <https://doi.org/10.1590/S0074-02762003000900023> Erişim: 26.01.2022.
- Priester, Ann; "Bell Towers and Building Workshops in Medieval Rome", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 52/2 (1993). 199-220.
- Prince, John; *A Wreath for St. Crispin*, Bela Marsh, Boston, 1848.
- Publius Ovidius Naso, *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*, Çev.: Asuman Coşkun Abuagla, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Pulliam, Roscoe; "Taxation in the Roman State", *The Classical Journal*, 19/9 (June 1924). 545-553.
- Purcell, William Michael; *Ars Poetriae: Rhetorical and Grammatical Invention at the Margin of Literacy*, University of South Carolina Press, South Carolina, 1996.
- Putter, Ad; "In Search of Lost Time: Missing Days in Sir Cleges and Sir Gawain and the Green Knight", *Time in the Medieval World*, Ed.: C. Humprey, W. M. Ormrod, York Medieval Press, York, 2001. 119-136.
- Rebeck, David P.; *Holy Words*, CSS Publishing, Ohio, 1997.
- Rech, Regis; "Hugh of St. Victor", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, vol.II, Ed.: G. Dunphy, Brill, Leiden, 2010. 817-818.
- Reid, Struan; *Castle Life*, Raintree Steck-Vaughn Publishers, Texas, 1999.
- Retsö, Dag, Johan Söderberg; "The Late-Medieval Crisis Quantified", *Scandinavian Journal of History*, 40/1 (2015). 1-24.

- Reynhout, Lucian; "Stages in Manuscripts Production", *The Oxford Handbook of Latin Paleography*, Ed.: F. Coulson, R. Babcock, Oxford University Press, New York, 2020. 581-610.
- Riche, Pierre; *The Carolingians*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993.
- Richter, Michael; "Trace Elements of Obliterated Vernacular in Latin Text", *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013. 1-10.
- Richter, Michael; *Studies in Medieval Language and Culture*, Four Courts Press, 1995.
- Rickword, George; "Taxations of Colchester, AD 1296 and 1301", *Transactions Essex Archaeological Society*, vol. IX, part II, Colchester, 1906. 145-154.
- Riddle, Joseph Esmond; *A Manual of Christian Antiquities*, John W. Parker, London, 1839.
- Ridyard, Susan J.; *The Royal Saints of Anglo-Saxon England*, Cambridge University Press, 1988.
- Rieder, Paula; *On the Purification of Women*, Palgrave Macmillan, New York, 2006.
- Riley-Smith, Jonathan; *The Crusades*, second edition, Yale University Press, New Heaven.
- Rios, Alicia; "Day of the Dead", *The Oxford Companion to Sugar and Sweets*, Ed.: D. Goldstein, Oxford University Press, 2015. 209-210.
- Roberts, J. M.; *Avrupa Tarihi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Roberts, Russell; *In Elizabeth England*, Mitchell Lane Publishers, 2010.
- Robinson, Robert; *The History of Baptism*, Couchman and Fry, London, 1790.
- Rogers, G. M.; "The Crisis of the Third Century AD", *Belleten*, 52/205 (Aralık 1998). 1509-1526.
- Rose, Els; "Liturgical Latin in Early Medieval Gaul", *Spoken and Written Language, Relations between Latin and the Vernacular Languages in the Earlier Middle Ages*, Ed.: M. Garrison, A. P. Orban, M. Mostert, Brepols Publishers, Turnhout, 2013. 303-314.
- Rose, Susan; *The Wine Trade in Medieval Europe, 1000-1500*, Continuum, London, 2011.
- Rosser-Owen, Miriam; *Articulating the Hijaba: Cultural Patronage and Political Legitimacy in al-Andalus*, Brill, 2021.
- Römer, Cornelia; "The Papyrus Roll in Egypt, Greece and Rome", *Companion to the History of the Book*, 2nd Edition, Ed. S. Eliot, J. Rose, John Wiley & Sons Ltd., West Sussex, 2020. 191-202.
- Rubin, Miri; *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Rudy, Kathryn M.; "Dirty Books: Quantifying Patterns of Use in Medieval Manuscripts Using a Densitometer", *JHNA* 2/1-2 (2010). 1-26.
- Ruff, Carin; "Latin as an Acquired Language", *The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*, Ed.: R. Hexter, D. Townsend, Oxford University Press, 2012. 47-62.
- Runciman, Steven; *Haçlı Seferleri Tarihi I*, Çev.: Fikret İşıltan, TTK, Ankara, 1998.
- Rust, Martha Dana; *Imaginary Worlds in Medieval Books*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.

- Safran, Linda; *The Medieval Salento*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2014.
- Sağlam, Demet; "Parşömenin Tarihçesi ve Geleneksel Yapım Tekniği", *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri*, Bergama, 2019.244-254.
- Salmon, John; "St. Christopher in English Medieval Art and Life", *Journal of the British Archaeological Association*, 41/1 (1936). 76-109.
- Salonen, Kirsii; *Papal Justice in the Late Middle Ages*, Routledge, London, 2016.
- Saltztein, Jennifer; *The Refrain and the Rise of the Vernacular in Medieval Franch Music and Poetry*, D. S. Brewer, Cambridge, 2013.
- Salvestrini, Francesco; "Giovanni Villani and the Aetiological Myth of Tuscan Cities", *The Medieval Chronicle II*, Ed.: E. Kooper, Amsterdam/New York, 2002. 199-211. <http://www.rmoa.unina.it/1760/1/RM-Salvestrini-Chronicle.pdf> Erişim: 05.08.2022
- Santoni-Rugiu, Paolo, Philip J. Sykes; *A History of Plastic Surgery*, Springer, New York, 2007.
- Sarıbaş, Serap; "Geçmişten Günümüze Veba Hastalığı ve Kolektif Bilinç: "Çağımızın Vebası" Söyleminin Kökenleri", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6/42 (2019). 2470-2485.
- Sarıtaş, Duygu Özer; *Cumhuriyet Dönemi Roma Vergi Sistemi*, On İki Levha Yayıncılık, 2012.
- Sataloff, Robert T.; *Treatment of Voice Disorders*, 2nd edition, Plural Publishing, San Diego, 2017.
- Sayar, Mustafa Hamdi; "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde MS 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın", *Tarih Dergisi*, 71 (2020/1). 15-28.
- Scheil, Andrew; "Alcuin of York", *The Rise of the Medieval World*, Ed.: J. K. Schulman, Greenwood Press, Westport, 2002. 18-19.
- Schevill, Ferdinand; *Medieval and Renaissance Florence*, vol.I, Harper & Row Publishers, New York, 1963.
- Schlam, C. C.; "Graduation Speeches of Gentile da Foligno", *Mediaeval Studies*, 40 (1978). 96-119.
- Schlegel, Silvia; "Festive Vessels or Everyday Fonts? New Considerations on the Liturgical Functions of Medieval Baptismal Fonts in Germany", *The Visual Culture of Baptism in the Middle Ages*, Ed.: H. M. Sonne de Torrens, M. A. Torrens, Routledge, New York, 2016. 129-147.
- Serdar, Murat; "İbn Sina ve El-Kanun Fi't-Tıbb Eserinin Orta Çağ Avrupası Tıp Fakülteleri Ders Müfredatlarına Tesiri", *USAD*, 12 (Bahar 2020). 71-100.
- Serdar, Murat; Orta Çağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 (2014). 100-110.
- Serjeantson, Dale; "Goose Husbandry in Medieval England, and the problem of ageing goose bones", *Acta Zoologica Cracoviensia* 45 (November 2002). 39-54.
- Sevim, Ali; "İbnü'l-Cevzi'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Belgeler*, 26/30 (2005). 1-84.
- Shailor, Barbara A; *The Medieval Book*, University of Toronto Press, Toronto, 1991.
- Sharpley, G.D.A.; *Essential Latin: The Language and Life of Ancient Rome*, Routledge, London, 2000.

- Shoemaker, Stephen J.; *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Short, Ian; "On Bilingualism in Anglo-Norman England", *Romance Philology*, 33/4 (May 1980). 467-479.
- Simpson, Christopher J.; "Tintinnabulum and Thermae: A note on Martial, Ep. XIV, 163", *Latomus*, 66/1 (2007). 114-119.
- Siraisi, N. G.; *Medieval & Early Renaissance Medicine*, The University of Chicago Press, 1990.
- Slivinski, Al, Nathan Sussman; "Tax Administration and Compliance: Evidence from Medieval Paris" <https://cepr.org/sites/default/files/taxation%20in%20Paris%20June14draft2nathanA6.pdf> Erişim:17.05.2022.
- Slivinski, Al, Nathan Sussman; "Taxation Mechanism and Growth, in Medieval Paris" 12-13. https://www.researchgate.net/publication/266370245_Taxation_Mechanisms_and_Growth_in_Medieval_Paris Erişim: 18.05.2022.
- Slocum, Kay Brainerd; *Liturgies in Honour of Thomas Becket*, University of Toronto Press, Toronto, 2004.
- Small, Graeme; *Late Medieval France*, Macmillan, Hampshire, 2009.
- Smith, A. G.; *The Medieval Castle*, Dover Publications, New York, 2002.
- Smith, Kendall A.; "Louis Pasteur, the Father of Immunology?", *Frontiers in Immunology*, 3 (April 2012). <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fimmu.2012.00068/full> Erişim:30.01.2021.
- Smith, Sebastian Bach; *Elements of Ecclesiastical Law*, vol. I. Ecclesiastical Persons, Benziger Brothers, New York, 1893.
- Smith, Virginia S.; *Clean: A History of Personal Hygiene and Purity*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Sohn, Andreas; "Colleges and University of Paris, Professors and Students, Religion and Politics: Some Remarks on the History of Europe in the Late Middle Ages (Thirteenth to Fifteenth Centuries)", *Early Modern Universities*, vol. 31, Ed.: A.S. Goeing, G. Parry, M. Feingold, Brill, Leiden, 2011. 17-42.
- Söhrman, Ingmar; "What is Visigothic and What is Frankish in Medieval and Later Spanish?", *Early Germanic Languages in Contact*, Ed.: J. O. Askedal, H. F. Nielsen, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2015. 125-136.
- Spiegel, Gabriel; "The Cult of St. Denis and Capetian Kingship", *Saints and Their Cults*, Ed.: S. Wilson, Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 141-168.
- Squatriti, Paolo; *Water and Society in Early Medieval Italy AD 400-1000*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Starr, Melvin; *The Unquiet Bones*, Lion Fiction, Oxford, 2008.
- Stasavage, David; *States of Credit*, Princeton University Press, New Jersey, 2011.
- Staunton, Michael; *The Lives of Thomas Becket*, Manchester University Press, Manchester, 2001.
- Stein, Armin; *Catharine von Bora, The Wife of Martin Luther*, Çev.: M. Drisler, Pastor Wenner, New York, 1881.
- Steiner, Emily; *Documentary Culture and the Making of Medieval English Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

- Stern, Sacha, Ed.; *Calendars in the Making*, Brill, Leiden, 2021. 11-21.
- Stieber, Joachim W.; *Pope Eugenius IV the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire*, Brill, Leiden, 1978.
- Stump, Phillip H., "The Reform of Papal Taxation at the Council of Constance (1414-1418)", *Speculum*, 64/1 (Jan.1989). 69-105.
- Sudhoff, Karl; "Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemia des "schwarzen Todes" 1348. IV. Italienische des 14. Jahrhunderts", *Archiv für Geschichte der Medizin*, (Dezember 1911), Bd. 5, H. 4/5, Franz Steiner Verlag. <https://www.jstor.org/stable/20772957> Erişim: 06.08.2022.
- Sudhoff, Karl; "Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemia des "schwarzen Todes" 1348. III. Aus Niederdeutschland, Frankreich und England", *Archiv für Geschichte der Medizin*, (Juni 1911), Bd. 5, H. 1/2, Franz Steiner Verlag. <https://www.jstor.org/stable/20772938> Erişim:06.08.2022.
- Suggett, Helen; "The Use of French in England in The Later Middle Ages", *Transactions of the Royal Historical Society*, 28 (1946). 61-83.
- Sutera, Judith; *St. Benedict's Rule*, Liturgical Press, Minnesota, 2021.
- Sweeney, Sylvania A.; *An Ecofeminist Perspective on Ash Wednesday and Lent*, Peter Lang Publishing, New York, 2010.
- Sweet, Christopher; "Richard the Raker", *Encyclopedia of Consumption and Waste*, vol. I, Ed.: C. A. Zimring, W. L. Rathje, Sage Publications, 2012. 757-758.
- Symons, Dom Thomas; "The Regularis Concordia", *The Downside Review*, 40/1 (1922). 15-30.
- Şenol, Hüseyin Fırat; *İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Tagliaferre, Lewis; *Theofatalism*, iUniverse, Bloomington, 2013.
- Talafous, Don; *Homilies for Weekdays*, Liturgical Press, Minnesota, 2009.
- Tandoğan, Recai; "Roma Dönemi Erkek Kıyafetlerine Bakış" https://www.academia.edu/25229533/Roma_D%C3%B6nemi_Erkek_K%C4%B1yafetleri Erişim:02.08.2022.
- Taylor, Daniel J.; "Priscian's Pedagogy", *History of Linguistics 2005*, Ed.: Douglas A. Kibbee, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2007. 80-88.
- Teasdale, Matthew D., Sarah Fiddymont, Jiri Vnoucek, Valeria Mattiangeli, Camilla Speller, Annelise Binois, Martin Carver, Catherine Dand, Timothy P. Newfield, Christopher C. Webb, Daniel G. Bradley, Matthew J. Collins; "The York Gospels: A One Thousand Year Biological Palimpsest", *Royal Society Open Science*, 4/10 (2017). <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5666278/> Erişim:05.04.2022.
- Teeuwen, Mariken; "Practices of Appropriation: Writing in the Margin", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 139-156.
- Teeuwen, Mariken; "The Study of Martianus Capella's *De Nuptiis* in Ninth Century", *Learned Antiquity*, Ed.: A. MacDonald, M. W. Twomey, G. J. Rei ink, Peeters, Leuven, 2003. 185-194.
- Thompson, Sue Ellen; *Holiday Symbols and Customs*, Omnigraphics, 2009.

- Thomson, Rodney; "Scribes and Scriptoria", *The European Book in the Twelfth Century*, Ed.: Erik Kwakkel, Rodney Thomson, Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 68-84.
- Thorndike, Lynn; *History of Magic and Experimental Science*, vol.3, Columbia University Press, 1934.
- Tilley, Arthur Augustus; *Medieval France*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Timio, Mario; "Gentile da Foligno, a Pioneer of Cardioneurology: Commentary on Carmina de urinarum iudicii and De pulsibus", *American Journal of Nephrology*, 19/2 (1999). 189-192.
- Titow, J. Z.; *English Rural Society, 1200-1350*, Routledge, New York, 2018.
- Tomic, Zlata Blazina, Vesna Blazina; *Expelling the Plague*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2015.
- Treharne, Elaine; *Perceptions of Medieval Manuscripts*, Oxford University Press, Oxford, 2021.
- Tschen-Emmons, James B.; *Artifacts from Medieval Europe*, ABC-CLIO, 2015.
- Tuchman, Barbara W.; *A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century*, The Random House Publishing Group, New York, 1978.
- Tuleja, Tad; "Trick or Treat: Pre-Texts and Contexts", *Halloween and Other Festivals of Death and Life*, Ed. J. Santino, The University of Tennessee Press, Knoxville, 1994. 82-102.
- Turan, Olcay; "Thukydides'in Aktarımına Göre Atine Salgını ın Gerçek Etkileri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/2 (Ağustos 2018). 89-108.
- Tyerman, Christopher; *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır?*, Çev.: M. Çaylı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.
- Uçar, İlyas; "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (Eylül 2017). 196-218.
- Uçar, İlyas; *Amvas Vebası*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2020.
- Van Geest, Paul; "The Rule of Saint Augustine", *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Ed.: K. Pansters, Brill, Leiden, 2020. 127-154.
- Van Nieuvelt Pattillo, Hendrik; *The Black Death and The End of the Medieval Society*, 2020.
- Varlık, Nükhet; "İstanbul'da Veba Salgınları", Çev.: A. Aydoğan, *Büyük İstanbul Tarihi*, Ed.: A. Bilgin, İstanbul, 2015. 146-151.
- Varlık, Nükhet; "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih* 296 (Ağustos 2018). 30-36.
- Villing, Alexandra; "For whom did the bell toll in ancient Greece? Archaic and Classical Greek bells at Sparta and beyond", *The Annual of the British School at Athens*, 97, (November 2002). 223-295.
- Vitolo, Giovanni; "Köylü İsyanları", *Orta Çağ: Şatolar-Tüccarlar-Şairler*, Ed.: Um. Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2015. 83-86.
- Vitruvius, *Mimarlık Üzerine*, Çev.: Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, 5. Basım, İstanbul, 2020.

- Vohringer, Nicola; *Chanting Nuns, Chiming Bells: Sound in Late Medieval Mystical Literature and Devotional Culture*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Toronto University, 2017.
- Von Rummel, Philipp; "Settlement and Taxes : The Vandals in North Africa", *Between Taxation and Rent Fiscal Problems from Late Antiquity to Early Middle Ages*, Ed.: P. C. Diaz, I. M. Viso, Edpuglia, Bari, 2011. 23-37.
- Walcott, Mackenzie E. C.; *Sacred Archaeology*, L. Reeve and Co., London, 1868.
- Wallis, F.; *Medieval Medicine*, University of Toronto Press, 2010.
- Wallis, Wilson D.; *The Early Sociology of Culture, Culture & Progress*, Vol. 8, Ed.: Kenneth Thompson, Routledge, New York, 2003.
- Walsh, Christine; *The Cult of St. Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*, Ashgate Publishing, Hampshire, 2007.
- Walters, H. B.; *Church Bells of England*, Oxford University Press, London, 1912.
- Ware, R. Dean; "Medieval Chronology", *Medieval Studies*, Ed.: James M. Powell, 2nd Edition, Syracuse University Press, Syracuse, 1992. 213-238.
- Warner, Philip; *The Medieval Castle*, Barnes & Noble, 1993.
- Watkins, Carl; *The Undiscovered Country: Journeys Among the Dead*, The Bodley Head, London, 2013.
- Waugh, W. T., *A History of Europe*, Routledge, New York, 1932.
- Weakland, John E.; "Administrative and Fiscal Centralization under Pope John XXII, 1316-1334", *The Catholic Historical Review*, 54/2 (July 1968). 285-310.
- Webster, Paul; "Introduction. The Cult of St. Thomas Becket: An Historiographical Pilgrimage", *The Cult of St Thomas Becket in the Plantagenet World*, Ed.: P. Webster, Marie-Pierre Gelin, The Boydell Press, Woodbridge, 2016. 1-24.
- Weir, George; *Historical and Descriptive Sketches of the Town and Soke of Horncastle in the County of Lincoln*, Sherwood, London, 1822.
- Werner, Paul; *Vellum Preparation*, Orange Press, 2000.
- Wheatley, Abigail; *The Idea of the Castle in Medieval England*, York Medieval Press, York, 2004.
- White, Andrew Dickson; "New Chapters in the Warfare of Science XIII. From Fetish to Hygiene", *Popular Science*, 39 (August 1891). 433-444.
- Wiecek, Roger S.; *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*, G. Braziller, 2001.
- Williams, Brian; *Life in a Medieval Castle*, Pitkin Publishing, Gloucestershire, 2013.
- Williams, Edward; *The Bells of Russia*, Princeton University Press, Princeton, 1985.
- Winkler, Emily Anne; *Royal Responsibility in Anglo-Norman Historical Writing*, Oxford University Press, New York, 2017.
- Winter, Irene; *A Decorated Breastplate From Hasanlu, Iran*, The University Museum, Philadelphia, 1980.
- Wonning, Paul R.; *Shory History of Libraries, Printing and Language*, Ripley County Edition, Mossy Feet Books, 2019.
- Wood, Diana; *Medieval Economic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

- Wray, Shona Kelly; "Will-Making among the General Populace of Bologna during 1348", *Graph*, 2001. <https://chnm.gmu.edu/cyh/teaching-modules/167%3Fsection=primarysources&source=184.html> Erişim: 05.08.2022.
- Wray, S. K.; *Communities and Crisis*, Brill, 2009.
- Wright, Craig; "The Palm Sunday Procession in Medieval Chartres", *The Divine Office in the Latin Middle Ages*, Ed.: M. E. Fassier, R. A. Baltzer, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Wright, Craig; "The Cult of St. Denis and Capetian Kingship", *Saints and Their Cults*, Ed.: S. Wilson, Cambridge University Press, Cambridge, 1983. 344-358.
- Wright, Craig; *Music and Ceremony at Notre Dame of Paris, 500-1500*, Cambridge University Press, New York, 1989.
- Yıldırım, Nuran, Hakan Ertin; "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25/1 (Ocak 2020). 85-101.
- Yıldırım, Nuran; "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed.: S. Öztürk, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul, 2010. 109-184.
- Yıldız, Nuray; "Eskiçağda Yazı Malzemesi Olarak Kullanılan Parşömen", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1989). 325-364.
- Yıldız, Nuray; "Antikçağda Bergama'nın Kültür Aktarımındaki Rolü ve Kitabın Oluşmasında Parşömenin Önemi", *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bildirileri*, Bergama, 2019.314-334.
- Yiğit, Turgut; "Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29 (1996). 233-245.
- Yolun, Murat; *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman, 2012.
- Youngerman, Barry; *Pandemics and Global Health*, Infobase Publishing, New York, 2008.
- Zacharias, Kristen; "Dionysius Exiguus", *The Middle Ages*, vol. II, Ed.: F. N. Magill, Routledge, London, 1998. 298-300.
- Zetzel, James E. G.; *Critics, Compilers and Commentators*, Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Zhang, Sarah; "Sampling DNA From a 1000-Year-Old Illuminated Manuscript", <https://www.theatlantic.com/science/archive/2017/08/the-secret-life-of-illuminated-manuscripts-as-told-in-dna/536172/> Erişim: 05.04.2022.

DİZİN

- A**
Aachen 110, 218
Advent 178
Alcuin 84, 110, 111, 281, 291
Almanca 74, 75, 77, 81, 89, 92
Altın 30, 31, 107
Ammianus Marcellinus 240, 275
Anglo-Norman 71, 88, 211, 292, 295
Anglosakson 82, 88, 102, 110, 122, 146, 153, 157, 169
Antik Çağ 17, 21, 46, 80, 83, 237
Antik Roma 8, 69, 90, 93, 94, 162, 200, 235, 275
Antik Yunan 93, 235
Antoninus Salgını 240
Asur 199, 238
Atina salgını 239
Augustinus 43, 44, 165, 171, 180, 275
Avignon 252, 253
Ayraç 59, 60, 61
Aziz 21, 34, 44, 49, 51, 52, 73, 81, 84, 98, 101, 111, 121, 132, 134, 140, 149, 155, 156, 157, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 201, 205, 210, 212, 213, 216, 217, 218, 250, 261
B
Balmumu 13, 19, 115, 131
Barbar 241
Becchini 254
Bede 82, 100, 110, 111, 149, 157, 161, 201, 209, 219, 277, 278, 286
Benedikten 66, 157, 210, 216, 218
Bergama 18, 19, 20, 241, 279, 291, 296
Bretonya 204
Burgonya 86
Büyük Perhiz 110, 149, 150, 155, 156, 159, 204, 209, 252
C
Cadılar Bayramı 145, 150, 173, 174, 175
Caesar 95, 96
Campana 203
Canterbury 72, 164, 165, 166, 168, 182, 183, 210, 211, 219, 276, 281, 287
Castellan 194
Catchword 33
Cenaze 208
Chauliaci Guy 253
Ciltleme 32, 33
Cistercian 21, 31, 87, 170, 172, 275, 276, 282
Cluny 86, 87, 175, 219
Compostela 168, 169, 213, 278
Computus 99, 100, 103, 111, 276, 286, 289
Consilium 264, 266, 268, 273
Curfew 207
Cyprian 242, 283, 284, 285

Ç

Çocuk piskopos 182

D

Danegeld 113, 128, 129, 274

Decimae 132

Denarius 43, 44, 120, 126, 134, 135, 189

Deri 51, 56

Dindar Louis 86, 140, 141

Diş temizliği 226

Domesday Book 122, 287

Dominiken 72, 170

Domuz 31

Düğün 145

E

Einhart 4, 70, 110, 111, 161, 218, 282

Ekmek-Şarap Ayini 42, 64, 74, 159, 167, 205

Endemik 234

Epifani 108, 143, 152, 153

Erken Orta Çağ 4, 14, 15, 16, 42, 51, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 88, 103, 111, 131, 136, 159, 193, 196, 216, 243

Eski Ahit 64, 97, 251, 252

Eski Çağ 8, 18, 241

F

Feodalizm 130, 257, 259

Festival 93, 94, 95, 98, 144, 145, 146

Flagellant 235, 254

Floransa 20, 159, 254, 258, 268, 269, 270

Folignolu Gentile 8, 261

Fouage 125

Frank 70, 77, 84, 134, 137, 138, 141, 172, 279

Frankia 15, 76, 84

Fransa 15, 28, 60, 63, 76, 80, 81, 84, 90, 101, 104, 114, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 154, 168, 169, 170, 173, 179, 182, 192, 208, 217, 248, 249, 250, 253, 257, 258

Fransızca 28, 71, 74, 76, 78, 80, 81, 88, 90, 92, 191

Fransiskan 72, 170

G

Gabelle 114, 131

Galen Salgını 241

Gardrobe 190

Geç Orta Çağ 15, 28, 54, 75, 79, 81, 88, 89, 107, 109, 114, 145, 159, 160, 163, 187, 220, 262

Germ 137, 138, 273

Germen 15, 16, 19, 70, 72, 75, 77, 84, 137, 182, 249

Giovanni Villani 8, 268, 269, 270, 279, 282, 291

Gong farmer 190

Gotik 39, 40, 53, 56, 202

Gramer 81, 82, 84

Gümüş 43, 117, 212

H

Haçlı Seferleri 11, 113, 115, 132, 220, 234, 235, 290

Hamam 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 229

Hedonist 254

Hıristiyan 64, 72, 73, 80, 82, 97, 108, 110, 144, 148, 149, 154, 161, 165, 166, 167, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 190, 202, 209, 212, 213, 214, 218, 229

Hırsız 31

Hijyen 226, 230, 235, 260

Hitit 238, 277, 285, 296

Hız. İsa 91, 97, 98, 99, 104, 108, 143, 148, 153, 154, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 169, 171, 178, 181, 250, 252, 255

Hız. Meryem 104, 106, 143, 144, 154, 158, 170, 171, 207

Hız. Muhammed 236, 251

I

Idus 102, 108

İ

İbn Sina 236, 262, 264, 291

İbranice 73, 88

İncil 42, 44, 64, 73, 74, 81, 82, 167

İngilizce 71, 75, 76, 78, 80, 88, 89, 92, 94, 126, 143, 165, 175

İngiltere 30, 43, 51, 54, 56, 71, 72, 76, 80, 81, 88, 90, 104, 110, 113, 117, 119, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 153, 157, 158, 160, 163, 166, 168, 173, 177, 182, 183, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 203, 208, 210, 211, 218, 220, 227, 248

İznik Konsili 98

J

Jacqueire 248

Jülyen takvimi 95, 96, 112

Jüri 120

Jüstinyen 242

K

Kalendae 94, 103

Karantina 233, 251, 252, 284

Kara ölüm 231, 239, 247

Karolenj 4, 12, 39, 73, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 110, 201, 217, 282

Kastilya 76, 170, 214

Katolik 112, 167, 168, 171, 205

Kavimler Göçü 15

Keşiş 21, 27, 30, 31, 42, 49, 55, 66, 86, 88, 104, 111, 140, 168, 182, 202, 210, 211, 216, 217, 218, 219, 254

Kısaltma 90

Kilise 74, 143, 144, 151, 158, 171, 174, 176, 178, 204, 211, 215, 217, 250

Kirtag 144

Kodeks 17, 19

Konstantinopolis 79, 97, 98, 103, 179, 239, 243

Köylü İsyanı 118, 135, 206, 249, 258, 285

Kudüs 158, 160, 166, 181

Kül Çarşambası 156

Küvet 223, 224, 226, 229

L

Lağım 221, 227

Laik 4, 161, 282

Lammas 144, 169

Latince 12, 14, 23, 28, 49, 50, 53, 60, 64, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 94, 95, 99, 101, 124, 126, 132, 137, 150, 155, 186, 187, 190, 202, 204, 207, 211, 212, 218, 221, 263, 265, 266

Liber de Balneis Burmi 220, 221, 289

Litürji 42, 66, 95, 97, 100, 108, 109, 158, 178

Livre 118, 126

Lombard 114, 136, 137

Lonca 29, 114, 118, 168, 178, 179, 220, 225, 258

Lunellum 24

M

Maltote 126

Manastır 44, 218

Marcus Aurelius 240, 241, 242, 291

Maypole 164

Merkezi/Yüksek Orta Çağ 11, 14, 54

Merovenj 110, 139, 141, 173

Mezmur 212

Mezopotamya 238

Mısır 18, 22, 104, 111, 199, 201, 238, 239, 243, 277

Miazma 233

Minyatür 19, 43

Mum 150, 154, 160

Mürekkep 25

Müstensih 25

N

Noel 66, 102, 108, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 158, 178, 179, 180, 181, 182, 204, 278

Nola 203

Norman 71, 80, 88, 122, 128, 129, 157,
182, 185, 186, 187, 194, 207, 211,
274, 279, 283, 292, 295

Nuova Cronica 269

O

Ondalık vergi 114

Ortodoks 96, 153, 160

P

Pagan 172, 175, 277

Palmiye Pazarı 156, 158, 160

Papa 73, 95, 112, 125, 132, 144, 148,
164, 168, 175, 213, 217, 252, 255,
256

Papirüs 17

Parşömen 18, 19, 20, 21, 24, 25, 32, 36,
43, 279, 296

Paskalya 95, 98, 99, 100, 101, 102, 104,
107, 109, 110, 143, 145, 146, 147,
149, 151, 152, 155, 158, 159, 160,
161, 165, 166, 175, 176, 204, 216, 219

Penna 24

Pentecost 102, 104, 165, 166, 281

Pregotik 40

Prevot 124, 125, 283, 284

Privates 218

Prokopius 243

R

Regularis Concordia 218, 219, 273, 293

Ren Nehri 12

Roma 8, 12, 13, 15, 16, 19, 20, 30, 60,
69, 70, 73, 74, 80, 83, 84, 85, 90, 91,
93, 94, 96, 97, 98, 102, 103, 105,
107, 108, 110, 111, 112, 126, 132,
135, 136, 137, 139, 148, 158, 162,
163, 164, 165, 169, 171, 172, 173,
175, 178, 179, 180, 181, 182, 183,
200, 201, 203, 204, 211, 213, 215,
217, 218, 220, 224, 235, 240, 241,
242, 249, 250, 269, 275, 288, 289,
291, 293

Roma İmparatorluğu 12, 15, 19, 20, 30,
69, 97, 175, 181, 182, 215, 242

Ruhban sınıf 64, 85, 117

Rulo 17, 19, 54, 55, 89, 124

S

Saat 111, 112, 285

Sabun 224, 225, 226

Saturnalia 148

Scalprum

Scriptorium 21, 32, 67, 205, 278, 283,
284, 288

Scutage 127, 280

Selahattin vergisi 115, 123, 130

Serf 127, 141, 150, 151, 185,

Sevgililer Günü 145, 149, 150, 155

Sirke 140, 226, 241, 250, 252, 265,
267,

Solidus 43, 44, 119, 120, 126, 135

Süsleme 29, 30

Ş

Şarlman 4, 39, 70, 77, 83, 84, 85, 86,
109, 110, 111, 134, 140, 161, 185,
201, 206, 213, 218, 282

Şato 185, 187, 188

Şiddet 12

T

Taille 126, 283

Takvim 101

Tereyağı 113, 117

Tıp 234, 236, 239, 291, 296

Tintinnabulum 200, 292

Tourslu Gregory 70, 111, 136, 138, 201,
243

Tuna Nehri 12, 70

Ü

Üniversite 4, 99, 262, 279

V

Vaftiz 207

Vandal 137

- Veba** 205, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 247, 249, 251, 256, 257, 258, 259, 265, 270, 274, 275, 279, 282, 285, 288, 291, 294
- Vellum** 23, 295
- Vergi mükellefi** 114, 116, 117, 121, 124, 133
- Vizigot** 141
- W**
- Whitsun** 143, 149, 151, 152, 165
- Y**
- Yahudi** 63, 88, 97, 122, 124, 128, 154, 160, 166, 255
- Yeni Ahit** 42
- Yılan** 244, 265
- York** 17, 21, 22, 33, 34, 64, 76, 79, 84, 96, 100, 133, 135, 143, 146, 147, 148, 150, 154, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 167, 170, 172, 173, 174, 179, 183, 187, 188, 189, 211, 232, 248, 250, 253, 254, 268, 269, 270, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296
- Yunan** 8, 81, 93, 200, 235
- Yunanca** 73, 81, 98, 160, 165
- Yün** 121
- Yüzyıl Savaşları** 72, 114, 126, 134, 135, 163, 248, 258
- Z**
- Zebur** 64
- Zenofobi** 255
- Zincir** 31
- Zoonotik** 237
- Zümrüt** 265, 268

ORTA ÇAĞ AVRUPASI

SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

Orta Çağ Avrupa Tarihi denilince standart özelliklerle tanımlamanın oldukça zor olduğu yaklaşık 1.000 yıllık bir dönemden bahsediyoruz. Günümüzde “Orta Çağ Avrupası” cehalet, durağanlık, vahşet, kötü hijyen, salgın hastalıklar, kilisenin inanılmaz gücü ve “karanlık” sıfatı ile anılmaktadır ancak “karanlık” yakıştıması bir efsanedir ve gerçekleri gizlemektedir. Avrupa için Orta Çağ, klasik dönemle bağlantının kurulduğu, bugünün uluslarının şekillendiği, pek çok kavramın temellerinin atıldığı dikkate değer bir dönemdir.

Elinizdeki bu eser alışlagelmiş Orta Çağ algısını Latince ana kaynaklardan yapılan alıntılarla kırarken, ülkemizde Orta Çağ Avrupası’na dair daha önce değinilmemiş kitap, dil ve yazı, takvim ve zaman, vergi sistemi, tatil anlayışı ve yıl boyu tatiller, kale yaşantısı, çan geleneği, banyo ve temizlik kültürü, veba salgını yazarlarına örnekler gibi konulara yer vermektedir.

Ayrıca yine bu kitapta, Orta Çağ Avrupası’nda yaşayanların kendilerinden önceki kültürlerden neleri miras aldıklarını, zihinsel altyapılarını, kültürel özelliklerini, yaşayışlarını, nelere önem verdiklerini, ne zorluklar çektiklerini, çocukların, kadınların, yaşlıların dünyasını, doğumdan ölüme giden süreçte başlarına gelenleri, kendilerini yönetenlerle ilişkilerini, aldıkları cezaları, kilise ya da dinden ne kadar etkilendiklerini, dışarıdan bakanlar tarafından nasıl göründüklerini kısacası hayatlarına dair merak edilen birçok konuyu bulacaksınız.

Orta Çağ Avrupası: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat tabında, alanında uzman Doç. Dr. Özlem Genç dönemin atıncine ana kaynaklarını kullanarak “Karanlık Orta Çağ” efsanesini gün yüzüne çıkarıyor.

Kronik

kronikkıtap.com

facebook icon kronikkıtap

ISBN: 978-625-8431-88-9

